

ГАЛИЧ

ВИПУСК 2

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Ліля-НВ
Івано-Франківськ
2017

УДК 94 (47.867) (08)

ББК 63.3(4УКР)я43

Г 15

Галич. Збірник наукових праць. — Вип. 2. / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2017. — 288 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті і матеріали, присвячені різноманітним питанням історії міста Галича.

Авторський колектив становлять українські і зарубіжні дослідники.

Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією України та її зв'язків із країнами Європи та світу.

До 650-ї річниці магдебурзького права в Галичі

Редакційний комітет

Василь Іваночко (Івано-Франківськ, Україна),

Богдан Томенчук (Івано-Франківськ — Коломия, Україна),

Ігор Коваль (Івано-Франківськ — Галич, Україна), Віталій Нагірний (Краків, Польща),

Андрій Стасюк (Івано-Франківськ — Галич, Україна)

На обкладинці використано фрагмент Галицького євангелія 1144 р.

*Затверджено до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
1 березня 2017 р., протокол № 2*

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017

© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2017

© Центр медієвістичних студій, 2017

© Видавництво «Лілея-НВ», 2017

ISBN 978-966-668-421-2

ЗМІСТ

Переднє слово	7
АРХЕОЛОГІЯ ДАВНЬОГО ТА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГАЛИЧА	9
<i>Коваль Ігор (Івано-Франківськ — Крилос, Україна).</i>	
Печатка київського митрополита Кирила (1225—1233) з Галича	10
<i>Koval Ihor (Ivano-Frankivsk — Krylos, Ukraine)</i>	
Seal of Metropolitan of Kyiv Kyryl (1225—1233) from Halych	10
<i>Мусін Олександр (Санкт-Петербург, Росія), Миронюк Іван (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV—XV ст.	16
<i>Musin Oleksandr (Saint-Petersburg, Russia) Myroniuk Ivan (Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Cloth seals of Tournai from Halych and commerce of the Western European textiles in the Eastern Europe during XIV—XV centuries	16
<i>Томенчук Богдан, Мельничук Олег (Івано-Франківськ — Галич, Україна).</i>	
Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини (середина XIII ст. — 1785 р.)	51
<i>Tomenchuk Bohdan, Melnychuk Oleh (Ivano-Frankivsk — Halych, Ukraine)</i>	
Archeology of late medieval Halych as a «church city» and religious center of Halychyna (middle of the XIII century — 1785)	51
КАМ'ЯНИЙ АРХІВ ГАЛИЧА — ЦЕРКВА СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА XII СТ.	79
<i>Мнацаканян Піруз (Єреван, Вірменія).</i>	
Вірменські інскрипції з церкви Святого Пантелеймона в Галичі	80
<i>Mnatsakanyan Piruz (Yerevan, Armenia)</i>	
Armenian inscriptions from the St. Panteleimon church in Halych	80

Корнієнко В'ячеслав (Київ, Україна).

Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви Святого Пантелеймона 86

Korniienko Viacheslav (Kyiv, Ukraine)

Office documents of Mstyslav Mstyslavovych, prince of Halych, on the walls of the St. Panteleimon church 86

Слободян Василь,

Гусак Андрій (Львів — Галич, Україна).

Образок з життя на зламі XII—XIII ст. зі стін храму Святого Пантелеймона поблизу Галича 105

Slobodian Vasyl,

Husak Andrii (Lviv — Halych, Ukraine)

Sketch of life at the turn of the XII—XII centuries from the St. Panteleimon church walls near Halych 105

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ГАЛИЧ:

СТОРІНКИ МІСЬКОГО ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 115

Книш Ярослав (Львів, Україна).

Галицька трагедія Ігоревичів 117

Knysh Yaroslav (Lviv, Ukraine)

Halych tragedy of the Ihor dynasty 117

Волощук Мирослав (Івано-Франківськ, Україна).

Князь і король Данило Романович у житті міста Галича XIII сторіччя 127

Voloshchuk Myroslav (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Prince and king Danylo Romanovych in Halych city life of the XIII century 127

Стасюк Андрій (Івано-Франківськ — Галич, Україна).

Галич магдебурзький: до 650-ї річниці першої згадки про міське право 147

Stasiuk Andrii (Ivano-Frankivsk — Halych, Ukraine)

Magdeburg law in Halych: to the 650th anniversary of the first mention of urban law 147

<i>Клеменський Марчін (Краків, Польща).</i>	
Студенти з Галича у Краківському університеті в XV сторіччі	156
<i>Klemensky Marcin (Krakow, Poland)</i>	
Students from Halych at Krakow University in the XV century	156
 МІСТО НОВІТНЬОЇ ДОБИ	161
 <i>Кваснюк Ярема (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Військові поховання Другої світової війни в місті Галич	162
<i>Kvasniuk Yarema (Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Military burials of the Second World War in Halych	162
 <i>Дундяк Ірина (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Галицький храм Різдва Христового в контексті українського церковного образотворчого мистецтва другої половини XX – початку XXI сторіч	171
<i>Dundiak Iryna (Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Church of the Nativity in Halych in the context of the Ukrainian church fine arts of the second half of the XX – beginning of the XXI century	171
 ГАЛИЧ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	193
 <i>Федорук Андрій (Чернівці, Україна).</i>	
Облога Галича 1387 року у світлі вітчизняної історіографії	194
<i>Fedoruk Andrii (Chernivtsi, Ukraine)</i>	
Siege of Halych in 1387 in the light of native historiography	194
 <i>Нагірний Віталій (Краків, Польща).</i>	
Галич на акварелях Наполеона Орди	207
<i>Nahirnyi Vitalii (Krakow, Poland)</i>	
Halych on the water colours of Napoleon Orda	207
 <i>Рушала Каміль (Краків, Польща).</i>	
Галич на фотографіях з колекцій Національної австрійської бібліотеки у Відні	213
<i>Ruszala Kamil (Krakow, Poland)</i>	
Photos of Halych in the Wien National library's collections	213

ГАЛИЧ НА СТОРІНКАХ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ПЕРЕДРУКИ . 219

<i>Воробйова Олена, Тиц Олексій (Харків, Україна),</i>	
Аналіз і реставрація Успенського собору XII ст. в Галичі	220
<i>Vorobiova Olena (Kharkiv, Ukraine), Tits Oleksii (Moscow, Russia)</i>	
Analysis and restoration of the assumption cathedral of the XII century in Halych	220

<i>Могитич Іван (Львів, Україна).</i>	
Результати дослідження церкви Пантелеймона біля Галича	247
<i>Mohytych Ivan (Lviv, Ukraine)</i>	
Results of the research of the St. Panteleimon church near Halych	247

<i>Роман Могитич (Львів, Україна)</i>	
Історія реставрації церкви Пантелеймона кінця XII ст. біля Галича (коментар до батькової статті)	255
<i>Mohytych Roman (Lviv, Ukraine)</i>	
History of the restoration of the St. Panteleimon church of the late XII century near Halych (comment on his father's article)	255

<i>Каргер Михайло (Ленінград, Росія).</i>	
До історії галицького зодчества XII–XIII ст.	272
<i>Karher Mykhailo (Leningrad, Russia)</i>	
To the history of Halych architecture of the XII–XIII centuries	272

ХРОНІКА 281

<i>Чемеринський Андрій (Галич, Україна)</i>	
«Цісарсько-королівський Галич у давній поштівці»: календар на 2017 рік	282
<i>Chemerynskyi Andrii (Halych, Ukraine)</i>	
«Imperial royal Halych on an ancient postcard»: calendar for 2017	282

АВТОРИ 284

Переднє слово

Шановний Читачу, перед Тобою другий випуск збірника наукових праць «Галич», присвячений 650-й річниці надання містові маґдебурзького права. Успішність і важливість публікування спеціалізованих матеріалів з історії Галича, хай якої епохи, підтвердили поява й низка публічних презентацій першого випуску, який, наче «свіжі булочки», швидко розійшовся бібліотеками і науковими установами України та Європи від Парижа у Франції — на заході до Казані в Росії — на сході, від Рейк'явіка в Ісландії — на півночі, до Стамбула в Туреччині — на півдні. Результативність, плідність роботи колективу Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» в Івано-Франківську очевидна, адже дійсно протягом року вдалося вдихнути в наукові студії історії Галича нове життя. Весь комплекс заходів мав би в перспективі не тільки активізувати далі вивчення цієї непересічної місцевості, а й поліпшити насамперед туристичну інфраструктуру, додати ритму, барвистості та добробуту в життя місцевих мешканців.

Актуальне видання містить публікації 24-х дослідників із чотирьох країн — України, Польщі, Росії, Вірменії, присвячені найрізноманітнішим аспектам життя Галича впродовж XII—XXI ст. Традиційними й без сумніву незамінними залишатимуться у збірнику рубрики «Археологія давнього

та пізньосередньовічного Галича» та «Середньовічний Галич: сторінки міського та суспільно-політичного життя», адже саме медієвістичний складник перетворив місто на своєрідний бренд краю. Планово у стратегічному плані буде рубрика «Галич на сторінках іноземних досліджень. Передруки», бо потреба інформувати краян, а також усіх зацікавлених в історії вивчення галицької минувшини як ніколи нагальна. Досвід останніх презентацій першого випуску збірника наукових праць «Галич» принагідно демонструє необізнаність наших земляків з елементарними сторінками життя міста, не кажучи вже про майже 200-літню добу, коли його досліджували вчені з десятка країн Європи й світу. Нові ж рубрики, як-от «Кам'яний архів Галича — церква Святого Пантелеймона XII ст.», мусить в перспективі актуалізувати увагу наукових еліт, громадськості, політиків, органів влади і туристичного бізнесу до унікальної з усіх поглядів пам'ятки — живого, хоча й на перший погляд мовчазного свідка драматичного поступу міста крізь середньовічну добу в модерний час. Якраз «Місто новітньої доби» — ще одна нова цікава частина збірника — має продемонструвати всі ті проблеми, з якими містяни Галича зіткнулися наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. після розпаду СРСР та відновлення незалежності України. Йдеться не тільки про загальне соціальне, а й культурне та ціннісне зубожіння, для чого, звісно, є свої причини. «Хроніка» — рубрика інформативного характеру покликана розширювати поле знань читачів про події, пов'язані із сучасним Галичем. Фундаментальною, базовою для збірника є рубрика «Галич: джерела та історіографія». Саме виявлення й оприлюднення нових та комплексні студії вже відомих джерел з історії міста оживлять зацікавлення його минувшиною, котра може «відкриватися» лише через роботу з документом.

Справа славного княжого й митрополичого центру, столичного міста поволі рухається вперед. Наш збірник наукових праць, який мимоволі стає щорічником, додає інтенсивності цьому рухові, з одного боку, долаючи стереотипи й незнання про Галич, а з другого — суперечить постійному і чутному з кожного боку скиглінню на тему «як важко тепер жити» та «як все погано». Пам'ятаймо, що лише ми, і більше ніхто, є творцями самих себе і світу довкола себе. Тож нехай пам'ять про світлі сторінки історії нашого краю додасть усім українцям наснаги і впевненості у випробуваннях сьогодення, віри в щоденні справи, любові й поваги до ближнього.

Редакційний комітет

Археологія давнього та пізньосередньовічного Галича

ПЕЧАТКА КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА КИРИЛА (1225—1233) З ГАЛИЧА

Автор статті вводить в науковий обіг невідому досі сфрагістичну пам'ятку — свинцеву печатку київського митрополита Кирила I (1225—1233), знайдену біля стіни Успенського кафедрального собору в Галичі. Разом з тим зроблено спробу встановити її появу в столиці Галицької землі у зв'язку з військово-політичними подіями 1228 р.

Ключові слова: Галич, булла, Кирило, Костянтин, молівдовула, печатка, сфрагістика.

Іменних підвісних печаток київських митрополитів домонгольського часу збереглося так мало, що кожна нова знахідка притягає до себе допитливу увагу дослідників. Вперше печатку київських митрополитів, знайдену на території Галицької землі, ввів у науковий обіг визначний український історик Михайло Грушевський¹. На її аверсі — зображення Богоматері, яке академік Микола Лихачов назвав «немовби перехідним типом від “Знамення” до “Печерського”»², а на реверсі напис: «*Костянтин, Божою милістю митрополит всієї Русі*». Митрополичу буллу виявив на терені княжого Звенигорода в другій половині XIX ст. місцевий селянин. Від нього вона потрапила до колекції звенигородського священика Івана Билинкевича і завдяки М. Грушевському збірку майже в повному обсязі було опубліковано в науковому виданні³.

Історія Київської Церкви XII ст. знає двох митрополитів Костянтинів: Костянтина I (1156—1159) і Костянтина II (1167—1174). Укладаючи каталог

¹ Грушевський М. Печатка Костянтина з Звенигорода / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1898. — Т. XXII. — С. 2.

² Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики / Н. Лихачев. — Л., 1930. — С. 5.

³ Грушевський М. Звенигород Галицький. Історично-археологічна розвідка / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 20.

актових підвісних печаток Русі, академік Валентин Янін виділив два їхні різновиди, кожен з яких відповідно мав належати двом київським митрополитам. Так, російський вчений був переконаний, що печатка зі Звенигорода належала Костянтинові II. Крім столиці Звенигородського князівства, ідентичну буллу археолог Ярослав Пастернак відкрив у давньому Галичі — Крилосі⁴. Була ще й третя знахідка такого ж сфрагістичного типу. Правда, її виготовили не з олова чи свинцю, а зі згодом позолочених срібних пластин. Печатки, відтиснуті булляторієм на свинцевій пластині, називають молівдовулами, на срібній — аргівулами, на золотій — хрисовулами. Дорога, парадна печатка походила з садиби Золотоверхого Михайлівського монастиря в Києві⁵.

Печатка Костянтина I мала на аверсі зовсім інший іконографічний тип зображення Богородиці, притаманний пам'яткам давньоруської сфрагістики першої половини XII ст. Різновид печаток, на яких Костянтин названий «*проедром Русі*», також виявляє близькість до митрополичих молівдовул того ж часу. При цьому слід відзначити, що печатка, яка зберігається в одному з музеїв Афін у Греції, на відміну від попередньої, поставила більше запитань, ніж дала відповідей⁶.

*Привісна печатка київського митрополита Кирила I
з колекції Ермітажу*

⁴ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. / Я. Пастернак. — Івано-Франківськ: Плай, 1998. — С. 250, рис. 82,2.

⁵ Янін В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. / В. Янін. — М.: Наука, 1970. — Т. 1. — 226 с.

⁶ Янін В. Л. Актовые печати... — С. 253, табл. 5, № 49.

Ще одну печатку з іменем київського митрополита Костянтина I було виявлено на Крилоському городищі 2012 р. На аверсі молівдовули зберігся чіткий напис, відтиснутий тим самим булляторієм, що його має печатка з афінського музею, такого змісту: «*Печатка проедра Русі Костянтина*». На аверсі митрополичої булли зображено композицію, яка отримала назву «*Печерська Богоматір*». Богородиця урочисто возсідєє на престолі, тримаючи перед собою дитячко Ісуса⁷.

Фрагмент печатки митрополита Кирила I, знайденої у княжому Галичі

Церковний історик Софрон Мудрий дає вкрай негативну оцінку діяльності Костянтина I на митрополичому престолі, спрямовану на дискредитацію служіння Клим Смолятича⁸.

За Лаврентіївським літописом, митрополит Костянтин I, опинившись на вигнанні в Чернігові, заповів, щоб його тіло після смерті викинули на поталу собакам. Так і було вчинено. За розпорядженням чернігівського князя Святослава Ольговича згодом владику поховали у місцевому Спаському соборі: «В то же лѣтѣ престависѣ митрополитъ Къієвскыи . Костантинъ Черниговъ . бѣ бо в то время выбѣгль ис Къієва . Мстислава [дѣла] Изаславича . бѣ же и смѣрть єго сица . ѿко умираючи єму призва к собѣ єпѣпа Черниговского . Антонѣа . заклатъ и глѣа сице . ѿко по умерьтвиі моє^м не погребешъ тѣла моєго . но ўжемы поверзше за нозѣ мои . извлечѣте ма^а из града . и поверзѣте ма^а псомъ . на расхытанье . по оумертвиі же єго єпѣпъ то все створи повелѣнаѣа єму имь . | народи же вси дивишасѣа ѿ смѣрти єго . на оутрии же днѣ Сѣославъ князь . здумавъ с мужи своими . и съ єпѣпомъ . взявше тѣло єго и похорониша в цркви оу стаѣ Сѣса Черниговѣ⁹.

⁷ Білик О. Київські сакралії серед старожитностей княжого Галича / І. Білик, Т. Шультгай // Пам'ятки України. — 2013. — № 6. — С. 15.

⁸ Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / С. Мудрий. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 90.

⁹ Лаврентьевская летопись / [с предисл. Б. М. Клосса]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — Стб. 349.

Крім вищеназваних, важливе значення для відображення історії галицько-київських церковних зв'язків XII ст. має молівдовула із зображенням бородатого християнського святого і написом, зробленим біля нього грецькою мовою у два стовпчики «*Святий Феодосій*». Науковець Я. Пастернак припускав, що печатка могла належати якомусь грецькому єпископові Феодосію, не відомому нам з літописів¹⁰. Мистецтвознавець Рада Михайлова більше схильна вважати, що цим атрибутом церковної влади міг володіти святий Феодосій — один із засновників Києво-Печерського монастиря, його ігумен, який увів на Русі студитський монастирський статут за візантійським взірцем¹¹.

Найпізнішими взірцями домонгольської митрополичої сфрагістики вважаються печатки митрополита Кирила I (1225—1233). Дві перші молівдови, які йому належали, знайдено наприкінці XIX ст. під час розкопок городища Княжа Гора поблизу Черкас. Як відомо, літописне місто Родень припинило своє існування внаслідок монгольського нашествия¹², що дало підстави відносити знахідки з Княжої Гори саме до Кирила I, а не до однойменного митрополита 40—80-х років XIII ст. На одному боці цих печаток, відтиснутих однією парою матриць з винятковою величиною (37—40 мм), поміщено зображення Богородиці Знаміння в повний зріст із рідкісним грецьким епітетом «*Пресвята Богородиця*», а на другому — грецький напис: «*Кирило, монах, божою милістю архієпископ митрополії Русі*»¹³.

Третя печатка митрополита Кирила I виявлена серед старих колекцій Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі. Вона доповнила свідчення про вже відомий варіант булл цього видатного київського церковного діяча¹⁴.

Ще один екземпляр печатки митрополита Кирила I було відкрито наприкінці XX ст. у Чорному морі, під мисом біля входу до пристані Херсонеса. Як припускає дослідник-сфрагіст Микола Алексієнко, фрагмент

¹⁰ Пастернак Я. Старий Галич.... — С. 151.

¹¹ Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Михайлова. — К. : Слово, 2007. — С. 89.

¹² Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора / Г. Мезенцева. — К. : Вид-во Київського університету, 1968. — С. 142.

¹³ Янин В. Л. Актовые печати ... — С. 49, 176, 256, табл. 5, № 53.

¹⁴ Сотникова М. П. Новые сфрагистические материалы XI—XV вв. в собрании Эрмитажа / М. Сотникова // Нумизматика в Эрмитаже. Сборник научных трудов. — Л., 1987. — С. 161—162, рис. 74; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. / В. Янин, П. Гайдуков. — М. : Цитрада, 1998. — Т. 3. — С. 28, 119, 261, № 53.

пам'ятки відтворює один з епізодів листування Кирила з херсонеською міською владою про передачу місцевої чудотворної ікони святого Миколая на Русь. Чудотворний корсунський образ був покликаний охороняти землі Рюриковичів від нашествия монголо-татарської орди¹⁵.

П'яту буллу вчені відкрили під час проведення археологічних розкопок у західноруському місті Турові, на місці руїн храму XII–XIII ст. Відомий білоруський археолог Петро Лисенко здогадувався, що Кирило І як людина, що обіймала найвищий пост у церковній ієрархії Русі, мусив відреагувати на загибель Турівського храму від могутнього землетрусу 1230 р.¹⁶. Дослідник давньоруської сфрагістики Ігор Жуков повідомляє про відкриття 2014 р. ще одного екземпляра печатки митрополита Кирила в Житомирі¹⁷. Тоді ж, восени 2014 р., любителі скарбошукання натрапили металодетектором біля південної стіни Успенського кафедрального собору літописного Галича на фрагмент крупної печатки із зображенням Богоматері на лицьовому боці і п'ятистрічковим написом на звороті. Судячи за збереженням фрагментом, молівдовулу відтиснули на свинцевій пластині завбільшки 36–38 мм і завтовшки 3 мм. Печатка розламана надвоє по каналу. Збереженість вцілілої частини задовільна¹⁸. Як видно з напису, печатка належала митрополитові Русі Кирилу. Серед первосвящеників з таким іменем Лаврентіївський і Новгородський літописи іменують його «блаженнішим». Він очолював Руську православну церкву на Київському престолі впродовж 1225–1233 рр., чимало зробивши для зміцнення інституцій Церкви, всіляко сприяючи її єдності.

Так званий Галицько-Волинський літопис доніс до нашого часу досить чітку підказку, як печатка Кирила могла потрапити до княжого Галича. Виявляється, в розпал конфлікту 1228 р. навколо

¹⁵ Алексеенко Н. А. Печать киевского митрополита Кирилла из Херсонеса / Н. Алексеенко // Российская археология. — 1999. — № 1. — С. 186–190.

¹⁶ Лысенко П. Ф. Булла киевского митрополита Кирилла из раскопок в Турове / П. Лысенко // Российская археология. — 2009. — № 4. — С. 209.

¹⁷ Жуков І. Відповідаємо читачам / І. Жуков // Нумізматика і фалеристика. — 2014. — № 3. — С. 25.

¹⁸ Коваль І. Сучасна археологія Галича і Галицької землі / І. Коваль, І. Миронюк. — Івано-Франківськ, 2015. — С. 318. На жаль, при виданні книжки до опису ілюстрації вкралася груба помилка. В оригіналі «*Підвісна печатка київського митрополита Константина, надіслана галицькому єпископу Космі близько 1157–1158 рр. Знайдена весною 2014 р. біля північної стіни Успенського кафедрального собору на Крилоській горі*». Натомість коректнішим є наведений у цій статті опис.

Олександр МУСІН
(Санкт-Петербург, Росія)

УДК 904(477.86)«14/15»
ББК 63.3(4Укр)43

Іван МИРОНЮК
(Івано-Франківськ, Україна)

ТОРГОВІ ПЛОМБИ ТУРНЕ З ГАЛИЧА ТА НАДХОДЖЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТКАНИН ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XIV–XV СТ.*

У статті автори аналізують віднайдені на території Східної Європи торговельні пломби фламандського міста Турне, їхню типологію, хронологію і географію розповсюдження. Три з пропонуваніх для порівняння екземплярів походять з різних осередків колишньої князівської резиденції й митрополичого центру — міста Галича. Підкреслено хронологічно нетривалу торгівлю тканинами цього міста у Східній Європі загалом та в українських землях зокрема саме в останній третині XIV — на початку XV ст. Феномен проникнення товарів з Турне до Східної Європи пояснюється пошуками нових ринків збуту за умов високої конкуренції та кризових явищ міської економіки.

Ключові слова: Середні віки, Галич, Турне, Червенські гради, торговельні пломби, «дорогочинські пломби», торгівля фламандськими тканинами, геральдика, королівська французька лілія, хімічний аналіз.

Один із важливих сюжетів історії України — доля міських центрів Київського періоду і особливості їхнього розвитку часів інкорпорації в нові політичні утворення — Польську державу й Велике князівство

* Написання цієї статті відбулося в рамках проекту «*Sfinks słowiańskiej sfragistyki — plomby typu drohiczyńskiego z Czerma na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*» (NCN, No. 2013/11/B/HS3/02052).

Литовське. У деяких випадках тут спостерігається згасання життя¹. Разом з тим чимало міст, незважаючи на зміну їхнього політико-адміністративного статусу, продовжило своє існування. Це стосується й середньовічного Галича². Втім окремі сторінки історії міста не відображені в письмових джерелах. При встановленні цих історичних подробиць важливу роль відіграють пам'ятки археології, зокрема, попри труднощі вивчення — західноєвропейські свинцеві пломби. Ці знахідки традиційно пов'язуються з виробництвом і експортом тканин. До початку 2000-х рр. у Східній Європі, згідно з підрахунками деяких дослідників, було відомо понад 300 європейських пломб, причому близько 200 з них походили з Великого Новгороду (Росія)³. Західноєвропейські пломби виявлено й на території України⁴. Однак вони так і не стали предметом окремих фундаментальних студій.

Щоб оцінити інформативні можливості західноєвропейських торгових пломб як джерела з української історії, зокрема Галича, потрібно навести загальний огляд історії пломбування і самих пломб як нововведення доби пізнього середньовіччя⁵. На жаль, у писемних джерелах містяться лише короткі згадки про опечатування тканин і товарів. У кожному місті існували свої особливості цієї процедури, що загалом перешкоджає спостереженням загального характеру. Однак деякі

¹ Див., наприклад: Кусьнеж Є. Чермно (Червень): занепад граду в XIII ст. у світлі археологічних даних / Є. Кусьнеж // Червень — град між Сходом і Заходом. Каталог виставки / [red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn]. — Tomaszów Lubelski ; Leipzig ; Lublin ; Rzeszów : Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera, IAE PAN, IA UR, GWZO, 2012. — С. 166–183; Kuśnierz J. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955) / J. Kuśnierz // In campis, silvis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim // Collectio Archaeologica Ressoviensis 14 / [red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz]. — Rzeszów ; Sanok : IA UR, 2011. — S. 247–266.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. — К. : Наук. думка, 1994. — Т. 5. — С. 391–392, 397, 432–433, 474.

³ Гайдуков П. Г. Сфрагистические и нумизматические находки из раскопок новгородского Великого моста в 2005–2006 гг. / П. Гайдуков, А. Степанов, С. Трояновский // Новгород и Новгородская земля : история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2007. — Вып. 21. — С. 172–173.

⁴ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика : питання предмета та історіографії / В. Гавриленко. — К. : Наук. думка, 1977. — Таб. 4 : 14.

⁵ Matheus M. Tuchsiegel — eine Innovation im Bereich der exportorientierten Qualitätsgarantie / M. Matheus, L. Clemens // Europäische Technik im Mittelalter 800–1200. Tradition und Innovation / [Hrsg. U. Lindgren]. — Berlin : Mann, 1996. — S. 479–480.

закономірності цілком піддаються вивченню, незважаючи на те, що два напрями студій такого характеру — сигілографічний та історично-економічний — існували паралельно.

Узагальнюючі огляди до теми відомі переважно з капітальних, присвячених європейському ткацтву праць⁶. Втім у монографіях останніх років розділ про пломби зрідка перевищує кілька сторінок⁷. Наразі відомі лише окремі статті з окресленої проблеми з кількома дослідницькими підходами⁸. Однак ще з другої половини XIX ст. в європейській сигілографії з'явилися серйозні монографії, присвячені торговельним та митним пломбам французьких міст Arras⁹, Монса¹⁰, Бетюна¹¹,

⁶ La draperie dans la Flandre française au Moyen Age / G. Espinas. — Paris : A. Picard, 1923. — Vol. 2. — P. 358–397; Laurent H. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (XIIIe–XVe siècle) : un grand commerce d'exportation au Moyen âge / H. Laurent. — Paris : Droz, 1935. — P. 225–227.

⁷ Cardon D. La draperie au Moyen âge : essor d'une grande industrie européenne / D. Cardon. — Paris : CNRS, 1999. — P. 594–600; Roch J.-L. Un autre monde du travail : La draperie en Normandie au moyen âge / J.-L. Roch. — Mont-Saint-Aignan : Presses universitaires de Rouen et du Havre, 2013. — P. 38–43, 47–48, 289–290.

⁸ Endrei W. The sealing of cloth in Europe, with special reference to the English evidence / W. Endrei, G. Egan // Textile history. — L., 1982. — Vol. 13. — P. 47–75; Egan G. Seals of Approval: Archaeological Evidence for an Aspect of Regulation in the Textile Trade in the Late Middle Ages and the Early Modern Era / G. Egan // Centre – Region – Periphery. 3e Congrès international de l'archéologie médiévale et post-médiévale. Basel (Switzerland, 10–15 September 2002). Preprinted papers / [éd. G. Helmig, B. Scholkman, M. Untermann]. — Hertingen : S. n, 2002. — Vol. 1. — P. 268–274; Kvizikevičius L. Šviniai audekilių antspaudai / L. Kvizikevičius // Lietuvos Archeologija. — Vilnius, 1998. — T. 15. — S. 433–446; Clemens L. Tuchsiegel / L. Clemens // Das Siegel : Gebrauch und Bedeutung / [Hrsg. G. Signori]. — Darmstadt : Wiss. Buchges, 2007. — S. 167–174; Roch J.-L. Sceaux des plombs des draps / J.-L. Roch // Empreintes du passé. 6000 ans de sceaux / [dir. M. Bloche, C. Dorion-Peyronnet, V. Maroteaux]. — Rouen : Archives départementales de la Seine-Maritime, Musée départemental des Antiquités, Point de vues, 2015. — P. 180–191; Labrot J. Scellés de plomb des marchands, des marchandises, des douanes et des draps / J. Labrot // Moyen Âge. — Bayeux, 2014. — № 98. — P. 60–67; Labrot J. Scellés de plomb des marchands, des marchandises, des douanes et des draps / J. Labrot // Moyen Âge. — Bayeux, 2015. — № 100. — P. 46–55; Maćkowski T. Plomby towarowe jako źródło badań historycznych / T. Maćkowski // Kwartalnik historii kultury materialnej. — Warszawa, 2012. — R. 60. — №. 3. — S. 395–404. Див. також бібліографію: Ван Лаере Р. Западноевропейские товарные пломбы XIV–XV вв. с территории Золотой Орды / Р. Ван Лаере, О. Тростянский // Нумизматика Золотой Орды. Сборник научных статей. — Казань : Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2012. — Вып. 2. — С. 145.

⁹ Dancoisne L. Les plombs des draps d'Arras / L. Dancoisne. — Arras : Répessé-Crépel & Cie, 1885.

¹⁰ Devillers L. Anciennes marques de marchandises à Mons / L. Devillers // Annales du Cercle archéologique de Mons. — Mons, 1864. — Vol. 5. — P. 428–438; Maarleveld Th. J. Un plomb de drap de Mons, découvert lors de la fouille d'un navire marchand, à proximité de la côte Hollandaise / Th. J. Maarleveld // Annales du Cercle Archéologique de Mons. — Mons, 1988. — T. 73. — P. 147–150.

¹¹ Dancoisne L. Les plombs des draps de Béthune / L. Dancoisne. — Arras : Répessé-Crépel & Cie, 1888.

Парижа й Ліона¹². Згодом було опубліковано регіональні студії знахідок з Англії¹³, півночі Німеччини¹⁴, Угорщини¹⁵, польського Гданська¹⁶.

Прийчини появи plombування тканин пов'язані зі встановленням контролю над якістю продукції за умов торговельної конкуренції¹⁷. Однак історики не завжди звертали увагу на зв'язок plomb із королівським фіском. Plombування тканин і товарів було однією з ознак централізації влади¹⁸ й виникло як сеньйоральне надання¹⁹, підтверджене наявністю на деяких plombах королівської лілії — «символу найвищої якості»²⁰. Не завжди увагу приділяли й функціональним відмінностям текстильних, торгових та митних plomb. Plombи останнього різновиду традиційно на аверсі мали зображення королівського герба²¹. Королівські ордонанси, що затверджували право plombування й міські статuti текстильного виробництва, збереглися,

¹² Sabatier A. Sigillographie historique: des administrations fiscales, communautés ouvrières et institutions diverses ayant employé des sceaux de plomb (XIVe–XVIIIe siècles): plombs historiés de la Saône et de la Seine / A. Sabatier. — Paris : H. Champion, 1912.

¹³ Endrei W. Op. cit. — P. 47–75; Egan G. Medieval and later trade in textiles between Belgium and England. The picture from some finds of cloth seals / G. Egan // *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on Archaeology and History Presented to Frans Verhaeghe* // *Relicta Monografieën 4 : Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* / [eds. K. De Groote, D. Tys, M. Pieters]. — Brussel ; Leuven : Peetres, 2010. — P. 55–66.

¹⁴ Hittinger D. Tuchplomben. Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem norddeutschen Küstengebiet / D. Hittinger. — Aachen : Shaker, 2008.

¹⁵ Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum / M. Mordovin // *Archaeologiai Értesítő*. — Budapest, 2014. — Vol. 139. — P. 193–237.

¹⁶ Bobowski B. Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku / B. Bobowski. — Łódź : Wyd-wo Wyższej Szkoły Edukacji Zdrowotnej i Nauk Społecznych, 2008; Gdańsk w Europie, Europa w Gdańsku. Kontakty handlowe i kulturowe Gdańska w XVI wieku, w świetle wykopalisk archeologicznych. Katalog wystawy / [red. E. Trawicka, B. Ceynowa]. — Gdańsk : Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2011. — S. 8–9, 20–24.

¹⁷ Matheus M. Zur Entwicklung von Tuchproduktion und Tuchhandel in „Oberlothringen“ im hohen Mittelalter (ca. 900–1300) / M. Matheus, L. Clemens // *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. — Bonn, 1988. — Bd. 75. — S. 15–31; Roch J.-L. Sceaux des plombs des draps. — P. 180.

¹⁸ Fray J.-L. Villes et bourgs de Lorraine: réseaux urbains et centralité au Moyen Âge / J.-L. Fray. — Clermont-Ferrand : Presses universitaires Blaise Pascal, 2006. — P. 110.

¹⁹ Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. 2e partie. Le Sud ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne / [éd. H. E. de Siegher]. — Bruxelles : Palais des Académies, 1951. — Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. — P. 15; Cardon D. Op. cit. — P. 594–600.

²⁰ Laurent H. Op. cit. — P. 226; Recueil de documents. — Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. — P. 210.

²¹ Sabatier A. Op. cit. — P. 55–57, 78; Godart J. L'ouvrier en soie: monographie du tisseur lyonnais : étude historique, économique et sociale. Première partie : La réglementation du travail / J. Godart. — Lyon : E. Nicolas, 1899. — P. 482.

починаючи з першої половини XV ст.²², втім така практика відома й з попередніх часів.

Хронологія побутування plomb пов'язана з еволюцією текстильного виробництва й торгівлі тканинами. Найбільш обґрунтованою є думка про масову появу plomb наприкінці XIII – на початку XIV ст. у зв'язку з новим рівнем організації і технологізації ткацтва. Це не виключає вживання plomb раніше²³, однак думка про розвиток цього феномену з XII ст.²⁴ доволі спірна за відсутності належних джерельних підтверджень.

Наукова реконструкція алгоритму plombування також досі серед завдань, які не розв'язали вчені. Дослідники підкреслюють різницю між кількістю занотованих у книгах міських звітів проданих plomb, що сягали й 100 000 одиниць на рік²⁵, та відомими археологічними знахідками²⁶. У книгах витрат враховували всі plombи, які купили ремісники протягом року, без урахування завдань та характеру plombування²⁷. Наразі прийнято вважати, що для приблизного усвідомлення обсягів виробництва слід зменшити відому з інвентарних книг кількість проданих plomb у 20–100 разів. Але й ця кількість буде суттєво завищеною. Так, у Руані (Франція) 1501 й 1503 рр. виготовили 2800 і 2600 шматків сукна відповідно²⁸. При цьому, як іноді трапляється в науковій літературі, вважати, що одній plombі відповідав один шматок

²² Ordonnances des rois de France de la 3e race, recueillies par ordre chronologique... / [éd. M. de Vilevault, M. de Bréquigny]. – Paris : Imprimerie royale, 1769. – T. XI : Ordonnances de Charles VI, données depuis le commencement de l'année 1419 jusqu'à la fin du règne de ce prince. – P. 12–13; Ordonnances des rois de France de la 3e race, recueillies par ordre chronologique... / [éd. M. de Vilevault]. – Paris : Imprimerie royale, 1782. – T. XIII : Ordonnances depuis le commencement du règne de Charles VII, jusques et compris l'année 1447. – P. 380; Ordonnances des rois de France de la 3e race, recueillies par ordre chronologique... / [éd. M. de Vilevault]. – Paris : Imprimerie royale, 1811. – T. XV : Juillet 1461–1463. – P. 30.

²³ Clemens L. Op. cit. – S. 167–174. Див.: Optendrenk M. Nos sculteti, scabini et universitas civium in Traiecto : Verfassung und Herrschaftsgefüge der Stadt Maastricht im 13. Jahrhundert / M. Optendrenk. – Dissertation. – Trier : S. n., 2006.

²⁴ Ван Лаере Р. Указ. соч. – С. 145; Коваль В. Ю. Фламандские текстильные plombы из раскопок средневекового базара в Болгаре и некоторые аналогии с территории Руси / В. Коваль // Краткие сообщения Института археологии РАН. – М., 2015. – Вып. 237. – С. 211.

²⁵ Wandenpeereboom A. Recherches sur la draperie et la gilde ou corporation des drapiers d'Ypres / A. Wandenpeereboom // Annales de la Société historique de la ville d'Ypres. – Ypres, 1876. – T. VII. – P. 35. Див.: Пиренн А. Средневековые города Бельгии / А. Пиренн. – М. : Соцэкгиз, 1937. – С. 252.

²⁶ Labrot J. Scellés de plomb... – P. 50; Roch J.-L. Sceaux des plombes des draps. – P. 180–191.

²⁷ Laurent H. Op. cit. – P. 344–345; Espinas G. Bulletin d'histoire de l'économie textile / G. Espinas // Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. – Paris, 1948. – 3 année. – № 3. – P. 340–341.

²⁸ Roch J.-L. Sceaux des plombes des draps. – P. 189.

чи рулон тканини²⁹, на наш погляд некоректно. Очевидно втім, що зростання кількості випущених пломб усе ж варто вважати свідченням активності місцевого виробництва й торгівлі.

Пломбування тканин відбувалося після перевірки їхньої ваги, розмірів і якості (встановлювалося погляданням на світло)³⁰. Водночас відомо, що в містах існували велика й менша пломби-печатки, які на початковому етапі могли виготовляти з воску³¹. Занотовані й випадки пломбування так званою «третьою пломбою»³². Імовірно пломби на тканини накладали після кожної технологічної операції та при підготовці на продаж, наприклад при скручуванні тканини в рулон (*mis a la poulie*)³³. За кожну пломбу ремісник мусив заплатити два динари. Пломбувала тканини спеціальна колегія з представників гільдій ткачів, причому сам печатник — *eswardeur* не міг бути торгівцем тканинами³⁴. В XV ст. у Брюсселі вона складалася з двох приймальників, п'яти контролерів й одного печатника, котрі збиралися на Великому ринку тричі на тиждень³⁵.

На початку XIV ст. ці пломби могли слугувати для скріплення трьох шматків тканин певної довжини та встановленої кількості ниток (*es liches / rame*)³⁶, з яких, згідно з тогочасною технологією виробництва, виготовляли цільне полотно. Тому на кожному полотні могло бути щонайменше дві, а то й чотири пломби. З цього часу джерела нотують різні назви пломб, які застосовували для різних операцій. Так, *scel a la perche* вживали після завершення процесу ткацтва; *scel aux lices (liches)* ставили після зшивання шматка тканини з трьох фрагментів та обробки її поверхні; а *enseigne de la ville* прикладали після завершення всіх процедур³⁷. У XVI–XVII ст. в

²⁹ Рыбина Е. А. Новгород и Ганза / Е. Рыбина. — М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — С. 209.

³⁰ De Poerck G. La draperie médiévale en Flandre et en Artois: Technique et terminologie / G. De Poerck. — Bruges : De Tempel, 1951. — Vol. 2. — P. 88–89, 121, 123.

³¹ Roch J.-L. Sceaux des plombs des draps. — P. 182.

³² Recueil de documents. — Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. — P. 76, 112, 136, 156, 165, 193, 199, 496.

³³ Endrei W. Op. cit. — P. 48, 56.

³⁴ Daire L. F. Histoire littéraire de la ville d'Amiens / L. F. Daire. — Paris : P. F. Didot, 1782. — P. 488.

³⁵ Henne A. Histoire de la ville de Bruxelles / A. Henne, A. Wauters. — Bruxelles : Perichon, 1845. — T. 2. — P. 177, 603.

³⁶ De Poerck G. La draperie médiévale en Flandre et en Artois.... — Vol. 2. — P. 114; De Poerck G. La draperie médiévale en Flandre et en Artois.... — Vol. 3. — P. 113. Про контроль за шириною тканини й кількістю ниток див.: Cardon D. Op. cit. — P. 387, 451–453, 501–508, 585–589.

³⁷ Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. 1 : Des origines à l'époque bourguignonne / [éd. G. Espinas, H. Pirenne]. — Bruxelles : Kiessling, Palais des Académies, 1924. — T. 3 : Supplément et tables. — P. 412, № 740.

Армантьєрі існували пломби довжини шматка тканини (*plomb de longueur*), пломби, можливо, пов'язані з контролем ширини (*plomb de l'aulneur*), а також *plomb de taloche*, які клали на тканину після ліквідації ворсу й розгладжування³⁸. Ще одну пломбу могли використовувати після фарбування сукна³⁹. Однак підсумкова кількість пломб на імпортованій тканині, включаючи митні пломби, невідома, адже не всі сорти тканин підлягали пломбуванню⁴⁰.

Із процедурою пломбування тісно пов'язана конструкція й особливості кріплення пломб, що виключала можливості їхнього повторного використання для легітимації сфальшованої продукції. Зокрема в Іпрі XIV ст. за відрив пломб із «хороших» тканин і їхнє прикріплення до «поганих» передбачалося жорстке покарання⁴¹. У східноєвропейській літературі прийнято вважати, що європейські пломби за своєю конструкцією якісно відрізнялися від руських печаток і пломб так званого «дорогочинського типу». За словами вчених, найуживанішим типом була пломба з двох з'єднаних між собою перемичкою свинцевих кружалець, на одному з яких містилася заклепка, а другий мав отвір. При пломбуванні перемичку згинали, тканину вміщували між кружальцями, а заклепку плющили за допомогою двох матриць або буллотирія, що міцно фіксував пломбу на тканині⁴². Водночас пломби з двома заклепками й пломби з каналом зазвичай розглядаються як другорядні за значенням, оскільки їх використовували рідше. При цьому, що важливо, досі в науковому інструментарії відсутня загальноприйнята термінологія опису пломб.

³⁸ Recueil de documents. – Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. – P. 206, 208, 364.

³⁹ Ibidem. – P. 165, 371, 390.

⁴⁰ Munro J. H. Hanseatic commerce in textiles from the Low Countries and England during the Later Middle Ages: changing trends in textiles, markets, prices, and values, 1290–1570 / J. Munro. – Toronto : University of Toronto, Department of Economics, 2007. – P. 119.

⁴¹ Cardon D. Op. cit. – P. 594–600.

⁴² Квизикявичюс Л. Товарные (торговые) свинцовые пломбы / Л. Квизикявичюс // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 августа 1996 г. / [отв. ред. В. В. Седов]. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – Т. 4 : Общество, экономика, культура и искусство славян. – С. 211; Гайдуков П. Г. Сфрагистические и нумизматические находки... – С. 172–173; Клоков В. Б. Западноевропейские торговые пломбы из развалин Сарая / В. Клоков, В. Лебедев // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 17–21 апреля 2000 г. Тезисы докладов и сообщений. – М. : ГИМ, 2000. – С. 275–277; Ван Лаере Р. Указ. соч. – С. 146; Коваль В. Ю. Торговый инвентарь из раскопок базара середины XIV века в Болгаре / В. Коваль // Поволжская археология. – Казань, 2013. – № 4 (6). – С. 18; Его же. Фламандские текстильные пломбы... – С. 212.

Відомо, що здебільшого пломби позбавлені написів, які б засвідчували місце їхнього виготовлення, а зображені на них символи не завжди інтерпретуються однозначно. Зривання пломби призводило до її руйнування або дуже сильного пошкодження. Перш за все це стосується стулчастих (з двох частин) пломб із двома заклепками. Після деструкції та постдепозиційних змін внесена на пломбу інформація набувала ще фрагментарнішого характеру.

Однак нам відомі пломби, які дозволяють однозначно ідентифікувати місто своєї появи. Саме такі було знайдено поблизу сучасного міста Галича (Івано-Франківська область, Україна) на сільськогосподарських угіддях села Крилоса (терен літописного Галича, князівська резиденція XII–XIII ст. та митрополичий осередок XIV ст.), вірогідно, в урочищі Золотий Тік, де відомі й знахідки пломб так званого «дорогочинського типу». Тепер вони зберігаються у приватній колекції (рис. 1). Одну з них опубліковано⁴³. Всі пломби є двосторонніми екземплярами з каналом, містять схожі зображення й написи, а отже належать одному сигілографічному типові.

Пломба № 1 кругла, має втрачені фрагменти, її діаметр — 14 мм, товщина — 3,8 мм, маса — 2,54 г (рис. 1: 1). На аверсі зображена лілія з дуже відігнутими боковими пелюстками в точковому обідку, навколо якого нанесено напис латиною, який доволі важко відчитати. Чітко бачимо лише літеру «О». Все тло реверсу займає зображення широкої вежі з чотирма зубцями. Це так звана мурована вежа, на якій окреслені квадрати кладки. Ворота вежі відкриті. В них уміщена лілія. Ще одна лілія зображена ліворуч від вежі (геральдично справа), сліди іншої читаються над правим зубцем вежі. Очевидно, її оточували п'ять симетрично нанесених лілій. Уся композиція внесена в округлість, сліди якої видимі ліворуч від вежі.

Пломба № 2 овальна, її розміри 13х12х4,6 мм, маса — 3,8 г. Вціліла вона значно краще, ніж попередня, хоча напис і далі читається кепсько (рис. 1: 2). Зображення лілії схоже з аверсом пломби № 1. Точковий обідок переданий поперечними насічками. На реверсі також зображена широка мурована вежа. Чіткість зображення дозволяє нам побачити сліди всіх шести лілій. Можливо, над вежею вивищується гострокутна наметова крівля, сліди якої проглядаються нечітко. Очевидно, пломбу відтискувала

⁴³ Коваль І. М. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі / І. Коваль, І. Миронюк, О. Білик. — Івано-Франківськ : В. П. Супрун, 2015. — С. 283.

інша пара матриць, утім втрата елементів викликана не станом збереженості пломби, а невідповідністю заготовки розмірові матриці.

Кругла і плomba № 3 діаметром — 14,9 мм, завтовшки — 39 мм, масою — 3,7 г (рис. 1: 3). На аверсі зображено лілію вже відомої нам форми, обрамлену точковим обідком. Завдяки гарній збереженості напису, що починається з хреста-інвокації й містить роздільники у вигляді розеток та вертикально розташованих кількох крапок, можна прочитати: «+DE □TOURNAL:». Букви стилізовані, мають розширені закінчення, як, вірогідно, й хрест на початку напису. На реверсі зображена широка мурована вежа, оточена п'ятьма ліліями. У відкритих воротах також колись була зображена лілія, але з часом не вціліла. Не виключена присутність на зображенні гостроверхої кривлі. Композиція оточена точковим обідком, радше схожим на обідок з поперечних насічок.

Отже, перед нами митні або текстильні пломби сучасного бельгійського міста Турне, що в Середні віки належало до французького королівського домену. Про це свідчить як королівська лілія, так і міський герб у вигляді вежі або ж замку з вежами в оточенні лілій⁴⁴. Попри існування лілій та веж на печатках інших європейських міст (рис. 2 : 5), таке стійке поєднання зображень з характерним написом чи без нього не дозволяє надійно ідентифікувати пломби.

Кількість лілій в історії міської геральдики Турне спершу не регламентувалася. Дві лілії поряд із вежею чи замком відомі з печаток актів 1288, 1322, 1345, 1348 рр., а після 1371 р. квіток стало більше⁴⁵.

⁴⁴ «De gueules à la tour d'argent ouverte, crénelée d'une pièce et de deux demies, à la herse levée de même, percée de deux meurtrières, maçonnée de sable, au chef cousu d'azur chargé de trois fleurs de lys d'or rangées», див.: Bozriere Fr.—J. Armorial de Tournai et du Tournais : texte et dessins / Fr.—J. Bozriere. — Tournai : Typ. de Malo et Levasseur, 1859. — P. 237–238; Fourez L. L'héraldique à Tournai aux XIIIe et XIVe siècles / L. Fourez // Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg. — Limbourg, 1949. — T. 85 : Miscellanea Mgr Dr P. J. M. van Gils. — P. 127–159; Servais M. Armorial des Provinces et des Communes de Belgique / M. Servais. — Bruxelles : Crédit Communal de Belgique, 1955.

⁴⁵ Hoquet A. Sceaux de la ville de Tournai, de ses échevinages et de ses juridictions / A. Hoquet // Revue tournaisienne. Histoire, archéologie, art, folklore. — Tournai, 1908. — T. 4. — P. 61–68; Vilain A. Figurer l'autorité sur les sceaux de villes épiscopales au Moyen Âge / A. Vilain // Faire et voir l'autorité pendant l'Antiquité et le Moyen Âge. Images et monuments, actes de la journée d'étude tenue à Paris le 14 novembre 2014 à l'Institut national d'histoire de l'art / [dir. A.—O. Poilpré]. — Paris : site de l'HiCSA. — P. 97–111 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/PublicationsLigne/JE%20Poilpre%20Autorite%202016/05_Vilain.pdf (консультація: 1 березня 2017 р.).

Від 1340-х рр. міські символи на печатках поступово вміщуються у квадрифолій, характерний і для монетного карбування короля Франції Філіппа V (1328–1350)⁴⁶. З 1352 р. у вежі фіксується зображення відкритої решітки брами, а з 1426 р., після відповідного декрету короля Карла VII (1403–1461), на гербі залишаються лише три лілії⁴⁷ (рис. 2: 1–4).

Візуальний аналіз пломб дозволяє встановити, що утворена впродовж сторіч під впливом лужних або кислих водних розчинів у ґрунті та атмосферного кисню на їхній поверхні патина має оранжевий (пломба № 3), світло-сірий (пломба № 2) або коричневий (пломба № 1) кольори. Для з'ясування чинників, які вплинули на корозію і оптичні властивості цих пам'яток, було вивчено елементний склад свинцевого сплаву і патини, а також фазовий склад патинового покриття.

Масову частку основних хімічних елементів у сплаві й патині пам'яток визначили X-променевим флуоресцентним аналізом (приклад EXPERT 02L), а фазовий склад покриття — методом X-променевої дифрактометрії (прилад ДРОН-2,0). Зазначені методи дозволяють досліджувати патинові покриття без їхнього руйнування. В таблиці № 1 наведено елементний склад свинцевого сплаву пломб, а в таблиці № 2 — фазовий склад їхньої патини.

Ідентифікація фазового складу патини за даними дифрактометричного аналізу виявила, що основними сполуками, які сформувалися внаслідок хімічної корозії поверхні пам'яток, є піроморфітні фази $\text{Pb}_{5-x}(\text{Cd}, \text{Sn})_x(\text{PO}_4)_3\text{Cl}$ і карбонат свинцю PbCO_3 . До складу патини пломб № 1 і № 3 входять лише відповідно піроморфітні фази $\text{Pb}_{4,93}(\text{Cd}, \text{Sn})_{0,07}(\text{PO}_4)_3\text{Cl}$ і $\text{Pb}_{4,88}(\text{Zn}, \text{Cd}, \text{Sn}, \text{Fe})_{0,12}(\text{PO}_4)_3\text{Cl}$. Атомна структура вказаних фаз належить до класу апатитів. Симетрія ґратки цієї речовини гексагональна (просторова група $\text{P63}/\text{m}$). Особливість піроморфіту в тому, що атоми Pb у його ґратці можуть ізоморфно заміщуватися на Zn, Cd, Sn, Fe або інші атоми. Утворювалися ці сполуки

⁴⁶ Lafaurie J. Les Monnaies des rois de France / J. Lafaurie. — Paris ; Bâle : E. Borgey, 1951. — Vol. 1 : Hugues Capet à Louis XII — № 270, 271, 274, 284 etc.; див. також: Bompaire M., Dumas F. Numismatique médiévale : Monnaies et documents d'origine française / M. Bompaire, F. Dumas. — Turnhout : Brepols, 2000.

⁴⁷ Fourez L. Op. cit. — P. 139, 147. Дуже не очікувано було прочитати, що «герб міста Турне містив зображення оленя з гіллястими рогами», див.: Коваль В. Ю. Фламандские текстильные пломбы... — С. 219.

на поверхні plomb внаслідок хімічної та електрохімічної корозії свинцевого сплаву під впливом солей фосфатної і хлоридної кислот. Корозійний процес plombи № 2 проходив в інших умовах, а саме за участі солей фосфатної, хлоридної і карбонової кислот, тому, крім піроморфітної фази, патина пам'ятки містить карбонат свинцю $PbCO_3$.

Було встановлено, що рожевий колір патини свинцевих пам'яток мають тільки ті артефакти, в яких їхній сплав містить домішки Cu. Однак вплив домішкових атомів міді на колір патини опосередкований, оскільки її забарвлення пов'язане саме з інтеркаляцією атомів Fe(III) у ґратку піроморфітної фази. Атоми міді тут є промоторами цього структуроутворювального процесу. Наш висновок підтверджується тим, що рожевий колір притаманний кристалогідратній фазі $FePO_4 \cdot 2H_2O$.

Наявність у складі патини plombи № 2 білої за кольором фази $PbCO_3$ обумовлює її світло-сіре забарвлення, а коричневий колір патини plombи № 1 пов'язаний з коричневим кольором домішкової сполуки FeOОН.

Отже, результати проведених фізико-хімічних досліджень свинцевих plomb дозволяють дійти висновку, що їхнє тривале перебування в ґрунті та контактування з мінералізованою водою зумовили хімічну й електрохімічну корозію артефактів. Під впливом розчинених у водному середовищі солей ортофосфатної, хлоридної і карбонатної кислот на їхній поверхні утворилося патинове покриття, сформоване з піроморфіту або суміші піроморфіту і карбонату свинцю. Швидкість корозії пам'яток у ґрунті суттєво залежить від сумарного вмісту домішкових металів у свинцевому сплаві, які внаслідок електрохімічного окиснення забезпечують основному металові протекторний захист. Рожево-коричневий колір патини окремих пам'яток пов'язаний із рожевим забарвленням піроморфіту, якого він набуває внаслідок ізоморфного заміщення незначної кількості атомів Pb на атоми Fe(III). Колір патинового покриття також залежить від вмісту в ньому FeO, FeOОН або $PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$.

Характерно, що за нашими спостереженнями сплави привісних торгових plomb, а також свинцеві печаті (молівдовули) і plombи князів (митрополитів) Русі (X–XIII ст.) близькі за елементним складом і масовим вмістом елементів. У них загальний вміст домішкових атомів Zn, Cd, Sn і Fe не перевищує 2,6 %.

Вивчення хімічного й ізотопного складу свинцю, з якого виготовляли середньовічні печатки й пломби, — це новий напрям студій. Втім нещодавні дослідження знайдених на посаді городища Чермного (тепер — околиці села Чермного гміни Тишовці Томашівського повіту Люблінського воєводства, Польща) давньоруських печаток і пломб із застосуванням комбінованих методик EDS (Energy Dispersive X-Ray Spectroscopy, метод енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії), EDXRF (Energy Dispersive X-Ray Fluorescence, метод енергодисперсійного рентгено-флуоресцентного аналізу), XRPD (X-ray Powder Diffractometry, метод рентгенівської порошкової дифракції) також виявили сліди оксиду свинцю як наслідку корозії⁴⁸. Вміст свинцю у сплавах печаток і пломб не набагато вищий порівняно з європейськими пломбами з Галича ($98,9\% - 99,4\%$ проти $97,0 \pm 0,07\% - 98,4 \pm 0,06\%$), що втім може бути пов'язано з похибкою вимірювання. Решта хімічних елементів можна розцінювати як домішки. Для галицьких пломб також властивий дещо завищений порівняно з давньоруською серією ($0,57 \pm 0,03\% - 1,00 \pm 0,04\%$ і $0,11\% - 0,36\%$ відповідно) відсоток заліза та стабільна присутність кадмію ($0,64 \pm 0,04\% - 0,66 \pm 0,04\%$), не виявленого у знахідках з Чермного. Однак тут присутній цілий ряд елементів (Cr, Bi, Au, Co, Ga, Se, Os), не зафіксований у галицьких знахідках. Загалом відсутність належної бази даних не дозволяє провести гідних порівняльних студій, а тому метою цієї публікації є введення в науковий обіг нових результатів, які будуть корисні для дальших досліджень.

Огляньмо ж основні віхи історії ткацтва і торгівлі тканинами в Турне. Відомо, що вже 1268 р. в місті існувала посада чи уряд печатника сукна⁴⁹.

⁴⁸ Wołoszyn M. The Seals from Czerwno (Cherven towns, Eastern Poland) — Chemical Analysis and Metallurgical Examination / M. Wołoszyn, E. M. Nosek, J. Stepiński, A. Rafalska-Łasocha, W. Łasocha, E. Bielańska // *Archeologia Polski*. — Warszawa, 2015. — T. 60. — P. 123–152; Ejsudem. The "Sphinx of Slav Sigillography" — Drogichin Seals in their East European Context (a preliminary report) / M. Wołoszyn, I. Florkiewicz, A. Garbacz-Klempka // *Die frühen Slawen — von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin, 06.–10. Oktober 2014.* / [Hrsg. F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt] // *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 81/2. — Beier & Beran : Archäologische Fachliteratur Langenweissbach, 2016. — Teilband 1 : Allgemeine Beiträge. — P. 257–273.

⁴⁹ Verriest L. Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424 / L. Verriest // *Mémoires publiés par la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*. 2e série. Bruxelles : S. n., 1911. — T. IX. — P. 7.

Слід підкреслити, що сигілографічний тип самих пломб з королівською лілією та оточеною ліліями міською вежею кореспондується з оформленням рахункових жетонів королеви Бланки Кастильської (1188—1252), регента Людовіка IX (1226—1270), майбутнього короля Франції та святого⁵⁰ (рис. 2: 6). Це може засвідчувати появу цікавого нам типу пломб не пізніше другої половини XIII ст. Незважаючи на те, що архівні документи Турне, втім зі згадками про пломбування і пломби, збереглися з 1350-х рр.⁵¹, їхня інформація з окресленого у статті питання доволі фрагментарна. Так, під 1377 р. повідомляється, що матерію запечатувала колегія з 13-ти осіб, а під 1438 р. занотовано заборону продажу й купівлі немаркованої продукції, за винятком деяких сортів тканин (*grises, draps meslez tains en laine*)⁵². Досі вважалося, що текстильне виробництво Турне наприкінці XIV ст. переживало занепад⁵³. Однак цей погляд не безперечний⁵⁴. Деякі вчені вважають, що в XV—XVI ст. місцева корпорація змогла вийти з депресії, запропонувавши новим запитам з Європи дещо інші типи тканин⁵⁵.

Розгляньмо ж аспекти хронології й географії поширення торгових пломб із Турне. Так, на найближчих до Галича теренах їх знайдено в Чермному, на Волині і в Дорогочині (тепер однойменне місто повіту Шемятичі Підляського воєводства, Польща). Пломбу з Чермного знайдено на посаді городища у схожому до так званих «дорогочинських» пломб

⁵⁰ Див.: Bernard F. P. The Casting-Counter and the Counting-Board: a chapter in the history of numismatics and early arithmetic / F. P. Bernard. — Oxford : Clarendon press, 1916.

⁵¹ Vleeschouwers-Van Melkebeek M. Officialité de Tournai : archives détruites, archives conservées / M. Vleeschouwers-Van Melkebeek // Archief en bibliotheekwezen in België. — Studia historica gandensia 215. — Gand, 1977. — T. XLVIII. — P. 199–214.

⁵² Textes et fragments relatifs à la draperie de Tournai au moyen âge / [éd. M. Dubois] // Revue du Nord. — Lille, 1950. — T. 32. — № 126–127 — P. 155; Textes et fragments relatifs à la draperie de Tournai au moyen âge / [éd. M. Dubois] // Revue du Nord. — Lille, 1950. — T. 32. — № 128. — P. 225. Див. схожу практику в Армантьєрі: Recueil de documents. — Vol. 1 : Documents généraux. Armentières-Caëstre. — P. 76.

⁵³ Laurent H. Op. cit. — P. 60–61.

⁵⁴ Abraham-Thisse S. Le commerce des draps de Flandre en Europe du Nord: faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au Bas Moyen Âge? / S. Abraham-Thisse // La draperie ancienne des Pays-Bas, débouchés de survie (14e–16e siècles). Actes du Colloque tenu à Gand le 28 avril 1992 / [dir. M. Boone, W. Prevenier]. — Leuven : [u. a.], 1993. — P. 167–206.

⁵⁵ Chorley P. The 'Draperies légères' of Lille, Arras, Tournai, Valenciennes: New Materials for New Markets? / P. Chorley // La draperie ancienne des Pays-Bas, débouchés de survie (14e–16e siècles). Actes du Colloque tenu à Gand le 28 avril 1992 / [dir. M. Boone, W. Prevenier]. — Leuven : [u. a.], 1993. — P. 151–166.

контексті⁵⁶ (рис. 3 : 1). Вона аналогічна пломбам з Галича, хоча все ж відтиснена іншою парою матриць. Ще одна подібна плomba, знайдена на території Волинської області, 2010 р. потрапила до фондів Любомльського краєзнавчого музею⁵⁷ (рис. 3 : 2). Плomba з Дорогочина, судячи з опублікованого зображення, є збереженим аверсом стулкової пломби⁵⁸ (рис. 3 : 3). Карл Болсуновський ідентифікував її як «малу печатку» з «геральдичною лілією», яку він порівняв з польським гербом *Gozdawa (flores liliae in campo rubeo)*⁵⁹. Вчений не звернув уваги на зображену на гербі подвійну лілію. Однак, він відзначив, що на звороті «печатки» видимі сліди тканини. Плombу, очевидно віднайдено в одному контексті з іншими так званими «дорогочинськими» плombами.

Іншим сусіднім з Галичем регіоном, звідки походить велика колекція плomb, є Угорщина. Серед 115-ти плomb, виявлених у колекціях Угорського національного музею в Будапешті, 20 одиниць походили з Турне. З них — 12 двосторонніх екземплярів з каналом завбільшки 12,3—15 мм і вісім половинок двочастинних стулчастих плomb із двома заклепками, розміри яких — у межах 16,5—22,3 мм, причому сім з них містять зображення лілії, а одна — вежі⁶⁰ (рис. 3 : 4—8). Автор каталогу вважає, що на плombи нанесені щонайменше три різновиди веж⁶¹. Він звернув увагу на різне оформлення лілії стулчастих плomb, де можна побачити як точковий обідок, так і квадрифолій. Важливо відзначити високий ступінь

⁵⁶ Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, MT/1676/22/A, розмір — 13,5×12,0 мм, вага — 3, 244 г. Див.: Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / [red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn]. — Tomaszów Lubelski ; Leipzig ; Lublin ; Rzeszów : Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera, IAE PAN, IA UR, GWZO, 2012. — S. 233, ryc. 7: 2, s. 273, ryc. 1: 4, tab. I. 16. 4; Piotrowski M. Czerwno/Cherven — archaeological investigation of an Early Rus' medieval town in Eastern Poland in 2010–2011. A preliminary report / M. Piotrowski, M. Wołoszyn // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence / [eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska] // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 1: 2. — Kraków ; Leipzig ; Rzeszów ; Warszawa : PAU, GWZO, IA UR, IAE PAN, 2012. — Vol. II. — P. 374, fig. 9: 2.

⁵⁷ ЛКМ-465/КН-12598, діаметр — 14 мм, товщина — 3,5 мм, вага — 3,3 г. Висловлюємо вдячність директорів музею О. Д. Остап'юкові за можливість вивчити й опублікувати знахідку.

⁵⁸ Болсуновский К. В. Дорогичинские пломбы / К. Болсуновский. — К. : тип. Г. Л. Фронцкевича, 1894. — Ч. 1. — С. 2, таб. XX: i.

⁵⁹ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. / [wyd. J. N. Bobrowicz]. — Lipsk : nakł. i dr. Breitkopfa i Härtela, 1840. — Т. 4. — S. 249–253.

⁶⁰ Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. — P. 193–237, cat. 1–20.

⁶¹ Ibidem. — P. 198.

сигілографічної схожості пломб угорського походження, що може засвідчувати хронологічну компактність потрапляння товарів з Турне до цієї країни. Більшість пломб із каналом можна ототожнити з галицькими знахідками. Однак щонайменше на трьох із них початок напису відкриває літера «S», що назагал можна інтерпретувати як частину напису «SCEL DE TOURNAI». Загалом автор каталогу датує пломби XIV–XV ст., хоча інші знахідки з цього ж регіону вказують радше на кінець XIV–XV ст.⁶². Так, саме кінцем XIV ст. датовані аналогічні галицьким знахідкам пломби з Шолт-Тейтелгедя та Вишеграда (рис. 3: 9), половина двостулкової пломби й зображення лілії в точковому обідку з Папа (рис. 3: 10), а також пломби, знайдені в Будапешті, Тольні і Сегеді⁶³. Двостороння плomba з каналом із місцевості в околицях міста Зволена – Пустого Града у Словаччині теж близька за типом до галицьких й датується другою половиною XIV ст.⁶⁴ (рис. 3: 11).

На півночі Східної Європи найбільша колекція пломб із Турне відома в Новгороді. Добре вціліла половина стулчастої пломби з двома заклепками, знайдена у Славенському кінці на Дубошиному розкопі⁶⁵ в шарі 1361–1378 рр.⁶⁶ (рис. 4: 1). На ній збереглося зображення аверсу:

⁶² Ibidem.

⁶³ Varga M. Késő középkori érmek Visegrád Fő u. 73. lelőhelyről és előzetes anyagvizsgálati eredményeik / M. Varga // Numizmatikai Közlöny. – Budapest, 2013–2014. – № 112–113. – Old. 71, 72, 4. kép.; Ejusdem. Előzetes jelentés a Visegrádon feltárt bronzöntő műhelyről / M. Varga // Archeologia-Altum Castrum Online. – 2012. – Old. 6. Див.: Mordovin M. A 15–17. századi textiltkereskedelem regeszeti emlékei Papan / M. Mordovin // Fiafál Közöpkoros Rőgeszek IV. Konferenciájának Tanulmánykőtete / [szerk. M. Varga]. – Kaposvár: S. n., 2013. – Old. 272, 278, 6: 3. kép.; Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. – P. 198.

⁶⁴ Hunka J. Nálezy olovených plōmb na zaist'ovanie prepravovaných tovarov (14.–17. stor.) zo Slovenska / J. Hunka // Študijné zvesti AÚ SAV. – Bratislava, 1999. – T. 33. – S. 303, 305, obr. 4: 15.

⁶⁵ Н-77, Дуб-17-17-№ 12, діаметр – 20 мм, вага – 4, 14 г. Див.: Blankoff J. A propos de plombs de Tournai trouvés à Novgorod / J. Blankoff // Mémoires de la Société Royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai. – Tournai, 1980. – T. 1. – P. 13–31; Рыбина Е. А. Товарные пломбы из Турне в Новгороде / Е. Рыбина // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 298–300; Eadem. Trade links of Novgorod established through archaeological data / E. Rybina // The Archaeology of Novgorod, Russia / [ed. M. A. Brisbain] // Society for Medieval Archaeology Monograph 13. – Lincoln : Society for Medieval Archaeology, 1992. – P. 193–205, 202, fig. 6: 3; Eadem. Frühe "Joint - ventures". Die Beziehungen Novgorods im Ostseeraum / E. Rybina // Novgorod. Das mittelalterliche Zentrum und sein Umland im Norden Russlands / [Hrsg. M. Müller-Wille] // Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 1. – Neumünster : Wachholtz, 2001. – S. 293, 295, Abb. 3: 1.

⁶⁶ Гайдуков П. Г. Топография, стратиграфия и хронология Дубошина раскопа в Новгороде / П. Гайдуков // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 августа 1996 г. / [отв. ред. В. В. Седов]. – М. : ИА РАН, 1997. – Т. 2 : Славянский средневековый город. – С. 59–67, 63, 64, рис. 4.

лілія в подвійному квадрифолії, із зовнішнього боку якого між виступами вміщені чотири фігури, що складаються з трьох крапок, а також напис «+ : □ DE : TOURNAI : □» між точковими обідками. Стилізовані завершення букв розширюються, як на одній із галицьких пломб. У тому ж Славенському кінці на Ільменському розкопі знайдено половину стулчастої пломби із зображенням реверсу й основою двох заклепок⁶⁷ (рис. 4 : 2). Тут зображений мурований замок із трьома зубцями, однією вежею і відкритими воротами, фланкованими двома напівкруглими арками. Вежу оточують п'ять лілій. Із сусіднього Петропавловського-І розкопу походить половина пломби, доволі близька пломбі з Дубошиного розкопу (рис. 4 : 3). Шар, у якому її знайдено, датується другою половиною XIV — першою половиною XV ст.⁶⁸.

Знахідка реверсу стулчастої пломби в Плотницькому кінці на Никитинському розкопі датована 1390-ми рр. — початком XV ст.⁶⁹ (рис. 4 : 4). На ній «читається» мурований замок з трьома зубцями й оточеною п'ятьма ліліями вежею. Варто зауважити, що в раніших шарах цього розкопу виявлено чимало пломб так званого «дорогочинського» типу. В південній частині Плотницького кінця на Рогатицькому-II розкопі знайдено три пломби. Дві з них відносяться до типу двосторонніх пломб з каналом (рис. 4 : 5, 6), а одна — половина стулчастої пломби із зображенням аверсу⁷⁰ (рис. 4 : 7). Всі вони аналогічні новгородським

⁶⁷ Н-09, Ильм., пл. 20–21, відвал, № 60, діаметр — 15 мм, вага — 1,95 г. Див.: Петров М. И. Славенский конец средневекового Новгорода: Ильменский раскоп / М. Петров // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2010. — Вып. 24. — С. 24–39.

⁶⁸ Н-14, Петр-Павл-I, пл. 60 (— 590–600 см), кв. 17, № 2. Див.: Петров М. И. Славенский конец средневекового Новгорода: Петропавловский раскоп / М. Петров // Новгород и Новгородская земля: история и археология. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2015. — Вып. 29. — С. 131.

⁶⁹ Н-02, Ник, 21-29-53, яр. 5, — 420 см, діаметр — 15 мм, вага — 2, 14 г. Див.: Дубровин Г. Е. Никитский раскоп в Новгороде / Г. Дубровин. — М. : Памятники исторической мысли, 2010. — С. 287.

⁷⁰ Н-14, Рог-2, уч. 1, кв. Ж 4, № 60, гл. — 296 см; Р-14, Рог-2, уч. 2, відвал, № 104. Див.: Гайдуков П. Г. Исследования в южной части Плотницкого конца Великого Новгорода в 2014 г. / П. Гайдуков, А. Кудрявцев, О. Олейников, М. Степанов, С. Языков // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2015. — Вып. 29. — С. 75–77, рис. 12: 1–2, 4.

знахідкам, а одна — близька пломбам з Галича. За дендрохронологічними спостереженнями О. Тарабардіної, шар з пломбами датується 1380—1390-ми рр. або рубежем XIV—XV ст.

Ще дві пломби археологи виявили в Людиному кінці на Софійській стороні⁷¹. На Десятинному-I розкопі дослідники знайшли двосторонню пломбу з каналом, відмінну від пломб з Галича: у цьому випадку на її тілі зображений квадрифолійний картуш (рис. 4: 8). У чотирьох кутах лілії, всередині квадрифолія вміщені чотири фігури з трьох крапок. На рогах квадрифолія зображені такі ж фігури. Вся композиція обрамлена обідком з поперечними насічками. На реверсі зображений мурований замок з п'ятьма зубцями й трьома вежами. З боків замку — дві лілії, над кожній з яких вміщена кругла фігура у вигляді кружечка. Напис відсутній⁷². За дендрохронологічними датуваннями О. Тарабардіної, шар з пломбою сягає 1370—1390-х рр. Пломба із сусіднього Десятинного-II розкопу практично аналогічна галицьким знахідкам⁷³ (рис. 4: 9). За спостереженнями авторів розкопок Н. Фараджевої та О. Тарабардіної, шар походження пломби може датуватися початком XV ст. Попередні археологічні шари фіксують чимало так званих «дорогочинських» пломб.

Чотири пломби з Турне серед інших 20-ти західноєвропейських торгових пломб знайдено також у Старій Русі на Курортному

⁷¹ Гайдуков П. Г. Монетные и сфрагистические находки Десятинных I, III и IV раскопов / П. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2009. — Вып. 23. — С. 44—46; Его же. Монетные и сфрагистические находки Десятинного II раскопа / П. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. — Великий Новгород : НГОМЗ, 2009. — Вып. 23. — С. 60—61.

⁷² Н-08, Дес-I, уч. 3, кв. Г 10, № 38, діаметр — 16 мм, вага — 3,12 г. Див.: Олейников О. М. Приложение № 5. Раскоп Десятинный I. Сводные таблицы по категориям находок и по материалам. Участки №№ 1—16 / О. Олейников // Олейников О. М. Отчет о проведении археологических исследований на объекте строительства жилого дома по адресу: г. Великий Новгород, ул. Добрыня, д. 9/27 в квартале 128 в 2008 г. / О. Олейников. — М., 2009. — Т. 9 : Альбом к отчету о проведении археологических исследований. — С. 8—9, таб. 4—5, рис. 2164, 2165. Висловлюємо вдячність П. Гайдукову за можливість безпосередньо вивчити ці пломби.

⁷³ Н-2008, Дес-2, уч. Д, пл. 2, кв. 192, № 2, діаметр — 15 мм, вага — 2,9 г. Автори вдячні Н. Фараджевій за надану інформацію та можливість вивчення цієї знахідки.

розкопі⁷⁴. Шар їхнього походження датується останньою третиною XIV ст. (з дендродатою 1363–1364 рр.) – першою половиною XV ст. Всі пломби належать до різних груп. Одна з них – двостороння плomba з каналом⁷⁵, схожа з галицькими екземплярами (рис. 5 : 1). Половина іншої пломби – реверс із зображенням вежі з трьома зубцями та гостроконечною кривлею і п'ятьма ліліями, які її увінчують⁷⁶ (рис. 5 : 2). Інша знахідка – реверс половини стулчастої пломби зі збереженими основами заклепок⁷⁷ (рис. 5 : 3). Однак зображення мурованого замку тут дещо іншого типу: він має п'ять зовнішніх зубців і три високі вежі, з яких середня вища за інші. На боках, імовірно, зображували дві лілії. Остання плomba – це також уціліла половина стулчастої пломби із зображенням реверсу⁷⁸ (рис. 5 : 4). Тут вежа з п'ятьма ліліями відрізняється від попередньої пломби відсутністю наметової кривлі.

Варто додати, що у фондах Новгородського музею-заповідника відомо 13 пломб із зображенням лілії і/або вежі, 10 з яких можна впевнено пов'язувати з продукцією Турне. Сім пломб – це фрагменти стулчастих виробів з відбитком аверсу чи реверсу, а три належать до двосторонніх екземплярів з каналом. До цієї останньої категорії належать сигілографічні типи, що не мають аналогів у Новгороді, втім – із

⁷⁴ Торопова Е. В. Археологические исследования в Старой Руссе в 2013 г. / Е. Торопова, С. Торопов, К. Самойлов, П. Колосницын // Новгород и Новгородская земля: история и археология / [ред. В. Л. Янин]. – Великий Новгород: НГОМЗ, 2014. – Вып. 28. – С. 136.

⁷⁵ СтР 2013, Кр-I, уч. 10, 13-434-№ 1, розмір – 16?13 мм, товщина – 3 мм, вага – 2,85 г. Див.: Торопова Е. В. Отчет об археологических исследованиях на участке строительства физкультурно-оздоровительного комплекса по адресу: Новгородская область, г. Старая Русса, Минеральная улица, д. 62а (Курортный раскоп) / Е. Торопова. – Великий Новгород, 2014. – Т. 6. – С. 76, рис. 309 : 5.

⁷⁶ СтР 2013, Кр-III, уч. 8, 12-386-№ 74, діаметр – 12 мм, товщина – 2 мм, вага – 2,17 г.

⁷⁷ СтР 2013, Кр-III, уч. 8, 11-363-№ 252; діаметр. – 15 мм, товщина – 3,5 мм, вага – 2,5 г. Див.: Торопова Е. В. Отчет об археологических исследованиях на участке строительства физкультурно-оздоровительного комплекса по адресу: Новгородская область, г. Старая Русса, Минеральная улица, д. 62а (Курортный раскоп) / Е. Торопова. – Великий Новгород, 2014. – Т. 5. – С. 96, рис. 106: 3.

⁷⁸ СтР 2013, Кр-III, уч. 8, 11-362-№ 213, діаметр – 15 мм, товщина – 4 мм, вага – 2,23 г.

зображенням лілії з трєфоподібною центральною пелюсткою, оточеною чотирма крапками. П'ять plomb з фондів музею походять з Новгородода, одна — з Твері, походження інших пов'язане з новгородськими околицями або не підлягає локалізації⁷⁹.

Наприкінці 1980-х рр. у науковий обіг було введено дві plombи, знайдені у Твері⁸⁰. Одна з них, діаметром 22—23 мм, зберігається в місцевому музеї (рис. 5 : 5). Йдеться про двостулчасту plombу з двома заклепками, на якій частково збереглися аверс і реверс. На аверсі чітко видно лілію в подвійному квадрифолійному обрамленні із написом між «точковими» обідками. На реверсі «читаються» вежа і літера «S» — *sce/*, печатка. Ще одна plombа з приватної колекції (діаметр 15—17 мм) — це двостороння plombа з каналом, на аверсі якої в точковому обідку зображена лілія з трєфоподібним завершенням центральної пелюстки й чотирма округлими фігурами, оточена, як можна здогадатися, традиційним написом (рис. 5 : 6), як на екземплярах з Новгородського музею. На реверсі — вежа з чотирма зубцями й гостроконечною покрівлею, навколо якої мали б розташовуватися лілії.

На території Золотої Орди plombи, які нас цікавлять, відомі в Старому Криму, на городищі Кам'яному Бугрі біля села Петропавлівки (Нариманівський район, Астраханська область, Росія) і в селі Токарях (Моргауський район, Чувашія, Росія). Ще одна plombа походить з Нижнього Поволжя. Із врахованих дотепер 60-ти plomb цього краю лише чотири пов'язані з імпортом товарів Турне, причому походять вони не з головних торгово-адміністративних центрів Орди, а з поселень другорядного характеру⁸¹.

Plomba зі Старого Криму (діаметр — 18 мм, вага — 3,68 г) — це стулка двочастинної plombи з фрагментами заклепок й зображенням реверсу,

⁷⁹ Автори висловлюють вдячність співробітникам Відділу збереження й дослідження речових пам'яток, зберігачеві фонду сфрагістики і фалеристики музею В. А. Волхонському за допомогу в дослідженні. Див. також: Носов Е. Н. Новые данные о Новгородском (Рюриковом) городище / Е. Носов, Н. Пахомов // Археологические открытия 1978 г. / [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. — М. : Наука, 1979. — С. 26; Рыбина Е. А. Товарные пломбы из Турне в Новгороде... — С. 298, 299, рис. 2.

⁸⁰ Гайдуков П. Г. Новые сфрагистические находки в Верхневолжье / П. Гайдуков, П. Малыгин // История и культура древнерусского города / [отв. ред. Г. А. Федоров-Давыдов]. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — С. 249, 250—251, рис 4: 5, 6.

⁸¹ Ван Лаере Р. Указ соч. — С. 158, 159, фототаб. 20, 21.

на якому присутня вежа з чотирма зубцями, відкритими воротами й двома вікнами, трьома ліліями над нею, а також надписом «SC/EL» з боків⁸² (рис. 6 : 1).

На городищі Кам'яному Бугрі знайдено двосторонню пломбу з каналом (діаметр 18—19 мм, вага невідома) (рис. 6 : 2). На аверсі знахідки, збереженої в поганому стані, можна розрізнити зображення лілії в точковому обідку, на реверсі — вигляд вежі з чотирма зубцями й ліліями⁸³. Пломба, знайдена в Нижньому Поволжі — це уламок аверсу двостулчастої пломби (діаметр — 25 мм, вага 1,77 г) з квадрифолійною рамкою (рис. 6 : 3). На половинці двостулчастої пломби з Чувашії (діаметр — 24—25 мм, вага — 4,73 г) збереглося зображення аверсу з лілією в квадрифолії та фрагмент напису між двома точковими обідками, який читається «ETOURL...SI» (рис. 6 : 4). В публікації пломби зі Старого Криму і Кам'яного Бугра занесені до одного типу, датованого «стилістичними елементами й написом see/» кінцем XIV — початком XV ст. й навіть точніше — 1370—1423 рр.⁸⁴. Кількома сторінками раніше пломба Кам'яного Бугра датувалася третім десятиліттям XV ст. Пломби з Нижнього Поволжя і Чувашії автори вважають пізніми, а за «палеографічними даними» датують їх кінцем XV — початком XVI ст. Підстави для таких хронологічних лавірувань їхнього тексту статті незрозумілі, тому в майбутньому ці «стилістичні» й «палеографічні» спостереження використати для датування пломб із Турне не видається можливим.

Із 17-ти торгових пломб, знайдених при розкопках міста Болгара (Татарстан, Росія), лише одна пов'язана з Турне⁸⁵ (рис. 6 : 5). Вона близька

⁸² Автори публікації одночасно вважають аверсом бік із зображенням вежі — міського герба, а зворотом — стулку із заклепками, що суперечить наявному матеріалові: стулка із заклепками може містити зображення вежі.

⁸³ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://domongol.org/viewtopic.php?f=71&t=4355> (консультація: 1 березня 2017 р.).

⁸⁴ Р. Ван Лаєре і О. Тросянський покликаються на: Mitchiner M. *Jetons, Medalets and Tokens* / M. Mitchiner. — L. : Seaby, 1991. — Vol. 2 : Low Countries and France. — P. 953, № 2957, втім це в жодному випадку не прояснює авторських підстав для датування.

⁸⁵ Коваль В. Ю. Торговий інвентарь... — С. 20, рис. 7: 6; Его же. Фламандские текстильные пломбы... — С. 214, цв. рис. 2: 6. Встановлення пломб належить Я. Тейссону (*Jan Thijssen*) та В. де Гроот (*Valeria de Groot*) (Гронінгенський університет, Нідерланди). В останній статті місто Турку чомусь змістилося з Фінляндії до Естонії.

й до галицьких знахідок. Вірогідно, з торговельними шляхами в або з Орди пов'язана знахідка пломби в селі Образцові (Щекинський район, Тульська область, Росія) на поселенні з матеріалом XV ст.⁸⁶ (рис. 6: 6).

Серед останніх знахідок варто згадати чотири пломби Турне, виявлені під час розкопок торгової зони на Софійській набережній у Москві. Одна з них — половина двостулкової пломби із зображенням аверсу, де «читається» лілія в подвійному квадрифолії, оточеному чотирма триточковими фігурами, і сліди напису (рис. 6: 7). Тут також знайдено фрагмент ще однієї схожої стулки половини з чіткою частиною напису, де як розподільник присутні «двокрапки» й розетки, перлинного обідка та квадрифолія (рис. 6: 8). Ще одна плomba — це половина двостулкової пломби меншого діаметра з основою двох заклепок, зображенням вежі з трьома зубцями й гостроконечною покрівлею, увінчаною лілією, оточеною чотирма ліліями (рис. 6: 9). Насамкінець тут знайдено двосторонню плombу з каналом, близьку до знахідок з Галича (рис. 6: 10). Археологічний контекст дозволяє датувати її кінцем XIV — початком XV ст.⁸⁷

На території Європи знахідки пломб з Турне нечисленні. Виявлено в Лунді (Швеція, *Kulturen Museum*, КМ 19470, кінець XIV ст.) єдину плombу Турне серед понад 60-ти торгових пломб з Південної Швеції⁸⁸ (рис. 7: 1). Кілька пломб походять з Фінляндії. Плombу з каналом (діаметр — 16 мм), датовану XIV ст. (до 1396 р.), знайдено в резиденції єпископа Турку — на городищі Коройнен⁸⁹ (рис. 7: 2). На аверсі зображена включена до квадрифолію лілія, на реверсі — замок з п'ятьма зубцями й трьома вежами

⁸⁶ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reviewdetector.ru/index.php?showtopic=850069&st=0&> (консультація: 1 березня 2017 р.)

⁸⁷ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vm.ru/news/2016/07/07/na-sofijskoj-naberezhnoj-obnaruzhili-nashli-podpolnij-rinok-xiv-veka-325789.html> (консультація: 1 березня 2017 р.); див. виступ І. В. Волкова «Монетные и сфрагистические находки XIV–XVII вв. из раскопок в июне 2016 г. на Софийской набережной в Москве» на семінарі «Археология русского города» 21 жовтня 2016 р., Москва, Росія.

⁸⁸ Blomqvist R. La vie quotidienne au moyen âge révélée par l'archéologie / R. Blomqvist // Industrie. — 1960. — T. 6. — P. 406; Mårtensson A. W. Lundafynd. En bilderbok / A. W. Mårtensson, C. Wahlöö // *Archeologica Lundensia* 4. — Lund : E. G. Johansson, 1970. — S. 90, taf. 139; Wahlöö C. Klädesplomber — Delar i Emballage? / C. Wahlöö // *Kulturen* 1987 (Årsboken till Medlemmarna). — Lund, 1987. — S. 57, 59, fig. 7; Rodenburg N. M. 'Seal and Deal'. Cloth Production and Trade between the Netherlands and Scania during the Late Middle Ages and Early Modern Times / N. Rodenburg. — Master Thesis, Lund University. — Lund : S. n., 2011. — P. 15, 61.

⁸⁹ Taavitsainen J.-P. Keskiajan kangaskaupasta kirjallisten ja esineellisten lähteiden valossa / J.-P. Taavitsainen // *Suomen Museo*. — Helsinki, 1982. — P. 26, 29, 32, fig. 1. Знахідка зберігається в Національному музеї Фінляндії в Гельсінкі. *Kanasallismuseo hist. kok.* 52100: 2038.

і ліліями з округлими фігурами над нею. Її аналоги відомі в Новгороді. Другу plombу знайдено в Турку під час розкопок середньовічного кам'яного будинку на території музею *Aboa Vetus & Ars Nova*. Вона погано збереглася, але, очевидно, йдеться про стулкову plombу XV–XVI ст.⁹⁰. Можливо, ще одна знахідка з території Фінляндії, датована XVI ст., походить зі Старого міста в Гельсінкі⁹¹ (рис. 7 : 3).

Декілька plomb із Турне виявлено на Британських островах. Одну з них знайдено в Лондоні. Йдеться про половину двостулкової plombи XVI ст. з фрагментами заклепок, з'єднувальною смугою і зображенням реверсу — замку з кількома зубцями, трьома вежами і ліліями⁹² (рис. 7 : 4). Близькі за сигілографічним типом plombи відомі в Солсбері (*Salisbury, Wiltshire*)⁹³. Цілий ряд схожих ранньомодерних plomb виявлено у графстві Норфолк⁹⁴ (рис. 7 : 5–8). Ще щонайменше дві plombи з Турне XVI ст., а можливо, й ранішого часу, діаметром 18 і 14 мм з написами, зображеннями лілій та двома заклепками знайдено у графстві Дарем⁹⁵ (рис. 7 : 9–10). В Лондоні відома ще одна plombа з лілією ранішого періоду⁹⁶.

⁹⁰ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.aboavetusarsnova.fi/en/news/archaeological-find-of-the-week-24th-week-lead-cloth-seal> (консультація: 1 березня 2017 р.).

⁹¹ Taavitsainen J.—P. Helsingin Vanhankaupungin kangaspakan lyijysinetit / J.—P. Taavitsainen // Narikka: Helsinki 1550–1640 / [eds. P. Kallio, I. Savolainen, S. Vain, L. Saarela]. — Helsinki : Helsingin kaupungin museo, 1994. — P. 333–357.

⁹² Egan G. Medieval and later trade in textiles... — P. 49, 58, 59, 60, fig. 2: 7.

⁹³ Ejusdem. Cloth seals / G. Egan // Salisbury and South Wiltshire Museum Medieval Catalogue / [ed. P. Saunders]. — Salisbury : Salisbury and South Wiltshire Museum, 2001. — Vol. 3. — P. 43–86, 72, 85, fig. 26, № 160, p. 74, 86, fig. 27, № 169; Saunders P. Salisbury and South Wiltshire Museum Medieval Catalogue / P. Saunders. — Salisbury : Salisbury and South Wiltshire Museum, 2012. — Part 4. — P. 276. Див.: Eagan G. Lead cloth seals and related items in the British Museum / G. Eagan // British Museum Occasional Papers Series 93. — London : British Museum, 1994.

Див. plombу з піднятою решіткою в замку з тризубцевою вежею та вертикальними написами TOUR — NAI, графство Норфолк (*Norfolk, Great Yarmouth*): ID: NMS-D77A03, [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/426006> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 5). Див. Норфолк (*Norfolk, Broadland*), ID: NMS-5A71D7; [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/410402> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 6); Норфолк (*Norfolk, Broadland*), ID: NMS-F42324, [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/409723> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 7). Див. також: UKDFD 49348, [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukdfd.co.uk/ukdfddata/showrecords.php?product=49348&cat=131> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 8).

⁹⁵ ID: PUBLIC-312182, [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/428819> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 9); ID: PUBLIC-30FF30, [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/428818> (консультація: 1 березня 2017 р.) (рис. 7 : 10).

⁹⁶ Mitchiner M. Op. cit. — P. 953, № 2957.

Запропонований огляд археологічно відомих пломб із Турне дозволяє повернутися до питання поширення західноєвропейських тканин у Східній Європі. Свого часу вважалося, що вже в першій половині XII ст. на Русь надходили фламандські тканини. Ця думка ґрунтувалася на відомостях «*Рукописання Всеволода*» або Уставної грамоти князя Всеволода церкви Святого Іоанна Предтечі в Новгороді («служить в праздник владыке, а старостам купеческим и купцам дать владыке гривну серебра и сукно ипрское»), а тому отримала широке, втім некритичне сприйняття⁹⁷. Сумнівно, що фламандські сукна могли з'явитися у Східній Балтиці раніше, ніж на ярмарках Шампані у Франції⁹⁸. Наразі вчені загалом згодні, що підсумкова редакція «*Рукописання Всеволода*» — не більше, ніж пізня компіляція другої половини XIII — початку XIV ст.⁹⁹, що не суперечить, отже, історії європейської торгівлі тканинами.

В історіографії закріпилася думка про ввезення тканин із Турне до Новгорода впродовж усього XV ст.¹⁰⁰. Однак це суперечить хронології пломб із цього фламандського міста, знайдених у Новгороді. Насправді на підставі вцілілих писемних джерел ми можемо лише припустити таке масове постачання. Зазвичай найдавнішим свідченням надходження до міста тканин із Турне вважається документ 1389 р., за яким Ламбрехт де Ру з Унни вимагав від партнера його покійного брата Генріха, котрий мешкав у Таллінні (Ревелі), повернути спадок покійника, зокрема шість сукон із Турне¹⁰¹. Слід підкреслити, що зміст акта серед товарів

⁹⁷ Pirenne H. Draps d'Ypres à Novgorod au commencement du XIIe siècle / H. Pirenne // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1930. — Т. 9. — № 2. — Р. 563–567; Eck A. A propos des draps d'Ypres à Novgorode / A. Eck // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1931. — Т. 10. — № 3. — Р. 591–594.

⁹⁸ Лесников М. П. Нидерланды и Восточная Балтика в начале XV века. Из истории торговых отношений / М. Лесников // Известия Академии наук СССР. — М., 1951. — Т. VIII. — №5. — С. 451–452.

⁹⁹ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. Юшков. — М. : ГИЮЛ, 1949. — С. 218–219, 221; Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI–XIV вв. / Я. Шапов. — М. : Наука, 1972. — С. 166–170, 173–174; Янин В. Л. Рукописание князя Всеволода, XIII в. / В. Янин // Законодательство Древней Руси. — М. : Юридическая литература, 1984. — Т. 1 : Российское законодательство X–XX вв. — С. 262–292.

¹⁰⁰ Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках / А. Хорошкевич. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — С. 190.

¹⁰¹ Reval an Unna: rechtfertigt gegen die Klage des Lambrecht de Ru aus Unna den Anspruch seines Ratsherrn Heinr. Krouwel auf Entschädigung für eine rückständige Forderung an seinen verstorbenen früheren Teilhaber Herrn, de Ru. [1389] Juni 29 // Hansische Urkundenbuch im Auftrage des Vereins für Hansische Geschichte / [Hrsg. K. Höhlbaum]. — Halle : Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. 1896. — Bd. 4 : 1361–1392. — S. 425–426. № 975.

ревельських купців, які підтримували зв'язки з Новгородом, нотує також імпорتنі тканини Турне. Аналогічно серед товарів Фекінгузенів, сімейства купців із Брюгге, яке торгувало з Ревелем у 1404–1436 рр., занотовано сукна з цього міста¹⁰².

Тканини з Турне й раніше проникали до Центральної та Східної Європи. Так, у датованій 3 травня 1324 р. грамоті з архіву м. Штральзунда (Німеччина) згадано турнейські сукна, що надходили на Волинь. Складена від імені посадників (?) і громади волинського міста Володимира, названих у тексті «*consules ac universitas civitatis Ladimirensis*», вона містить прохання до громади Штральзунда повернути майно Бертрама Русина й Миколи, що зазнали корабельної аварії. Обидва купці, очевидно, «європейці» за походженням, нотуються в акті «співгромадянами» чи «співмістянами» (*fraters nostri concives, nostri cives praedilecti*). Їхнє майно пограбували місцеві мешканці «*in terminis principis Rugianorum*». Серед іншого згадувалися 34 шматки сукна, з яких — 14 з Іпра, а інші — з Турне і Поперінге (*LXXXIII pannos inter quos sunt XIII Yprensenses ceteri sunt Dornenses et Poprensenses quos sibi idem Nicolaus in Flandria conparavit*)¹⁰³.

Варто підсумувати наше дослідження. Знахідки пломб із Турне в землях Галичини й Волині та унікальні свідчення 1324 р. дозволяють покласти крапку в дискусії про шляхи надходження тканин і товарів з Турне до Східної Європи. Раніше побутувала думка про потрапляння в ці краї фламандських тканин двома шляхами — через Балтійський регіон та Великий Новгород¹⁰⁴. Утім ці висновки передчасні. Існування третього,

¹⁰² Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert / [Hrsg. W. Stieda]. — Leipzig : S. Hirzel, 1921. — S. 109, № 91; An Hyldebrand Vockynchusen tho Brugghe detur littera. Auf der Rückseite des Blatts hat H. Veck's Hand bemerkt van den 19 stücke wasses es blyvendes worden 82 — 11 sl. 7 gr. Item so es gheworden van den 2000 // Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten / [Hrsg. F. G. von Bunge, H. Hildebrand]. — Riga ; M. : Deubner ; Leipzig : Steinacker, 1889. — Abt. 1. — Bd. 9 : 1436–1443. — S. 13, № 29.

¹⁰³ Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа і печатки) / М. Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1906. — Т. LXXII. — С. 5–8; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти / О. Купчинський. — Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. — С. 165–166, I. № 7. Висловлюємо вдячність директорів Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна) Мирославі Волощуку, який привернув нашу увагу до цього документа.

¹⁰⁴ Вперше в російськомовній літературі висловлене в: Ван Лаере Р. Указ. соч. — С. 145, а згодом повторено в: Коваль В. Ю. Торговый инвентарь... — С. 22; Его же. Фламандские текстильные пломбы... — С. 219.

«дністровського», шляху до Східної Європи з Кракова на Львів і з Балтійського моря річкою Бугом через Червенську землю до волинського Володимира, а також далі річкою Дністром до Галича, а звідти — у Крим і Золоту Орду підтверджують знахідки кількох добре вцілілих пломб із Турне на цих землях¹⁰⁵ (рис. 8).

Товари з Турне, що поступали до Східної Європи, мали різні типи пломб. Свого часу деякі вчені припускали, що канал і заклепки як способи кріплення двох типів пломб можуть окреслювати їхні хронологічні відмінності¹⁰⁶, а їхній незначний розмір вказуватиме на ранню дату¹⁰⁷. Втім тепер бачимо, що пломби з каналом і пломби зі штифтами-заклепками існували від початку й синхронно, причому пломби з двома заклепками властиві радше XIV—XV ст.¹⁰⁸.

Разом з тим важко співвіднести різні типи пломб Турне з конкретними операціями пломбування. Відзначмо лише, що стулкові пломби кріпилися безпосередньо до тканин, то, вірогідно, пломби з каналом могли опечатувати шнури, якими обв'язували готові рулони сукна. На це вказує їхня конструкція, аналогічна пристроєві давньоруських печаток, що в схожий спосіб скріплювали згорнуті в трубочку грамоти. Втім варто вказати, що при пломбуванні виробів співвідношення аверсу і реверсу матриці з конкретними сторонами стулкової пломби, що мали заклепки чи отвір, суворо не регламентувалося. Нам складно знайти цьому феноменові однозначне трактування. Можливо, з нанесенням відповідного зображення на стулку із заклепками пов'язувалося затвердження певних технологічних операцій з тканиною.

Варте уваги доволі вузьке датування пломб Турне в Новгороді і Старій Русі (1360/1370 рр. — початок XV ст.). Відомо, що в лютому 1367 р.

¹⁰⁵ Білецька О. Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області / О. Білецька. — Одеса : Астропринт, 2004. — С. 238–239; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. — С. 209; Арсланов А. М. Сухопутные торговые маршруты в западной торговле Золотой Орды второй половины XIII – первой половины XIV в. / А. Арсланов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов, 2014. — № 6. — Ч. 2. — С. 15–18.

¹⁰⁶ Egan G. Medieval and later trade.... — P. 58.

¹⁰⁷ Taavitsainen J.–P. Keskiajan kangaskaupasta kirjallisten... — P. 26.

¹⁰⁸ Schütte S. Tuchplomben als städtische Zeichen. Das Falbeispiel Gottingen / S. Schütte // Anzeiger des Germanischen Nationalmuseum. — Berlin, 1993. — S. 137, Abb. 3; Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. — P. 197–198.

король Карл V (1364–1380) ліквідував права міської громади Турне, а 6 лютого 1371 р. був змушений відновити тут міські привілеї¹⁰⁹. Загалом Турне як місто королівського домену було дещо ізольоване в господарському плані від інших європейських теренів¹¹⁰. Не виключено, що певна синхронність появи імпорту з Турне в Європі пов'язана із соціально-економічним піднесенням громади, викликаним відновленням її прав. Оскільки пік продажу пломб в Іпрі припав на кінець 1370-х рр.¹¹¹, можна припустити, що додатковим стимулом східної торгівлі, зокрема з Галичем, стала конкуренція.

Разом з тим варте уваги замовчування серед фламандських тканин, які з 1340-х рр. до кінця XIV ст. надходили до Кракова, товарів із Турне¹¹². Серед численних знахідок західноєвропейських пломб з території князівського палацу нижнього замку у Вільнюсі також немає пломб, які нас цікавлять¹¹³. Не трапляються вони й у північно-німецькому регіоні¹¹⁴. Ці спостереження за відсутності надійних як писемних, так і археологічних свідчень надходження товарів із Турне до Східної Європи, зокрема — Галича, виглядають знаковими. Можливо, вони засвідчують реальний стан справ у ткацькому виробництві Турне, їхньої конкурентоспроможності на загальноєвропейському тлі розвитку економіки. Ймовірно криза місцевого ткацтва на рубежі XIV–XV ст., яку реконструювали дослідники, за наявності нових торговельно-економічних умов 1370-х рр. дозволила продукції цього міста в короткотривалій перспективі вийти на східні ринки збуду, потрапивши і до Галича.

Отже, щонайменше в XIV ст. і, можливо, до першої третини XV ст. Галич, Дорогочин, волинський Володимир та червенські міста залишалися воротами до інших країн Східної Європи. Перманентна монгольська загроза середини — другої половини XIII ст. та боротьба за спадщину короля Данила Романовича в XIV ст. не змогли зруйнувати їхнього

¹⁰⁹ Hocquet A. Inventaire analytique des Archives de la ville de Tournai / A. Hocquet. — Tournai : Delcourt-Vasseur, 1938. — 2e fasc. : Chartes du XIVe siècle. — P. 267–278, 267–269, 270–278.

¹¹⁰ Sivéry G. L'économie du royaume de France au siècle de Saint Louis (vers 1180 – vers 1315) / G. Sivéry. — Lille : Presses universitaires de Lille, 1984. — P. 290.

¹¹¹ Laurent H. Op. cit. — P. 334, 345.

¹¹² Malowist M. Le développement des rapports économiques entre la Flandre, la Pologne et les pays limitrophes du XIIIe au XIVe siècle / M. Malowist // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1931. — T. X. — № 4. — P. 1013–1065; Joosen H. Draps barabançons et flamands à Cracovie à la fin du XIVe siècle / H. Joosen // Revue belge de philologie et d'histoire. — Bruxelles, 1944. — T. XXIII. — P. 738–739.

¹¹³ Квизикявичюс Л. Указ. соч. — С. 211; Ejusdem. Op. cit. — S. 433–446.

¹¹⁴ Див.: Hittinger D. Op. cit. — Passim.

потенціалу. Ситуація змінилася водночас із новим розкладом сил у європейській економіці, реформами польських королів Казимира III (1333–1370) і Володислава Ягайла (1386–1434). Зокрема знахідки пломби з Англії і Цвікау в околицях Луцька та Волині засвідчують, що надходження європейських тканин в українські землі тривало й у XVI ст.¹¹⁵.

Водночас знахідки європейських пломб на Волині, в Новгороді і особливо в Галичі вказують на їхню аналогію з так званим «дорогочинським» типом пломб археологічного контексту. Схоже, що доба побутування цих пломб не обмежувалася домонгольським часом. Їх могли вживати до рубежу XIII–XIV ст.¹¹⁶. Водночас це вказує на єдність соціально-економічних функцій комерційних та фіскальних давньоруських і західноєвропейських пломб.

Походження європейських і так званих «дорогочинських» пломб з єдиного контексту дозволяє на наш погляд прояснити питання про візантійські витоки пломбування європейських тканин. Вказану думку на підставі опрацювання писемних джерел з описом печаток, прикріплених до престижних тканин-подарунків імператорів ромеїв своїм сусідам як дипломатичного жесту, висловив ще Г. Шлюмберже. Його підтримав Дж. Іган, навівши як додатковий аргумент печатки візантійських комерціантів. Окреслена гіпотеза знайшла продовження у працях Д. Кордона й інших вчених¹¹⁷. Звісно, інформація про візантійські норми

¹¹⁵ Баюк В. Г. Торгова плomba-медальйон з околиць Луцька / В. Баюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць / [упор. О. М. Титова]. – К. : Науково-дослідний центр «Часи козацькі», 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 176–179; Його ж. Торгова плomba-медальйон з Крупи / В. Баюк, М. Вашета // Наукові студії : збірник наукових праць. – Львів : Вид-во «Растр-7», 2012. – Вип. 5. – С. 267–275; Златогорський О. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині (за матеріалами робіт ДП «Волинські старожитності») / О. Златогорський, В. Баюк, М. Вашета // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірник наукових праць / [упор. О. М. Титова]. – К. : Науково-дослідний центр «Часи козацькі», 2013. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 23–33.

¹¹⁶ Недавно пропозицію розширити хронологію побутування пломб так званого «дорогочинського типу» щонайменше до XII–XIV ст. запропонував Г. Козубовський, вважаючи, що деякі зображення на них не лише випадають із князівської символіки домонгольських часів, а й належать до європейських і прибалтійських символів (Козубовський Г. Про деякі економічні наслідки походів Гедими́на 20-х рр. XIV ст. / Г. Козубовський // Археологія. – К., 2015. – № 3. – С. 36). Імовірно, авторський висновок постав не на підставі незалежного аналізу матеріалу, а після знайомства з таблицями видання К. Болсуновського, рисунки яких не завжди правильно передають нанесені на пломби знаки. Співмірна поява так званих «дорогочинських» та європейських пломб виглядає найвагомішим доказом тривалішого побутування саме перших.

¹¹⁷ Schlumberger G. L. Sigillographie de l'Empire byzantin / G. L. Schlumberger. – Paris : E. Leroux, 1884. – P. 11; Endrei W. Op. cit. – P. 49–51; Cardon D. Op. cit. – P. 594; Ван Лаеє P. Указ. соч. – С. 145.

поводження з тканинами проникала до латинського світу не обов'язково через Східну Європу. Однак знайомство з давньоруською практикою скріплення товарів свинцевими пломбами, зафіксоване на кордоні Центральної і Східної Європи, могло вплинути й на появу європейських торгових пломб.

*Переклад з російської Мирослава Волощука
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Oleksandr Musin (Saint-Petersburg, Russia)
Ivan Myroniuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Cloth seals of Tournai from Halych and commerce of the Western European textiles in the Eastern Europe during XIV–XV centuries

The author analyses the cloth seals from the Flemish town of Tournai, found on the territory of the Eastern Europe, their typology, chronology and geographical distribution. Three of the samples proposed come from different centers of the former princely residence and the metropolitan center - the city of Halych. The author stresses the short duration of the commerce in textiles from Tournai in the Eastern Europe in general and in the Ukrainian lands in particular, especially in the last third of the XIV century – beginning of the XV century. The phenomenon of importation of the textiles from Tournai to the Eastern Europe could be explained by seeking of new markets because of the high level of concurrence and crisis in the urban economy.

Keywords: *Middle Age, Halych, Tournai (Doornik), Cherven Cities, cloth seals, «Dorohochyn type seals», commerce in Flemish textiles, heraldry, royal French fleur-de-lys, chemical composition analysis.*

Таблиця 1

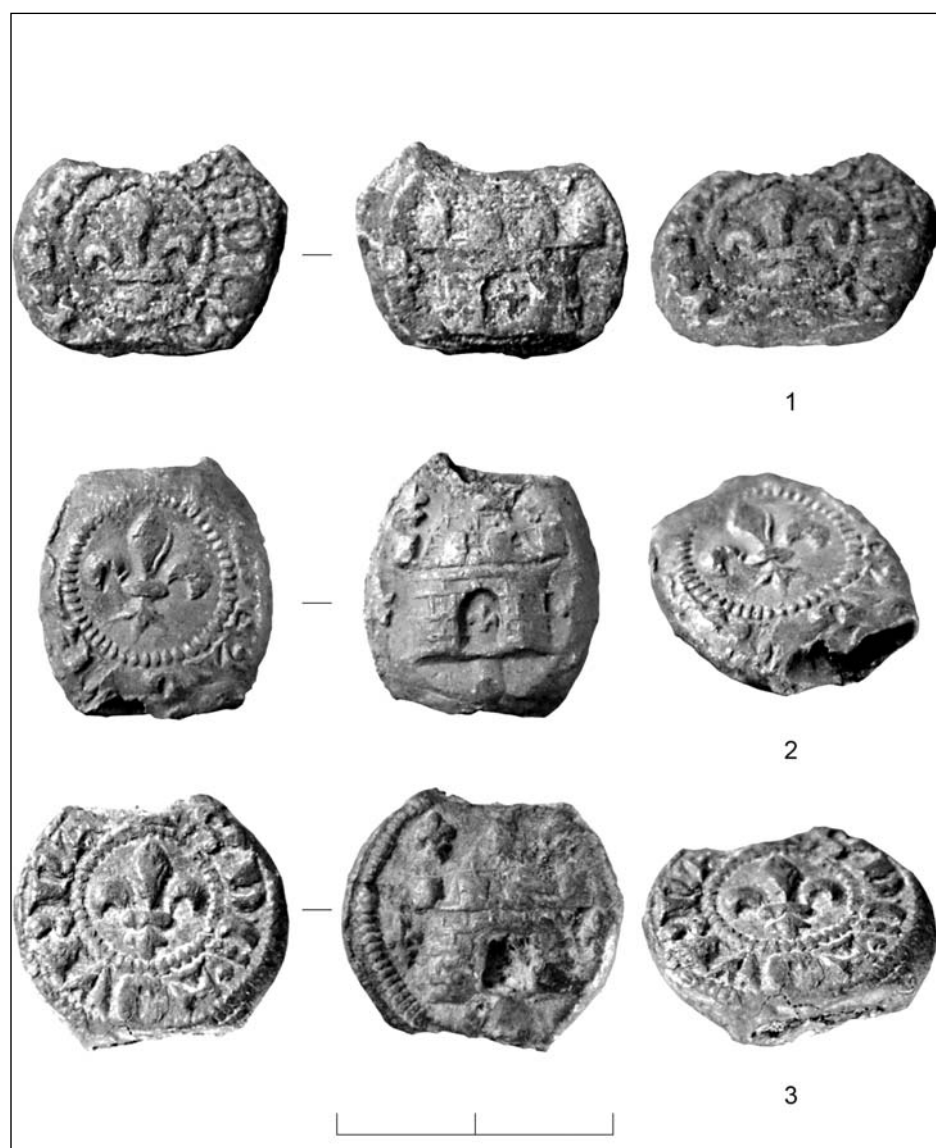
**Вміст елементів у сплаві і патині дослідних зразків
свинцевих plomb**

№ зразка	Об'єкт	Вміст елементу і точність його визначення, мас %					
		Zn	Cd	Sn	Pb	Fe	Cu
1	сплав		0,64±0,04	0,66±0,05	98,4±0,06	0,92 ± 0,03	-
	патина	-	0,68 ± 0,04	0,64± 0,04	97,4±0,07	1,32±0,04	-
2	сплав		0,66 ± 0,04	0,49± 0,04	98,2± 0,06	0,57 ± 0,03	-
	патина	-	0,69 ± 0,04	0,48± 0,04	98,0± 0,06	0,82 ± 0,04	-
3	сплав	0,08±0,01	0,66 ± 0,04	1,14±0,05	97,0 ± 0,07	1,00± 0,04	0,08±0,01
	патина	0,08±0,01	0,68 ± 0,04	1,12±0,04	96,8 ± 0,07	1,22± 0,04	0,08±0,01

Таблиця 2

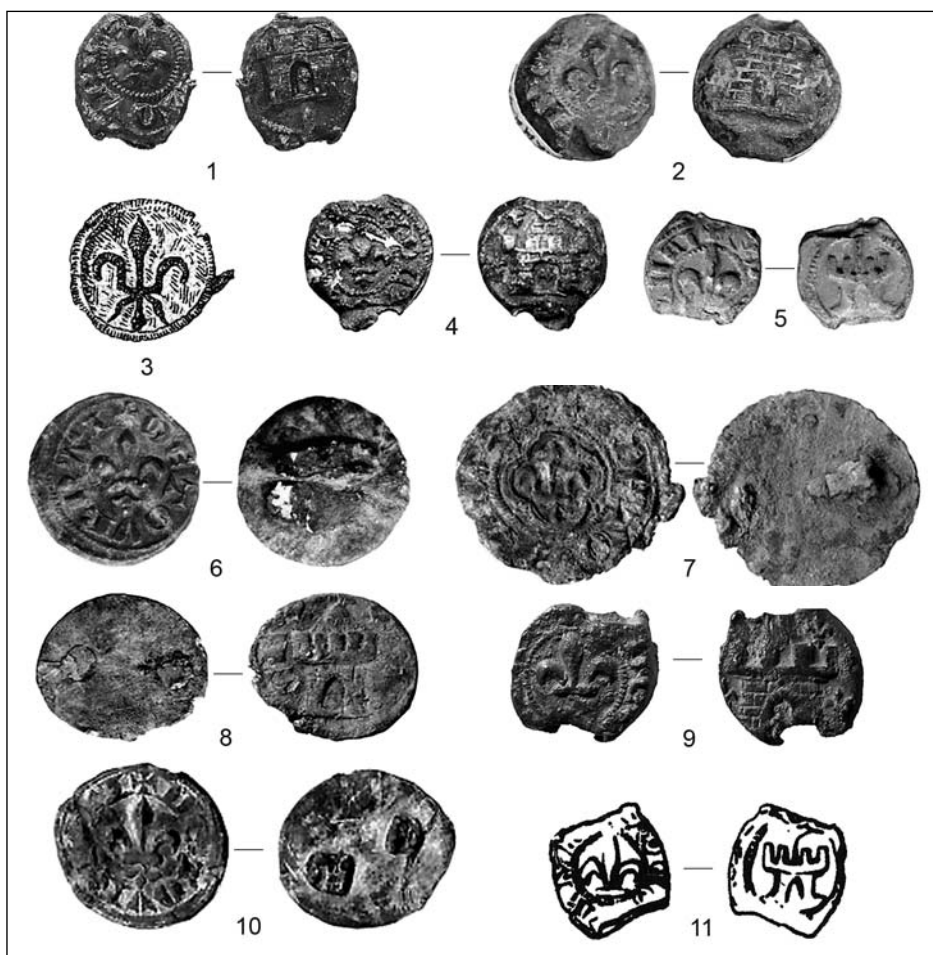
**Фізико-хімічні характеристики патини дослідних зразків
свинцевих plomb**

№ зразка	Колір патини	Товщина патини, мм	Фазовий склад патини, мас %
1	коричневий	0,22	Pb _{4,93} (Cd,Sn) _{0,07} (PO ₄) ₃ Cl – 98 FeO(OH) – 2
2	світло-сірий	0,16	Pb _{4,85} (Cd,Sn) _{0,15} (PO ₄) ₃ Cl – 82 PbCO ₃ – 18
3	рожевий	0,12	Pb _{4,88} (Zn,Cd,Sn,Fe) _{0,12} (PO ₄) ₃ Cl – 100

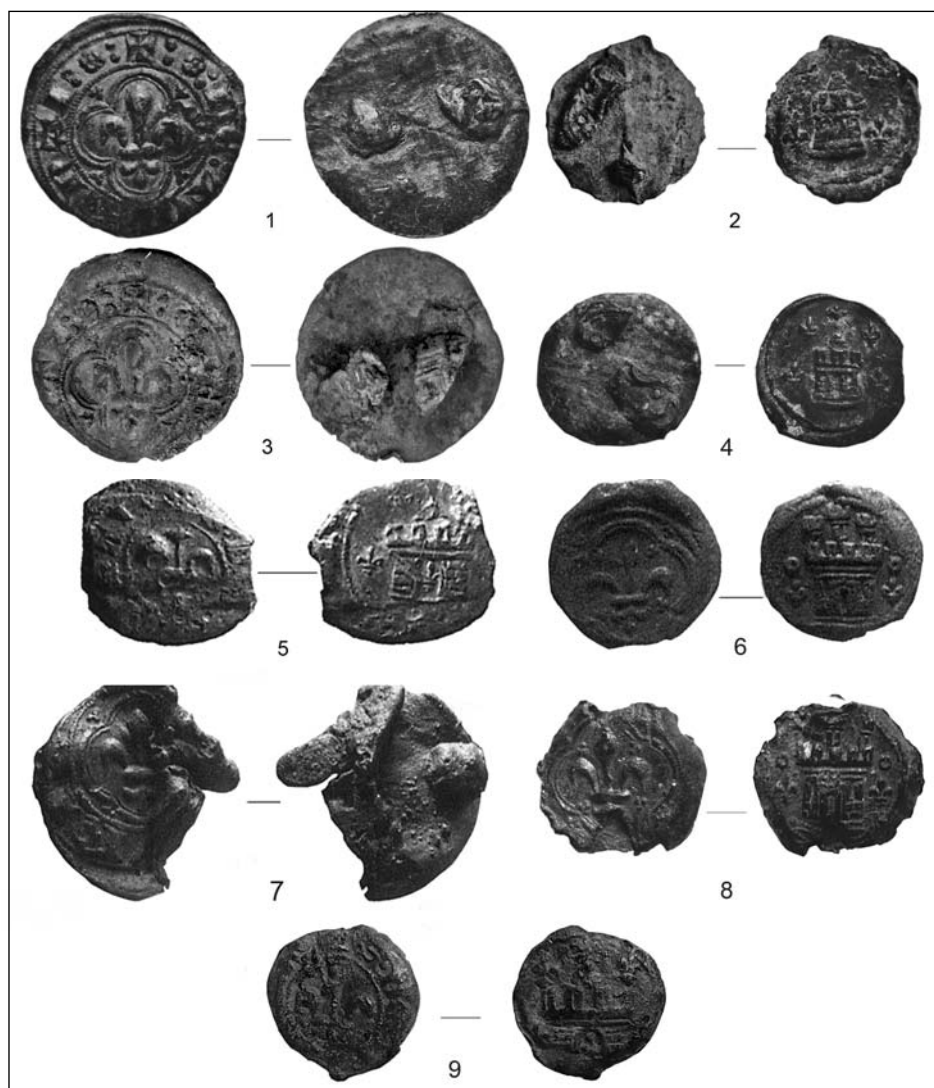
Ил. 1. Пломби Турне, знайдені на території середньовічного Галича:

- 1 — пломба № 1, приватна колекція;
- 2 — пломба № 2, приватна колекція;
- 3 — пломба № 3, приватна колекція (фото І. Миронюка).

*Іл. 3. Пломби Турне з території Польщі, України,
Угорщини і Словаччини:*

- 1 — Чермно; 2 — Волинь; 3 — Дорогочин; 4 — медьє Баранья, Угорщина, колекція Ласло Корінека; 5 — Угорщина, колекція Болажа Ф. Чаті;
6 — медьє Баранья, Угорщина, колекція Ласло Корінека;
7–8 — Угорщина, колекція Болажа Ф. Чаті; 9 — Вишеград; 10 — Папа;
11 — Зволєн (1 — фото М. Волошина; 2 — фото О. Мусіна; 3 — за:
Болсуновский К. В. Дрогичинские пломбы. — Таб. XX: і; 4–8 — за:
Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals. — Cat. №№ 4, 8,
15, 20, 16; 9 — за: Varga M. Késő középkori érmek Visegrad... — 4. kép;
10 — за: Mordovin M. A 15–17. századi textilvereskedelelem... — 6: 3. kép.;
11 — за: Hunka J. Nálezy olovených plômb... — Obr. 4: 15).

Ил. 4. Пломби Турне з Великого Новгорода (Росія):

1 – Дубошин розкоп, 1977 р.; 2 – Ільменський розкоп, 2009 р.;
 3 – Петропавловський–І розкоп, 2014 р.; 4 – Нікітінський розкоп,
 2002 р.; 5 – Рогатицький–ІІ розкоп, 2014 р.; 6 – Рогатицький–ІІ
 розкоп; 7 – Рогатицький–ІІ розкоп; 8 – Десятинний–І розкоп, 2008 р.;
 9 – Десятинний–ІІ розкоп, 2008 р. (1, 2, 4, 8, 9 – фото О. Мусіна;
 3 – фото М. Петрова; 5–7 – за: Гайдуков П. Г. Исследования в южной
 части Плотницкого конца... – Ил. 12: 1–2, 4)

Іл. 5. Пломби Турне зі Старої Руси й Твері (Росія):

1 – Курортний розкоп, Стара Руса, 2013 р.; 2 – Курортний розкоп;

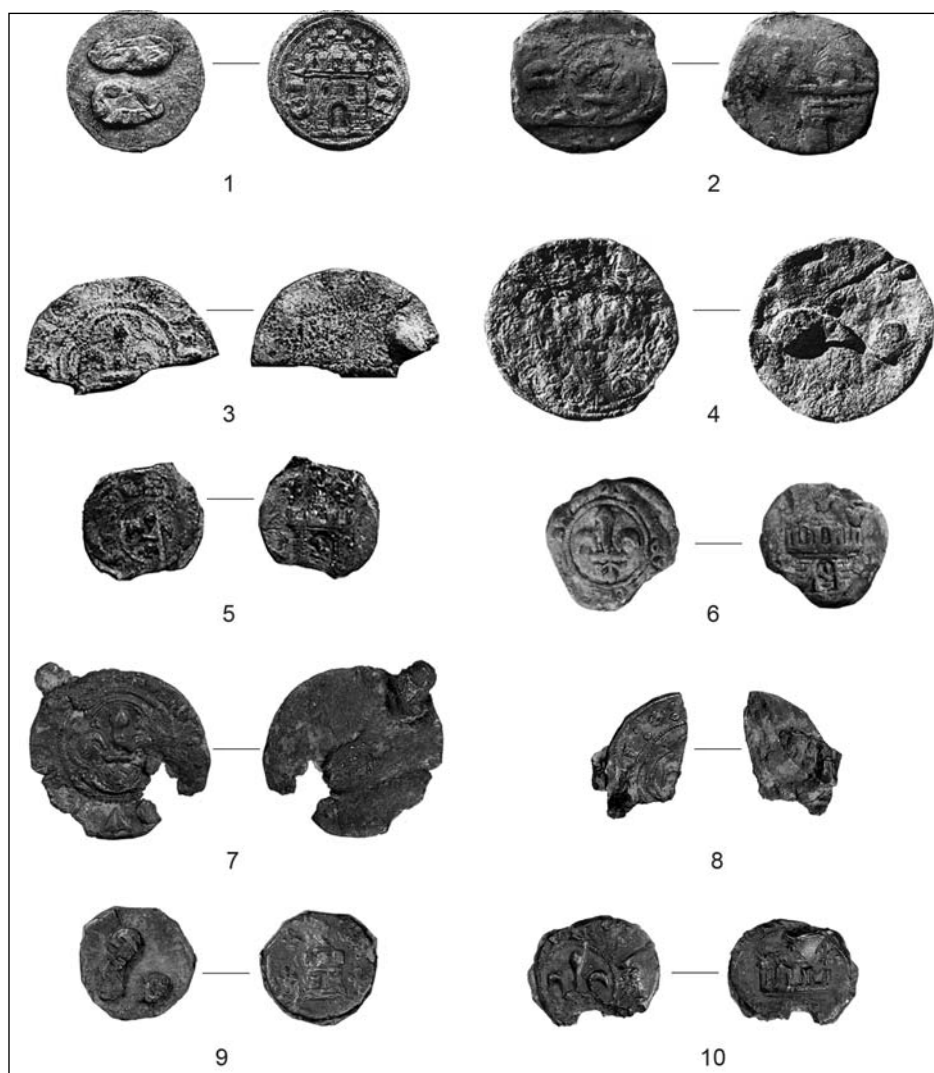
3 – Курортний розкоп; 4 – Курортний розкоп;

5 – Твер, Тверський державний музей;

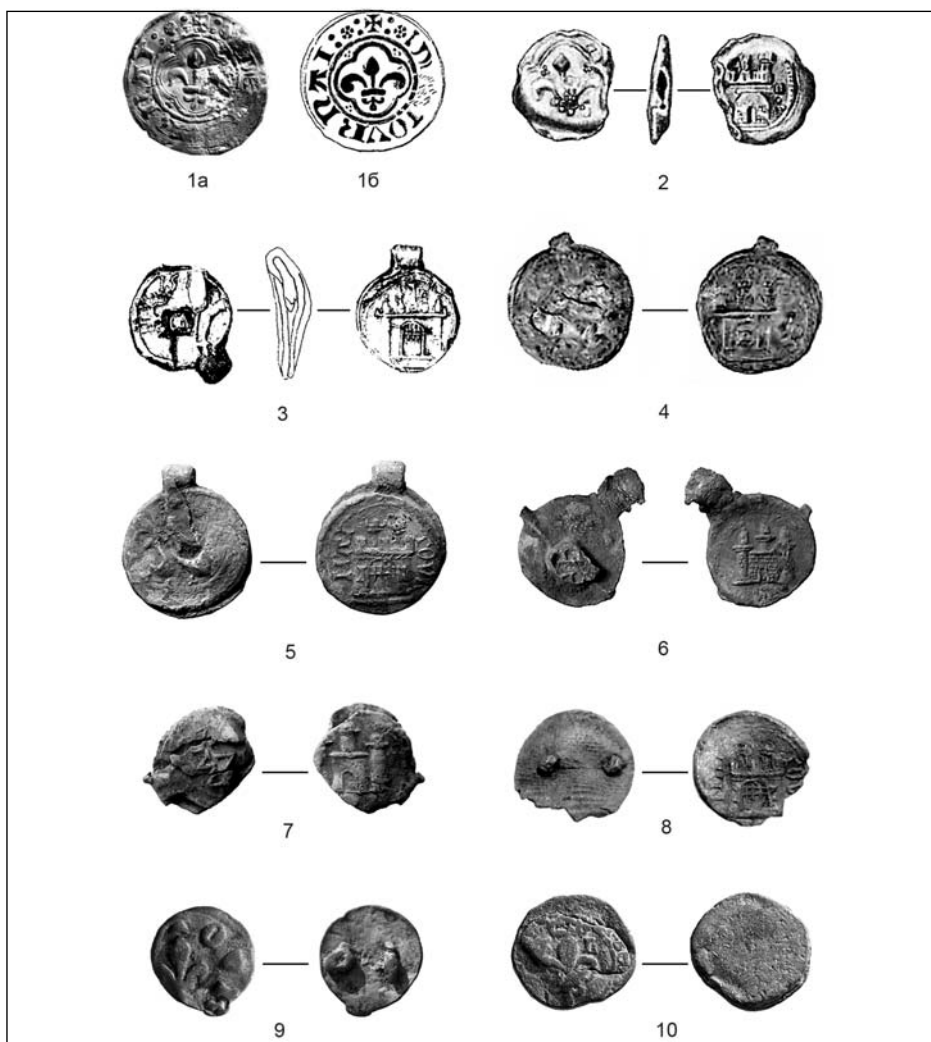
6 – Твер, приватна колекція (1–4 – фото С. Торопова;

5–6 – за: Гайдуков П. Г. Новые сфрагистические находки...

– Рис 4: 5, 6)

Іл. 6. Пломби Турне зі Східної Європи: 1 – Старий Крим; 2 – Кам'яний Бугор; 3 – Нижнє Поволжя; 4 – Токарі; 5 – Болгар; 6 – Образцово; 7 – Софійська набережна, Москва, 2016 р.; 8 – Софійська набережна; 9 – Софійська набережна; 10 – Софійська набережна (1, 3, 4 – за Ван Лаєре Р. Указ. соч. – Фототаб. 20, 21; 2 – за: <http://domongol.org>; 5 – за: Коваль В. Ю. Торговий інвентарь... – Іл. 7 : 6; 6 – за: <http://www.reviewdetector.ru>; 7–10 – фото І. Волкова)

Іл. 7. Пломби Турне з Північної і Західної Європи:

1 – Лунд; 2 – Коройнен, Турку; 3 – Гельсінкі; 4 – Лондон;
 5 – графство Норфолк; 6 – графство Норфолк; 7 – графство
 Норфолк; 8 – Англія; 9 – графство Дарем; 10 – графство Дарем
 (1 – за: Rodenburg N. M. Op. cit. – Cat. № 17; 2 – за: Taavitsainen J.–P.
 Keskiajan... – Fig. 1; 3 – за: Taavitsainen J.–P. Helsingin... – Cat. № 12; 4 –
 за: Egan G. Medieval and later trade in textiles... – Fig. 2; 7; 5–7, 9–10 –
 за: <https://finds.org.uk>; 8 – за: <http://www.ukdfd.co.uk>).

Комп'ютерна графіка Світлани Бочарової

АРХЕОЛОГІЯ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГАЛИЧА ЯК «ЦЕРКОВНОГО МІСТА» І РЕЛІГІЙНОГО ЦЕНТРУ ГАЛИЧИНИ (СЕРЕДИНА XIII ст. — 1785 р.)

У статті відображено основні підсумки археологічних досліджень давнього Галича пізньосередньовічного періоду його історії як «церковного міста», релігійного й духовного центру Галичини (середина XIII ст. — 1785 р.). Детально характеризується розвиток історичної топографії Галича-Крилоса за трьома етапами: середини XIII ст. — 1596 р.; 1596—1700 рр.; 1700—1785 рр. Комплексний історико-археологічний аналіз кожного з них дозволяє виразно побачити шляхи і перспективи дальших наукових студій.

Ключові слова: Давній Галич, археологічні дослідження, релігійний і церковний центр, єпископсько-митрополичий осідок, Успенський собор, Крилоський Успенський монастир.

Новітні історико-археологічні дослідження та аналіз писемних джерел дозволили виокремити три основні періоди історичного розвитку давнього Галича: долітописний, літописний і пізньосередньовічний¹.

Перший період історично майже не відомий і археологічно найменш вивчений. Другий — XI—XIII ст. найбільше відображений писемними

¹ Ауліх В. З історії долітописного Галича / В. Ауліх // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К. : Наук. думка, 1976. — С. 120—134; Его же. Историческая топография древнего Галича / В. Аулих // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси. — К., 1980. — С. 113—150; Его же. Галич / В. Аулих // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 97—102; Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича / Б. Томенчук // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези міжнародної археологічної конференції. — Львів, 1994. — С. 19—22; Його ж. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень / Б. Томенчук // Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології. — К., 1996. — С. 111—113.

джерелами (зокрема Київським і Галицько-Волинським літописами), добре досліджений археологічно². Третій, пізньосередньовічний етап історії давнього Галича, загалом історики теж описали. Серед них найвідоміші А. Петрушевич, Й. Пеленський, М. Грушевський, Н. Дашкевич, В. Тихомиров, І. Крип'якевич, М. Котляр, М. Стахів, С. Мудрий, Б. Гудзяк, І. Паславський, З. Федунків, І. Скочилиас, С. Побуцький, Р. Шеретюк, О. Чуйко та ін.³. Втім,

² Про детальну історію археологічних досліджень див.: Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2016. — 595 с.

³ Петрушевич А. О галицких епископах со времени учреждения Галицкой епархии даже до конца XIII века / А. Петрушевич // Галицкий исторический сборник. — Львів, 1854. — Ч. II. — С. 3–192; Его же. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче. № 9. О галицко-русских митрополитах / А. Петрушевич // Галицкий исторический сборник. — Львів, 1860. — Ч. III. — С. 3–59; Его же. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века / А. Петрушевич // Литературный сборник, издаваемый обществом Галицко-русской матицы. — Львів, 1854. — Вып. 2. — С. 8–81; Пеленський Й. Таємниці столярного града / Й. Пеленський // Літопис Червоної калини. — К., 1991. — № 5. — С. 43–49; № 6. — С. 36–41; К., 1992. — № 1. — С. 42–48; № 2. — С. 59–63; Грушевський М. С. Духовна Україна / М. Грушевський. — К., 1994. — 540 с.; Дашкевич Н. Первая уния Юго-Западной руси с католичеством (1246–1254) / Н. Дашкевич. — К., 1884. — 173 с.; Дашкевич Я. Галицько-Волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X — середина XI ст.) / Я. Дашкевич // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. — Львів, 2005. — С. 28–29; Тихомиров В. Галицкая митрополия: церковно-историческое исследование. — СПб., 1896. — 189 с.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. — Львів, 1999. — 173 с.; Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій половині XV ст.: історико-нумізматичне дослідження / М. Котляр. — К., 1968. — 140 с.; Стахів М. Христова Церква в Україні, 988–1596. Нарис історії української Католицької Церкви / М. Стахів. — Львів, 1993. — 584 с.; Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні / С. Мудрий. — Рим, 1990. — 296 с.; Гудзяк Б. Криза і реформа: київська митрополия, царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк. — Львів, 2000. — XVI, 426 с.; Паславський І. Галицька митрополия. Історичний нарис / І. Паславський. — Львів, 2007. — 125 с.; Федунків З. Галицький релігійний центр. Проблеми і факти / З. Федунків. — Івано-Франківськ, 2001. — 288 с.; Скочилиас І. Галич після Галича: пониззя (Русь-Валахія) у XII–XIV століттях та утворення молдовського князівства / І. Скочилиас // Княжа доба: історія та культура. — Львів, 2001. — Вип. 5. — С. 29–71; Його ж. Галицька митрополия XIV — першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу / І. Скочилиас // Княжа доба: історія та культура. — Львів, 2011. — № 4. — С. 246–279; Побуцький С. Галицька митрополия / С. Побуцький. — Галич, 2011. — 199 с.; Шеретюк Р. Релігійний фактор у контексті геополітичних трансформацій на галицько-волинських землях (друга половина XIII — перша половина XV ст.) / Р. Шеретюк. — К., 2006. — 225 с.; Чуйко О. Монастирі Галичини (середина XVI — початок XX століть) / О. Чуйко. — Івано-Франківськ, 2011. — 188 с.

археологія пізньосередньовічного Галича, хоча й має свої окремі здобутки, завдяки, зокрема, студіям А. Петрушевича, Л. Лаврецького, І. Шараневича, О. Чоловського, Й. Пеленського, Я. Пастернака, В. Ауліха, Ю. Лукомського, Б. Томенчука і О. Мельничука⁴, залишає ще чимало нерозв'язаних питань.

Цей третій, пізньосередньовічний період історії Галича охоплює понад 500 років від середини XIII ст. до 1785 р. Із втратою ролі політично-адміністративного центру як стольного міста Галицько-Волинської держави (середина XIII ст.) давній Галич надовго залишався релігійним і церковним центром краю, еволюціонувавши у три етапи. Перший: середина XIII ст. — 1596 р., другий: 1596—1700 рр., третій: 1700—1785 рр.⁵

Перший етап. Ще від середини XII ст. в давньому Галичі розміщувався осідок галицьких єпископів. Зокрема, очевидно, за

⁴ Петрушевич А. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича / А. Петрушевич. — Львов. 1881. — 118 с.; Его же. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопримечательностях / А. Петрушевич. — Львов, 1888. — 619 с.; Его же. О соборной Богородичной церкви в городе Галиче происходящей из первой половины XIII столетия / А. Петрушевич. — Львов, 1899. — 446 с.; Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w z. 1860, 1880 i 1882 / I. Szaraniewicz. — Lwów, 1883. — 232 s.; Czołowski O. O położeniu starego Halicza / A. Czołowski. — Lwów, 1890. — S. 1—23; Pelerński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej (na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych) / J. Pelerński. — Kraków, 1914. — 207 s.; Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. — Краків ; Львів, 1944. — 238 с.; Аулих В. Историческая топография. — С. 113—150; Его же. О дитинце древнего Галича / В. Аулих // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 12—14; Аулих В. Работы Галичского отряда Карпато-Волынской экспедиции / В. Аулих, В. Петегрич // АО. — 1977. — М., 1978. — С. 292; Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992—2000 років) / Ю. Лукомський // Записки НТШ. — Т. CCXLIV. — Львів, 2002. — С. 578—607; Його ж. Архітектурна спадщина давнього Галича / Ю. Лукомський. — Галич, 1991. — 37 с.; Томенчук Б. Давній Галич в історії Церкви (XII — початок XVII ст.) / Б. Томенчук // Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія. — Івано-Франківськ, 2000. — Вип. 3. — С. 3—12; Його ж. Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2008—2013 роках / Б. Томенчук, О. Мельничук // Галич і Галицька земля. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Галич, 2014. — С. 116—123; Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія Крилоса / О. Мельничук // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. — Галич, 1998. — С. 144—147.

⁵ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і галицької землі. Одержавлення, християнізація / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 58—59.

правління Володимира Володаревича (1141—1152) він розташовувався на території його княжого двору (Спаське городище, урочище Карпиця-Цегольня). Пізніше, від князювання Ярослава Осмомисла (Володимирковича) (1152—1187), осідок галицьких єпископів, вірогідно, надовго перенісся до структури дитинця міста, укріпленого кафедрального монастиря (урочище Золотий Тік, площею 1,5 га). Наше вивчення його оборонних стін показало наявність тут чотирьох будівельних горизонтів середини XII—XVI ст.⁶. До цього монастирського комплексу входили церква, кладовище й відповідна житлово-господарська (зокрема реміснича) монастирська забудова та єпископська адміністративна інфраструктура (рис. 5). Кафедральний монастир постав поряд з міським замком Галича з його адміністративним, князівським та гарнізонним дворами й помешканнями ближнього оточення князя. В центрі цього великого (площею 9,5 га) міського замку-дитинця міста стояв Успенський собор (37,5х32,4м), який заклав ще Володимирко Володаревич, а завершив його син Ярослав (рис. 1)⁷. За княжих часів відомі такі перші галицькі єпископи, як Косма (прибув з Володимирком Володаревичем) і Артемій.

Десь 1303 р. галицький єпископ Ніфонт (1303—1305) став першим галицьким митрополитом (за Юрія I Львовича, київського митрополита Максима й патріарха Атанасія). Вважається, що він та наступний галицький митрополит Гавриїл (також галицький єпископ) не мали патріаршого визнання в Константинополі, на відміну від галицького єпископа й митрополита Теодора (1338—1340).

Попри такий високий митрополичий статус галицьких архієреїв, саме місто від середини XIII ст. поступово втратило роль столичного політико-адміністративного князівського центру. Давній Галич став лише «церковним містом», основу якого становила лише церковна інфраструктура єпископсько-митрополичого центру пізньої Галицько-Волинської держави, столицями якої були Холм, волинський Володимир і Львів.

У Галичі вже не було князів, «безбожних галицьких бояр», численних ремісників і торговців. Але тут функціонував давній княжий і

⁶ Його ж. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976—2006 рр. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 523—581.

⁷ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича. — С. 578—607.

єпископський, боярський і міщанський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці, релігійний та духовний центр усієї Галицької землі, місце інтронізації князів, висвячення єпископів та священників, осередок хрещення дітей галицької знаті і поховань князівської родини останніх Ростиславовичів.

У місті ще існувало близько десяти монастирів (заснованих у княжі часи), які теж формували його інфраструктуру як «церковного центру». Але основним серед них і надалі залишався галицький кафедральний монастир на Золотому Тоці — осідок галицьких єпископів і митрополитів, «дитинець церковного міста».

Галицьку митрополію було ліквідовано 1340 р., а її Галицьку, Перемишльську, Холмську, Володимирську, Луцьку і Турівську єпархії підпорядкували Київському митрополитові Теогносту. Правда, 1370 р. вона ненадовго відновила свою діяльність, коли місцевий єпископ Антоній отримав митрополичі свячення (1370—1391). Втім це був період початку іноземної окупації. Волинь відійшла до Великого князівства Литовського (1340), Галичина — до Польського королівства (1343), а потім — Польсько-Литовської держави (1385). На цей час Буковину включили до складу Молдавського князівства, з 1513 р. залежного від Османської імперії.

Тоді ж 1375 р., згідно з установчою буллою папи Григорія XI, галицьку латинську єпископську кафедру з 1349 р. піднесли до гідності митрополії, якій було підпорядковано Перемишльську, Холмську і Володимирську латинські єпархії. З цього часу тут відомі такі галицькі латинські архієпископи, як Християн і Яків.

Отже, в другій половині XIV ст. свій осідок у Галичі зберігали як православні, так і латинські єпископи, котрі в окремі періоди набували й митрополичого висвячення. Перші локалізувалися в Галицькому кафедральному монастирі, а другі — біля церкви Святого Пантелеймона на території старого княжого двору Романа Мстиславича і Данила Романовича⁸. Цей династичний храм волинської гілки Мономаховичів 1367 р. пересвятили на латинську церкву Святого Станіслава (патрона Польського королівства — єпископа Станіслава Щепановського). Наші дослідження (2006 р.) на південь від неї (10 м) виявили кам'яні фундаменти

⁸ Томенчук Б. Дві галицькі церкви — дві людські долі / Б. Томенчук // Галицько-Буковинський хронограф. — Івано-Франківськ, 1996. — № 1. — С. 23—28.

великої дерев'яної (очевидно, двоповерхової) палацової споруди цього галицького латинського єпископсько-митрополичого осідку (1367–1414). Її приблизні розміри — 17х8 м⁹. Археологічно зафіксовано сліди чотирьох пожеж (рис. 10).

1390 р., за київського митрополита Кипріяна, Галицьку митрополію було поєднано з Київською. Відтоді київські митрополити почали йменуватись «митрополит Київський, Галицький і вся Русь». Тепер у Галицькому єпископсько-митрополичому осідку спорадично перебували лише галицькі митрополичі намісники («єпископи двірські» або «вікарійні»), які головно мешкали у Львові. Загалом це був час першого значного послаблення ролі галицького релігійного центру. За митрополита Макарія II (1534–1556) було відновлено Галицьку, а точніше Львівську єпархію в особі Макарія Тучапського, дотеперішнього митрополичого намісника. З 1539 р. він управляв Львівсько-Галицько-Кам'янецькою єпархією, головний осідок якої постійно перебував у Львові. Роль єпископського осідку в Галичі стала другорядною. В цей час знані такі єпископи, як Макарій Тучапський (1540–1549), Арсеній Балабан (1549–1565), Йоан Осталовський (1568–1576) та Гедеон Балабан (1576–1607).

Отже, в XV–XVI ст. під час загальної політичної і релігійної кризи в Галичині, в умовах інкорпорації її земель іноземними династіями, почався й занепад галицького церковного центру. Саме впродовж XV–XVI ст. активізувалися турецько-татарські набіги на ці терени, зокрема 1498, 1520 (1505–1531 рр. — польсько-турецька війна), 1589, 1594 рр. Тоді в Галичі відчувалася пуста і занепад. Приходив у занедбання Галицький кафедральний монастир, і потрохи руйнувався старий чотиристарічний собор Успіння Богородиці, що знаменувало кінець історії давнього Галича як «церковного міста», підтверджений археологічними дослідженнями 1997–2004 рр. Так, у південній ділянці житлово-господарської забудови по сусідству із собором було виявлено сліди декількох (шести–восьми) дерев'яних споруд, які інколи мали декілька будівельних горизонтів відбудови, пов'язаних із руйнуванням внаслідок пожеж¹⁰.

Тоді ж у Галичі, а тепер вже Крилосі, на захід від собору (урочище Плебанський Сад) постало й перше велике парафіяльне кладовище.

⁹ Йоно ж. Археологія городища Галицької землі. — С. 535.

¹⁰ Йоно ж. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. — С. 128, 132–133.

Старий, невеликий некрополь біля східних апсид собору (перший горизонт датується XII—XIII ст., другий — XIII—XIV ст.) більше не мав можливості забезпечувати потреб місцевої парафії, що також не відповідало його статусові. Очевидно, собор тоді використовували і як парафіяльний храм. Протягом майже 200 років (XV—XVI ст.) нове кладовище зайняло досить значну територію. Археологічно (Я. Пастернак, В. Ауліх, Б. Томенчук) простежили його розширення на площу 250х20 м, де в різний час було виявлено близько 40-ка поховань з можливих 200¹¹. Очевидно, це «старі кладовище в парохіяльному саду», згадане ще на початку XVIII ст. в Крилоських метрикальних книгах¹², обслуговувало світські, церковні й монаші громади, хоча головно мешканців новозаснованих, тоді невеликих, митрополичих сіл Крилоса, Підгороддя і Благовіщення та ближньої округи (рис. 2).

Другий етап. 1596 р. відбувся Берестейський Собор, на якому було ухвалено церковну унію українсько-білоруської православної церкви з Римським престолом (за польського короля Сигізмунда III та митрополита Михайла Рогози). Унію тоді не визнали лише єпископи Галицький Гедеон Балабан і Перемишльський — Михайло Копистинський.

Церковна унія мала важливе позитивне значення як для виходу з тогочасної церковної кризи в православній церкві, так і для збереження руської (в сучасному сенсі — української) національної іншості в Польській, конфесійно католицькій, державі. Але з іншого боку, унія активізувала новий спалах українсько-польського і православно-католицького протистояння, особливо загостреного за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Тут слід згадати і про три походи козаків на Галичину (1648, 1655, 1656 рр.), де їх підтримували православна єпархія й охрещене у східному обряді населення.

Назагал усі міжрелігійні і міждержавні конфлікти кінця XVI — початку XVII ст. сприяли значній активізації внутрішньоцерковного і внутрішньодержавного життя. Так, у цей період Церква широко відновлює старі церковні святині й будує нові храми. Монастирі та єпископські осідки стають справжніми фортецями з потужними оборонними стінами (цегляними зокрема), бастіонами, ровами, гарматами і найманими

¹¹ Його ж. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. — С. 61.

¹² Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. — S. 113.; Чачковський Л. Княжий Галич / Л. Чачковський, Я. Хмільовський. — Станіславів, 1938. — С. 23.

охоронцями. З'являються й окремо сформовані єпископські військові полки. Адже це був час чотирьох великих польсько-турецьких війн (1620—1621, 1633—1634, 1672—1676, 1683—1699 рр.), не рахуючи окремих нападів татарських загонів у міжвоєнні роки. З іншого боку, українські землі Речі Посполитої вкривалися численними новими містами, містечками й замками зі шляхетськими дворами, католицькими монастирями і костелами, що передбачало дальшу колонізацію.

Непростою залишалася церковно-політична ситуація в Галицько-Львівській єпархії. Головний осідок у Львові «нез'єднаних» православних єпископів, безперечно, піддавався значному політичному тиску польської державної адміністрації і католицького львівського єпископа. Очевидно, саме це й привело до перенесення зі Львова до Галича-Крилоса головного єпископського осідку Гедеона Балабана. У Крилосі він перебував ще в період боротьби з Іоаном Осталовським та Львівським братством. У цьому давньому єпископсько-митрополичому церковному центрі, у старому Успенському соборі, певне, відбулася і його інтронізація (1576 р).

Очевидно, саме за «унійних змагань» на початку складних процесів децентралізації монастирського руху на галицьких землях (василіанська реформа В. Рутського) єпископ Гедеон Балабан розпочав у Крилосі справді величезні будівельні роботи з відновлення колись першого єпископсько-митрополичого осідку Галичини¹³. Він мав об'єднати в одному комплексі Успенський храм, кафедральний монастир і єпископську резиденцію. Найперше, очевидно, було розпочато складну побудову нового, але також кам'яного Успенського кафедрального храму, бо Успенський собор за своє довге 450-літнє життя, особливо в останні десятиліття, зазнав катастрофічного руйнування. Тому на захід від нього (11 м) було закладено (на території передсоборної площі) нову невелику (26,5х12,5м) чотиристопну, триапсидну церкву, яка у своїй планувальній схемі повторювала стару давньоруську церковну традицію. Новий храм будували з кам'яних блоків розібраного собору. Останній раз, здається, «галицький кафедральний собор у Крилосі, який спалили татари», згадується в листі Михайла Рогози 1595 р. Після цього, протягом всього

¹³ Мельничук О. До питання про історичну топографію Галича-Крилоса в XVI—XVII ст. / О. Мельничук // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. — Галич, 2003. — С. 69—73.

XVII ст. і пізніше, у писемних джерелах ідеться лише про «галицьку церкву Успіння Богородиці в Крилосі», або про «крилоську галицьку церкву», або просто про «Крилоську церкву».

Цілком можливо, її побудову розпочав Гедеон Балабан, а закінчив та освятив Єремія Тисаровський (єпископ, 1607–1641 рр.)*, який дуже активно опікувався будівництвом і реконструкцією багатьох святинь та храмових комплексів його Галицько-Львівської єпархії (Галицько-Львівсько-Кам'янецької). Очевидно, саме цим двом галицьким єпископам належить повна відбудова Галицького церковного центру-осідку галицьких єпископів за складних часів «унійних змагань». Цікаво, що в цей час у Львові за планом Павла Римлянина і участі Войцеха Капіноса та Амвросія Прихильного, на замовлення Львівського братства було збудовано (реконструкція, 1592–1628 рр.) білокам'яну Успенську («Волоську») церкву. Освячення провів Львівський єпископ Єремія Тисаровський за участі Київського архімандрита Петра Могили. Безперечно, нова Крилоська Успенська білокам'яна церква, сприйнята як новий Успенський собор, мусила мати не меншу історію складного проектування, побудови й освячення.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. на Пантелеймонівському городищі — старому княздові Романа Мстиславича і Данила Романовича (останній тут, очевидно, народився), яке в XIV ст. стало осідком галицьких латинських єпископів і архієпископів, постав значний (45х40м) францисканський монастир (рис. 9). Він мав потужні дерев'яно-земляні і кам'яні (цегляні) укріплення, зовні яких проходив оборонний рів (завширшки 10 м і завглибшки 2–3 м). Його залишки ми простежили археологічно (1991 р.), але тепер він повністю засипаний¹⁴. Якщо північна (холодна) ділянка оборонних стін виглядала як високий (до 2,5 м) земляний вал (завширшки 8 м) з дерев'яною стіною стовпової конструкції, то східна й південна мала комплексний характер використання (оборонний

* Питання побудови Успенської церкви, яку здійснив Марко Шумлянський, ми не розглядаємо через поважні аргументовані сумніви. «Надмогильну плиту» з написом про цього «фундатора», безперечно, виготовлено пізніше, за єпископа Йосипа Шумлянського. В 1884 р. її випадково знайшли Л. Лаврецький та І. Шараневич. Плита служила порогом під північними дверима церкви (написом донизу).

¹⁴ Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. — С. 532–533.

і житлово-господарський). В'їзд локалізувався із заходу, в системі вежі-дзвіниці й підйомного перехідного мосту через оборонний рів. У центрі монастирського подвір'я стояв реконструйований костел Святого Станіслава, який мав три поховальні крипти (північну і дві східні).

Отже, на території давнього Галича в кінці XVI — на початку XVII ст. постали дві нові білокам'яні церковні споруди: православна Крилоська Успенська церква і латинський костел Святого Станіслава (перебудований). Першопочатки обох святинь пов'язувалися з княжими часами й двома руськими династіями — Ростиславовичів і Романовичів¹⁵. Тепер храми відрізнялися за конфесійною належністю.

Як показали вперше наші археологічні дослідження (1986–2010 рр.) на території Крилоського городища (3-й майданчик площею 9,5 га), в межах старого міського замку-дитинця Галича XII–XIII ст. споруджують новий, досить великий і дуже укріплений єпископський осідок «нез'єднаних» галицьких (львівських) єпископів. Зокрема, по всьому його периметру на місці княжих укріплень зводять (підсипають) потужні земляні вали з дерев'яною стіною-частоколом, бастіонами і ровами та ескарпами (рис. 3). Зокрема, до структури західної оборонної системи входили:

- насипаний з каміння (опока) вал і дерев'яний частокіл;
- зовнішній ескарп;
- наріжні дерев'яні бастіони трапецієподібного плану, зведені на окремих зовнішніх невеликих земляних майданчиках-підосновах.

Південна оборонна лінія складалася з високого земляного валу та рову. Дерев'яні стіни будували за типом частоколу або стовпової конструкції. В системі оборонних стін були окремі прямокутні вежі (рис. 6).

У центральній частині цього значного релігійного комплексу, навколо нової Успенської церкви постав внутрішній цегляний (можливо, на самому початку він мав дерев'яні стіни) замок — новий «кафедральний» монастир, перенесений сюди із Золотого Току, де за 450-літнє функціонування не раз був єпископським і митрополичим осідком. А його дерев'яно-земляні укріплення, храм та житлово-господарські споруди потребували повної заміни. Кладовище також

¹⁵ Томенчук Б. Дві галицькі церкви... — С. 23–28.

втратило можливості для розширення, хоча й вийшло поза межі східного оборонного валу. Археологічно його досліджували Я. Пастернак, Й. Пеленський, М. Каргер, В. Ауліх, О. Джеджора і Б. Томенчук.

Загалом новий Крилоський монастир був досить характерним для кінця XVI — початку XVII ст. мурованим замком бастионного типу, спорудженого за типовими проектами військових інженерів (французька фортифікаційна школа), спрямованими на протидію татарським нападам. Зокрема, лише за 1590—1639 рр. на Галицьку землю було вчинено 29 набігів, з яких найбільш руйнівні — 17 нападів впродовж 1612—1624 рр.¹⁶. Саме 1627 р. галицький Старостинський замок на Дністрі став кам'яною фортецею з цегляними оборонними стінами, які раніше були дерев'яними. При його спорудженні використовували й окремі кам'яні блоки розібраного Успенського собору та інших кам'яних церков княжого Галича, які вже не відповідали парафіяльним потребам невеликих новозаснованих сіл, суттєво занепавши за свою довгу 450-літню історію.

Крилоський монастир був невеликим (60х45м), прямокутним у плані замком, з чотирма наріжними п'ятикутними бастионами, однією в'їзною брамою та двома вежами-фіртками (північною і південною). Фундаменти стін складено з місцевої плити («лупака»-опоки). Їхня ширина становила 1,15 м, висота — 0,98—1 м. Наші дослідження (1996—1997 рр.) підтвердили висновки Я. Пастернака, показавши присутність на фундаментах ще першого ряду цегляного мурування. Досліджені два кутові бастиони мали такі розміри: 5х5, 8х6, 5х6, 5х5, 8м; 4х3, 8х6, 5х6, 5х3,8 м. Посередині південної стіни, навпроти південних дверей Успенської церкви ми виявили фундаменти під квадратну вхідну вежу¹⁷. Подібну простежено і з північної оборонної стіни¹⁸.

У південно-східному куті Успенського монастиря стояла невелика (7,75х8 м) каплиця Святого Василя (можливо, як означення Успенського монастиря чину Святого Василя Великого). Каплицю, очевидно, побудовано в часи спорудження нової Успенської церкви, коли собор було

¹⁶ Hoznowa E. Stosunki ekonomiczne-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590—1648 / E. Hoznowa.— Opole, 1963. — S. 16, 20.

¹⁷ Томенчук Б. Галич і Мала Галицька земля XII—XIII ст. — С. 130.

¹⁸ Мельничук О. Результати досліджень Крилоського монастиря XVI—XVII ст. у 2011 р. / О. Мельничук // Вісник Інституту археології. — Львів, 2012. — Вип. 7. — С. 173—184.

розібрано, а румовище почали засипати шаром (1,5—3 м) будівельного сміття і ґрунту для нівелювання території під новий монастирський комплекс. Рівень основи останнього співмірний з рівнем порога західних дверей каплички (вище як 1,2 м від рівня фундаментів і підлоги собору), що вказує на їхню синхронність в часі постання каплички й нової монастирської Успенської церкви. Саме ця капличка на початку XVII ст., у часи побудови Успенської церкви, виконувала, очевидно, тимчасово роль храму, потім стала дзвіницею, а згодом знову церковцею (чи її вівтарною частиною). В середині її частково досліджували Я. Пастернак і ми (1997 р.).

Слід згадати, що на початку XIX ст. під підлогою каплички було знайдено «чотири домовини з гіпсового каменю, які при витяганні розпалися»¹⁹. Розкопки проводили, як повідомляє А. Левицький (можливо, Анатоль), за вказівкою першого галицького митрополита УГКЦ Антонія (1808—1814 рр.) і офіціала (капітульного вікарія) Михайла Гарасевича. Це був дуже складний період другого відродження Галицької греко-католицької митрополії, що знову спричинило внутрішньо-церковну боротьбу та спомини про першу Галицьку митрополію в першій половині XIV ст. Тому для них, очевидно, були дуже важливі результати розкопок на території першого єпископсько-митрополичого осідку в Галичі та, зокрема, в каплиці, спорудженій над князівськими захороненнями Успенського собору. Очевидно, каплицю було споруджено, по-перше, як усипальницю, а вже, по-друге, як тимчасову церкву в структурі Успенського монастиря. Сподівання дослідників справдилися. Тут було знайдено чотири саркофаги, складені з окремих плит. При спробі їх витягнути на поверхню вони «розпалися». Можливо, вдалося підняти на поверхню лише один саркофаг. Ця подія не набула тоді великого розголосу. Адже початок XIX ст. був надзвичайно складним періодом «наполеонівських війн» (1809—1815 рр.), польської, а потім російської окупації Львова, а з часом — українсько-польського протистояння, включаючи переслідування Галицького митрополита Антона Ангеловича з боку польської влади. Безперечно, розкопки далі не проводили, а саме місце поховань досі законсервовано. Одинокий саркофаг з каплички, очевидно, було захоронено в Плебанському Саду

¹⁹ Левицький Е. Еще о Галиче и его окрестности / Е. Левицький // Слово. — Львів, 1881. — Ч. 8 (Ч. 5—10).

на території кладовища XV—XVI ст. Вже в радянські часи його виявив ленінградський археолог М. Каргер. Саркофаг довго зберігався в експозиції Крилоського музею, а згодом його повернули до каплички Святого Василя (рис. 4).

Більшість дослідників Галича, включаючи й Я. Пастернака, на це коротке повідомлення в москвофільській газеті «Слово» не звертали особливої уваги. А окремі хоча й визнавали реальність розкопок, але датували ці поховання пізнім середньовіччям²⁰. Все ж, очевидно, така глибина захоронення, а саме нижче від рівня підлоги собору, може свідчити про їхній стосунок до ранньої історії собору. І хоча той проіснував до XVI ст. включно, вірогіднішим є датування поховань у кам'яних саркофагах княжими часами. Зокрема, в цій окремо відділеній частині собору (княжої усипальниці) могли ховати членів родини останніх Ростиславовичів, для яких він був династичним храмом. Окрім Ярослава Осмомисла*, тут могли бути похованими його два сини — Олег (1188 р., від Насті Чагрівни) і Володимир (1199 р., від Ольги, доньки Юрія Довгорукого) та два онуки (Святослав і Роман Ігоревичі, яких стратили в Галичі у вересні 1210/11 р., а пізніше, десь 1230 р., можливо перепоховав Ростислав Михайлович у часи його короткого князювання в Галичі), які недовго правили в Галицькому князівстві²¹.

Поява цієї газетної інформації про розкопки в Галичі-Крилосі ще на початку XIX ст. у 80-х рр. XIX ст. активізувала на території давньої столиці перші археологічні дослідження А. Петрушевича, Т. Земенського, Л. Лаврецького, І. Шараневича, що мали величезний резонанс у Галичині. У зв'язку з цим А. Левицький вирішив поділитися відомою йому інформацією про ще давніші, можливо, перші розкопки в Галичі.

На території нового Крилоського Успенського монастиря, зокрема в його південній частині, традиційно розташовувалося й монастирське

²⁰ Бандрівський М. Катедральні храми Галичини / М. Бандрівський, Ю. Лукомський, Р. Сулик. — Львів. 1992. — С. 9—11.

* Поховання Ярослава Осмомисла, за словами Я. Пастернака, він виявив під час дослідження Успенського собору. Воно здійснено в кам'яному саркофазі, який стояв у притворі Собору, з правого боку від головного входу. Тепер саркофаг експонується в Івано-Франківському краєзнавчому музеї, а рештки поховання зберігаються у Святоюрському монастирі Львова.

²¹ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. — С. 38.

кладовище. Археологічно його досліджували А. Лаврецький, І. Шаранеич, О. Чоловський, Й. Пеленський, Я. Пастернак, Ю. Лукомський, В. Петрик і ми. Кладовище мало декілька (два—три) поверхів захоронень і навіть вийшло за межі південної оборонної стіни, назовні²². Так, 1996 р. при вивченні укріплень південно-західного бастіону під південною стіною (всередині подвір'я) ми виявили п'ять поховань, розміщених у три яруси. 1997 р. із зовнішнього боку оборонної стіни виявлено ще 12 поховань²³. В одному випадку знайдено порівняно добре збережену дубову домовину із захороненням. Багат шаровість внутрішнього кладовища (верхні на глибині 0,35 м, а нижні — 1,3 м) пояснюється невеликою (200 м²) площею кладовища, обмеженого оборонною стіною та церквою, і загалом досить тривалим періодом (близько 150 років) функціонування самого монастиря. Зовнішні поховання (одношарові) відзначаються переважно належністю до різних категорій людей із фізичними вадами (кульгаві, горбаті і т. п.). Очевидно, це кладовище нового Крилоського Успенського монастиря, крім багатьох монахів, служило місцем захоронення мешканців єпископського осідку і його округи та окремих паломників у цей складний період «унійних змагань» і польсько-турецьких воєн. Крилоську Успенську церкву, яка перебрала на себе духовну спадщину Галицького Успенського собору, безперечно всі сприймали як авторитетну церковну святиню всієї Галичини, біля якої бути похованим вважалося за велику честь.

Крім Успенського монастиря, на цій значній укріпленій території крилоського єпископського осідку, очевидно, були зведені численні житлові й господарські будівлі, будинки церковних урядників, казарми невеликого військового гарнізону (єпископського війська) і т. п. В окремих будинках розміщувалися братська школа та друкарня. Археологічні дослідження (Я. Пастернака, В. Ауліха та наші) дозволили виявити тут цілий ряд таких споруд, що свідчить про інтенсивну пізньосередньовічну забудову крилоського єпископського осідку в XVII ст.

²² Там само. — С. 67—68.

²³ Його ж. Пізньосередньовічна археологія давнього Галича (підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції у 1994—2003 рр.) / Б. Томенчук, О. Мельничук // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи. Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. — Галич, 2004. — С. 95—108.

Археологічно на цій території ми простежили й ранішу (можливо, кінця XVI ст.) житлово-господарську забудову. Зокрема, під час студій південної оборонної стіни Крилоського Успенського монастиря нижче від рівня фундаментів було виявлено залишки трьох будівель: одна мала невисокі фундаменти з блоків алебастру; друга — стіни стовпової конструкції і значні розміри (16 м за лінією схід—захід). Поряд на рівні кам'яного мощення XII—XIII ст. (передпалацова площа південного адміністративного комплексу) виявлено ще декілька подібних споруд. Біля останніх розчищено залишки великого (завширшки 3,5 м) підвалу, який, як і останні будівлі, мав наземні зрубні стіни. Всі вони носять сліди від пожежі.

Все ж, крім житлових і господарських будівель, мусила існувати й головна резиденція «нез'єднаних» галицьких єпископів. У 2000—2002 рр. її можливі залишки ми простежили під час досліджень княжих південних палацових комплексів біля оборонного валу. Це була велика, очевидно двоповерхова будівля, яка стояла на потужних кам'яних фундаментах (завширшки 1,5 м і заввишки 0,65—1 м). Їхньою основою були кам'яні блоки з руїн Успенського собору. Окремі з них мали сліди розчину, інші були з рельєфною різьбою. В забудуванні фундаментів присутня також крупна галька. Фундамент дуже пошкоджений і вибраний у більшій частині. Добре збереглася лише західна частина цієї великої (завширшки 9 м) споруди. Вона традиційно споруджена вздовж підніжжя оборонного валу. Археологічно з'ясовано, що під час закладання західного фундаменту було зруйновано окремі крайні поховання (пізні) південно-східної ділянки парафіяльного некрополя XV—XVI ст. Він вже не функціонував на початку XVIII ст., бо з'явилося нове парафіяльне кладовище «за капличкою», під східною оборонною стіною Крилоського Успенського монастиря, зайнявши румовище Успенського собору, проіснувавши тут понад 200 років, до самого початку XIX ст.

1817 р. в урочищі Качків було освячено нове сільське кладовище, яке існує досі (рівно 200 років). Але останні хрести на кладовищі «за капличкою» ще стояли в кінці XIX ст., що й зумовило те, що Л. Лаврецький, О. Чоловський і Й. Пеленський вимушено відмовилися від дослідження цього перспективного терену. В часи Я. Пастернака старе кладовище вже втратило свої зовнішні ознаки й перетворилося на «пасовище, яке використовували сестри-служебниці». Тому завдяки дозволу і з

відповідного фінансування митрополита А. Шептицького Я. Пастернак впродовж 1936—1941 рр. провів тут свої широкомасштабні розкопки, виявивши залишки собору княжого Галича, який простояв до кінця XVI ст. Досліджуючи фундаменти храму, він не ставив за мету детально вивчити це пізньосередньовічне парафіяльне кладовище. Як вказував сам дослідник: «[...] копаючи на цьому місці при відслоненні мурів Собору ми виявили понад сотню небіжчиків, що творили дві, а то й три верстви одна над одною на глибині 1—1,85 м. Глибші могили часто були вкопані в колишню підлогу Собору, а не раз були просто висічені в поверхні мурів Собору»²⁴. Поховання були чоловічі, жіночі й дитячі. Часто біля окремих захоронень ще зберігалися сліди дерев'яних домовин. Невелика (30х40 м) обмежена територія цього другого парафіяльного кладовища спричинила його багатощаровість (рис. 3)²⁵.

Отже, період XVI — середини XVII ст. став коротким і останнім у найбільшому пізньосередньовічному піднесенні старого Галича-Крилоса як головного церковного центру і єпископського осідку, де неодноразово розв'язували складні тогочасні церковні й політичні проблеми (часто взаємопов'язані). В середині — другій половині XVII ст. єпископський осідок вже містився у Львові — за Арсенія Желиборського (1641—1662), Єремії Свистельницького (1668—1676) і Йосипа Шумлянського (1676—1708).

З початком XVIII ст. Галич-Кринос остаточно втратив роль церковного центру. Але релігійним, духовним осередком Галичини він залишався завжди попри будь-які матеріальні втрати. Зокрема, галицький релігійний центр з Успенським собором, кафедральним монастирем та осідком єпископів і митрополитів декілька сторіч поспіль залишався в одному парному ряду з київським релігійним центром — Києво-Печерським монастирем та його Успенським храмом. Згодом старий галицький релігійний центр став другим після нового львівського з його єпископським осідком, Успенським храмом і Святоюрським монастирем.

Третій етап. 1700 р. в Галицько-Львівсько-Кам'янецькій єпархії єпископ Йосип Шумлянський прийняв церковну унію. На цей час Галич-Кринос давно перебував на правах лише другого єпископського церковного центру. Все ж і ця його роль сприяла проведенню тут ремонту

²⁴ Пастернак Я. Старий Галич. — С. 67.

²⁵ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. — С. 67—68.

і відбудови Успенської церкви (1702 р.), окремих споруд Крилоського Успенського монастиря, єпископських палацових комплексів, їхньої інфраструктури (за Йосипа Шумлянського). Вони, зокрема, зазнали значних руйнувань у другій половині XVII ст. під час частих турецьких нападів та двох польсько-турецьких воєн 1672–1676 і 1683–1699 рр.

За єпископів Варлаама Шептицького (1710–1715) і Атанасія Шептицького (1715–1746) занепад Галича-Крилоса як церковного центру ще більше посилювався. Становище дещо змінилося лише за єпископа Лева Шептицького (1749–1779), який писав про тогочасний Галич-Кринос, що «[...] рівночасно я створив резиденцію там же для єпископа, бо ніякої не було і то між часом дерев'яну, маючи намір, як Бог допоможе, поставити з твердого матеріалу другу палату і, поверх того дім для мирських присвигерів»²⁶. Її залишки ми виявили під час досліджень південного палацового комплексу у 2001–2004 рр. Вони характеризуються потужним шаром спаленини і обмазки та окремими групами цегли-«пальчатки» з уламками кахлів від багатих кахельних печей з цегляною основою. Ця споруда (два будівельні горизонти) розміщувалася тепер впоперек оборонного валу. Як показали археологічні розкопи, досліджена будівля перерізана фундаментом (завширшки 0,5–0,7 м) пізнішої за часом появи споруди, що постала вже після ліквідації Успенського монастиря. В заповненні її фундаментного рову було каміння (вапняк) і уламки цегли. Походження останньої, очевидно, пов'язано з ліквідацією (знищенням) цегляних стін Крилоського монастиря та перетворенням Успенської церкви на парафіяльну (1785 р.). Подібну за характером фундаменту велику дерев'яну будівлю, яка стояла дещо західніше від попередньої, але також примикала до підніжжя старого оборонного валу, вивчив В. Ауліх (урочище Старі Палади, 1978–1979 рр.). Як припускав Я. Пастернак, це був, можливо, «[...] палац митрополита (XVIII ст.), а потім будинок служив приміщенням управління митрополичих маєтків»²⁷. Його було розібрано десь 1894–1896 рр. Все ж, на нашу думку, він не мав жодного стосунку до «митрополичого палацу».

Найвідомішими в околицях Галича-Крилоса були два монастирі, засновані ще в княжі часи. Це монастир в урочищі Прокаліїв Сад і

²⁶ Головацький Я. Львовская руска єпархія перед стома літы / Я. Головацький // Зоря Галицкая яко альбум на год 1860. — Львов, 1860. — С. 257.

²⁷ Пастернак Я. Старий Галич. — С. 147–148.

Пітрицький монастир. Перший мав кам'яну церкву ротондального типу Святого пророка Іллі і розташовувався біля старого шляху (Львівського або Галицького), що визначило за ним роль своєрідних «сухопутних воріт церковного міста». Його досліджували Л. Лаврецький, І. Шараневич, Я. Пастернак, М. Каргер і ми²⁸. 1774 р. монастир було приєднано до Крилоського Успенського монастиря. На початку ХІХ ст. за наказом єпископа М. Скородинського (1798—1805 рр.) його розібрали, а з каміння управитель єпископських столових дібр у Крилосі Борецький побудував «нові палаци»²⁹, де тепер розміщений Музей історії давнього Галича Національного заповідника «Давній Галич» (рис. 11).

Пітрицький монастир розташовувався в східній околиці Галича, на березі Дністра, що визначило за ним роль своєрідних «річкових воріт церковного міста» (рис. 7). Археологічні розкопки тут проводив Б. Томенчук (1988—1989 рр.). На території великого давнього кладовища було виявлено невелику церкву-капличку (4,8х6,2 м). Під підлогою знайдено 10 захоронень (два горизонти)³⁰. Ще 66 поховань досліджено на території монастирського кладовища (два горизонти). Цей монастирський комплекс, очевидно, існував ще за княжих часів (перший горизонт), а потім з невеликими перервами — до ХVІІІ ст. (другий горизонт). Найцікавішими є поховання у церкві, які, безперечно, мають стосунки до вищого церковного (монашого) кліру (рис. 8). Зокрема, ними могли бути окремі галицькі єпископи та ігумени, поховані тут в одинокій для всього Галича каплиці-усипальниці. Отже, Успенський собор (і пізня капличка на його фундаментах) служив князівською усипальницею останніх Ростиславовичів, а Пітрицька церква — цвинтарна капличка — місцем поховання галицького вищого церковного і монаршого кліру.

1772 р після Першого поділу Речі Посполитої Галичина відійшла до Австрії, а 1867 р. — до Австро-Угорської монархії. В 1785 р. наказом Йосипа ІІ було ліквідовано всі монастирські осідки краю, зокрема на території старого Галича-Крилоса. Тоді ж закінчився третій, останній, церковний період давнього Галича.

²⁸ Мельничук О. Л. Археологічні дослідження монастиря Св. Пророка Іллі у Крилосі / О. Мельничук // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України». — Галич, 2013. — С. 124—133.

²⁹ Пастернак Я. Старий Галич. — С. 147—148.

³⁰ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. — С. 48—49.

Такою, згідно з археологічними дослідженнями, що спираються на окремі основні історичні повідомлення, в дуже загальних рисах постає історична топографія пізньосередньовічного Галича як релігійного і церковного центру Галичини. На цьому етапі історико-археологічних досліджень, ще досить обмежених, а багато в чому дискусійних, поки що неможливо висвітлити всі ці надзвичайно складні питання розвитку містотворчих процесів пізньосередньовічного Галича як «церковного міста». Однак вже зараз чітко видно шляхи й перспективи їхнього дальшого вивчення, які безперечно потребують комплексного і міждисциплінарного характеру студій.

Bohdan Tomenchuk

Oleh Melnychuk (Ivano-Frankivsk — Halych)

Archeology of late medieval Halych as a «church city» and religious center of Halychyna (middle of the XIII century — 1785)

The article shows the main results of archaeological research of ancient Halych in the late medieval period of its history as a «church city», a religious and spiritual center of Halychyna (middle of the XIII century — 1785). Development of the of historical topography of Halych-Krylos is characterized in detail in three stages: middle of the XIII century — 1596; 1596—1700; 1700-1785. The complex historical archaeological analysis of each of them allows to see clearly the ways and prospects of further scientific studies.

Keywords: *Ancient Halych, archaeological research, religious and spiritual center, Episcopal-Metropolitan seat, Assumption Cathedral, Krylos Assumption monastery.*

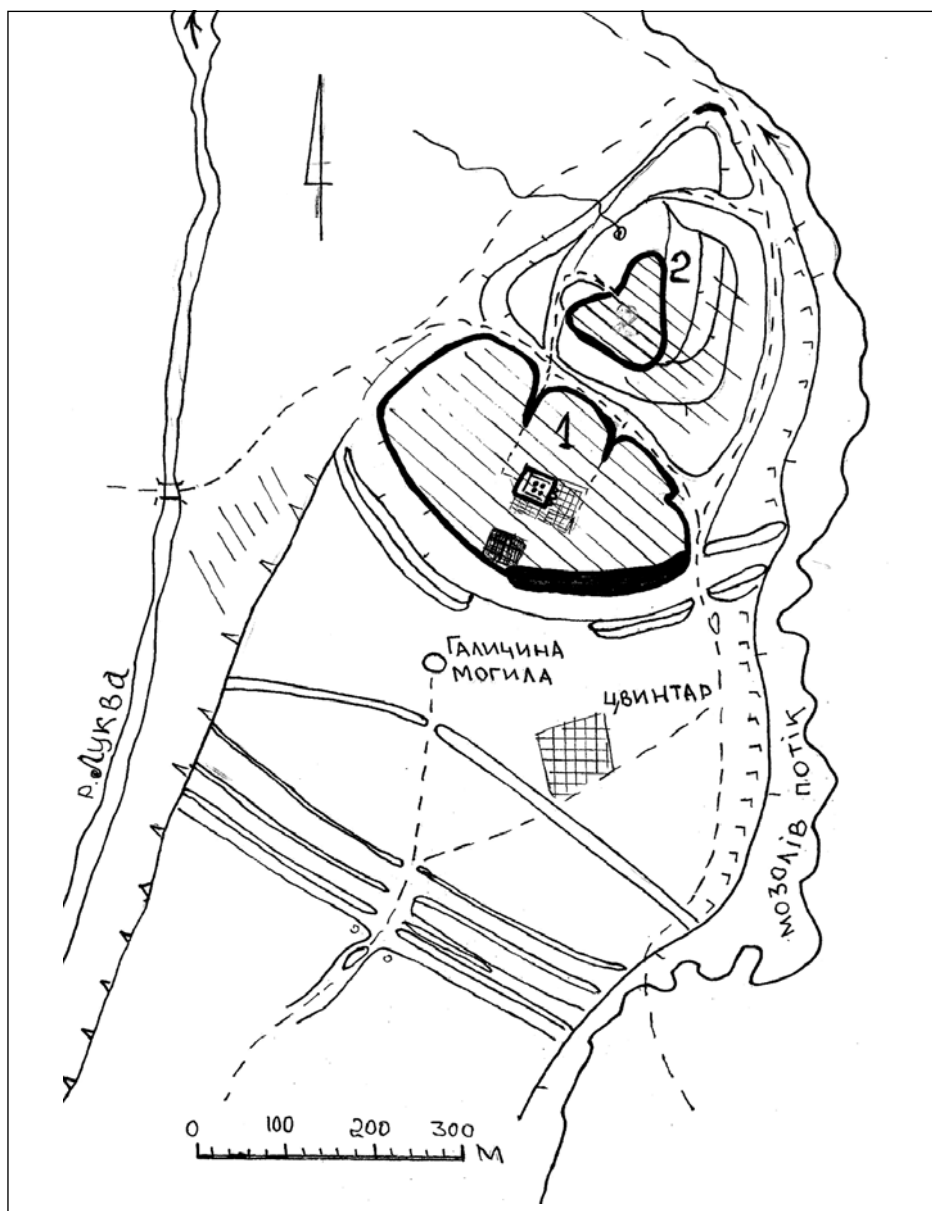

Рис. 1. Крилоське городище. Давній Галич XII–XVI ст.

1. Міський замок

2. Кафедральний монастир — (єпископсько-митрополичий осідок)

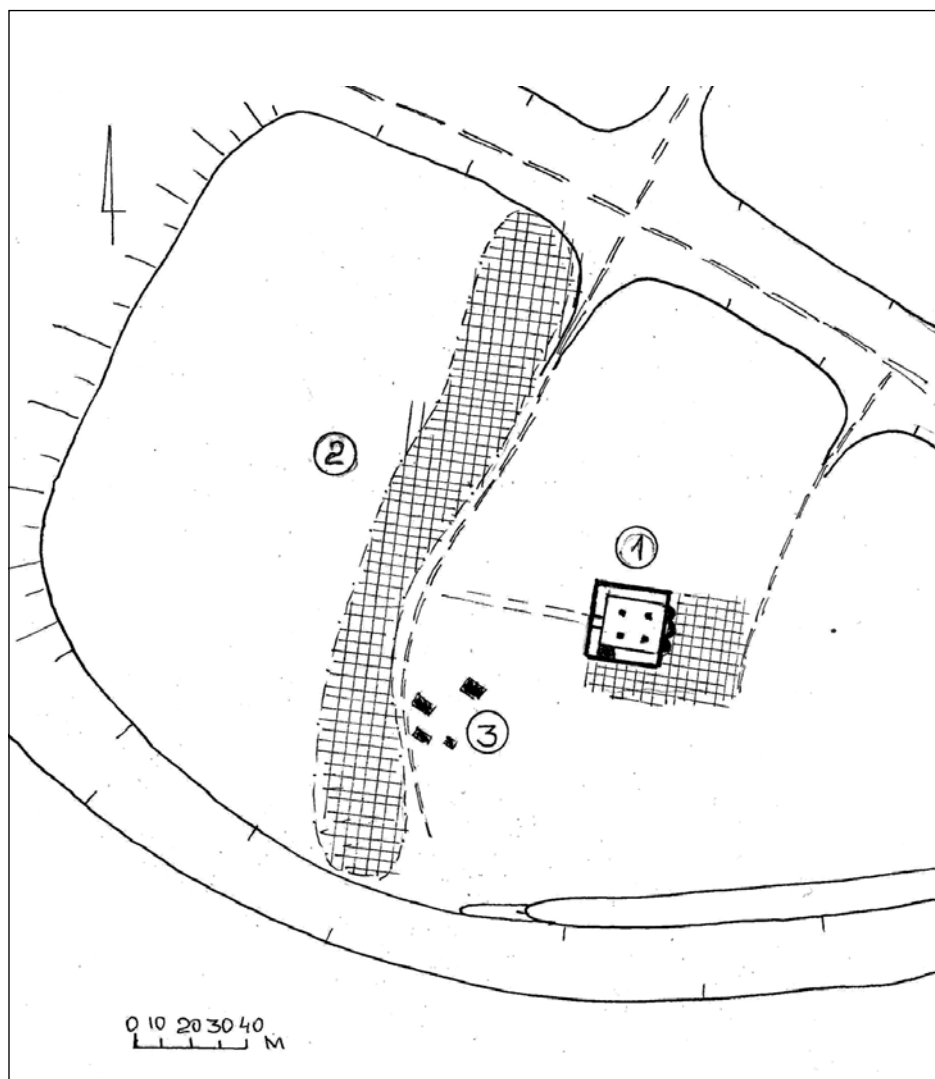

Рис. 2. Давній Галич-Кринос
 1. Успенський собор з кладовищем
 2. Перший парафіяльний цвинтар (XV–XVI ст.)
 3. Виявлені археологічно споруди XV–XVI ст.

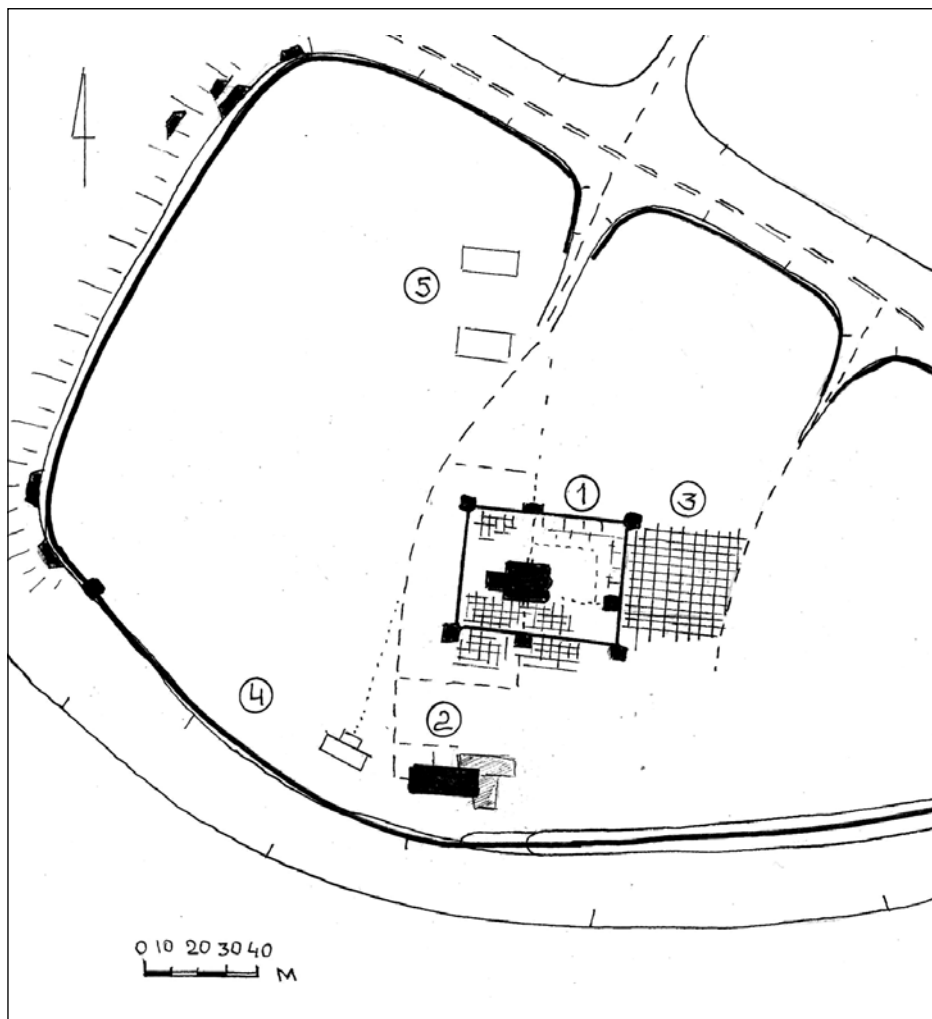

Рис. 3. Давній Галич-Крилос (XVII ст.)
 1. Новий кафедральний Крилоський Успенський монастир
 2. Палацовий комплекс, виявлений археологічно
 3. Новий, другий парафіяльний цвинтар
 4. Мандаторія
 5. Плебанія

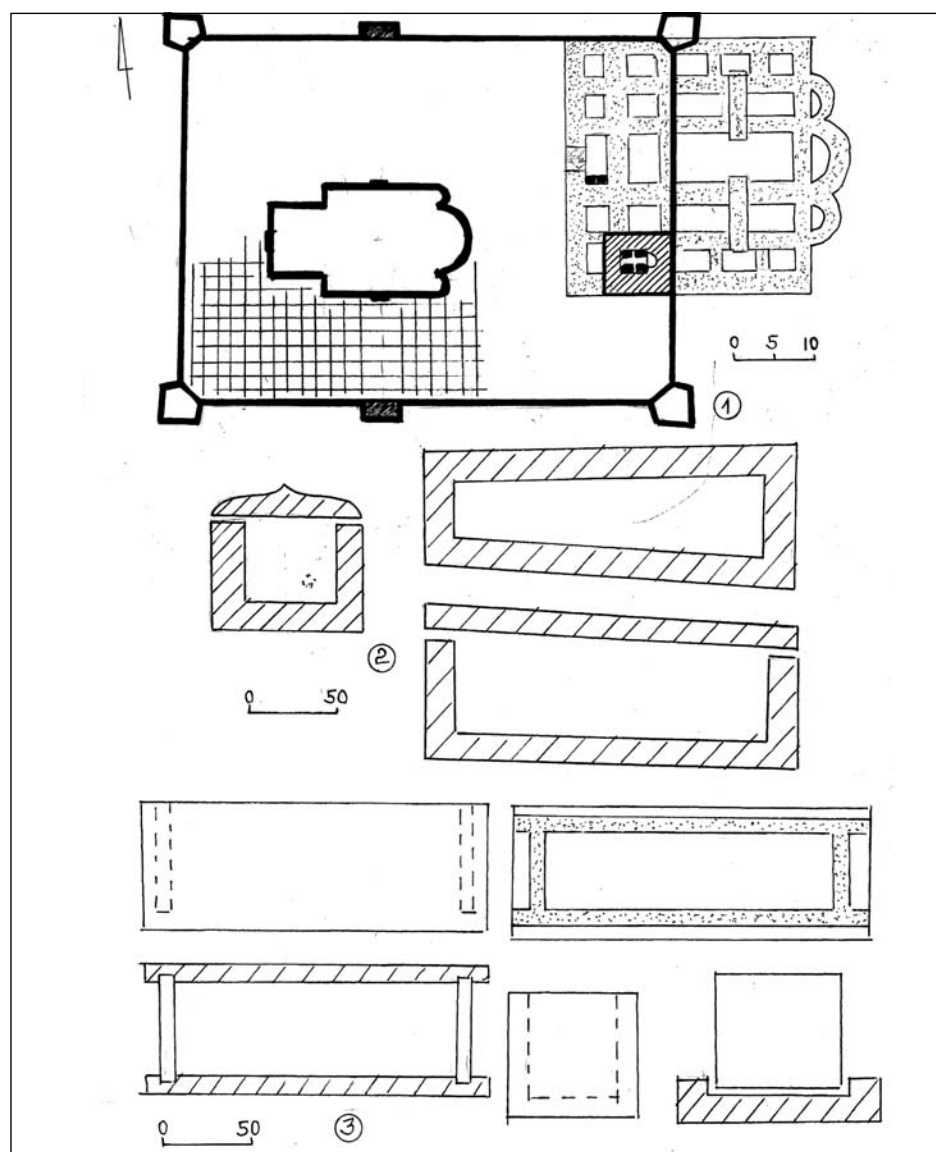

Рис. 4. Давній Галич-Крилос

- 1. Крилоський Успенський монастир з Успенською церквою, кладовищем і капличкою*
- 2. Саркофаг (поховання Ярослава Осмомисла)*
- 3. Саркофаг (можливо, з поховання в капличці)*

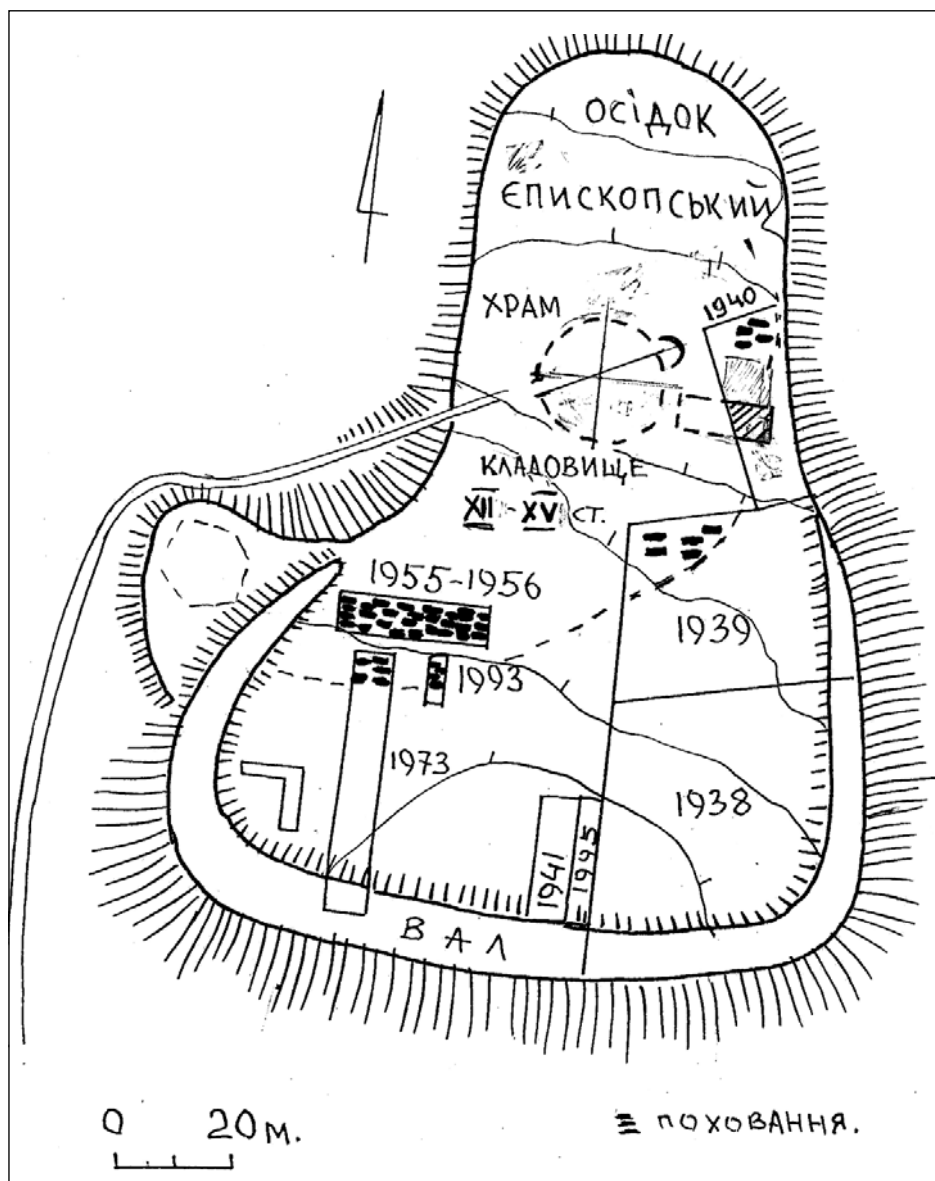

Рис. 5. Давній Галич-Крилос. Кафедральний монастир
(єпископсько-митрополичий осідок)

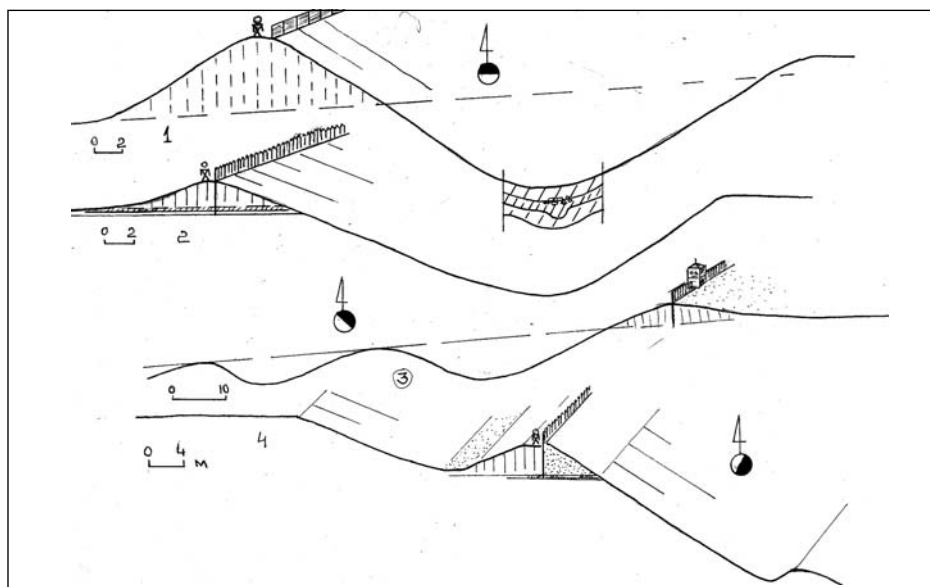

Рис. 6. Давній Галич-Кринос. Пізньосередньовічні укріплення
 1. Вал V. Південна ділянка високого валу 2. Вал V. Південна ділянка
 низького валу 3. Вал V. Південно-західна ділянка
 4. Західний вал третього майданчика

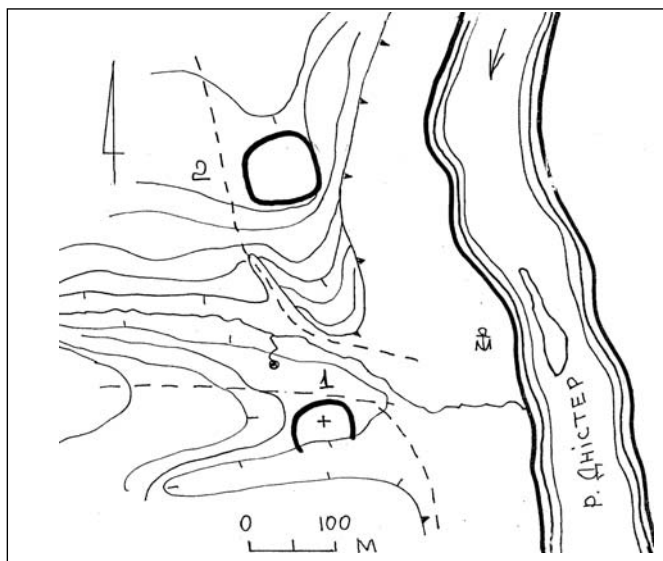

Рис. 7. Пітрицький Успенський монастир. Топографія

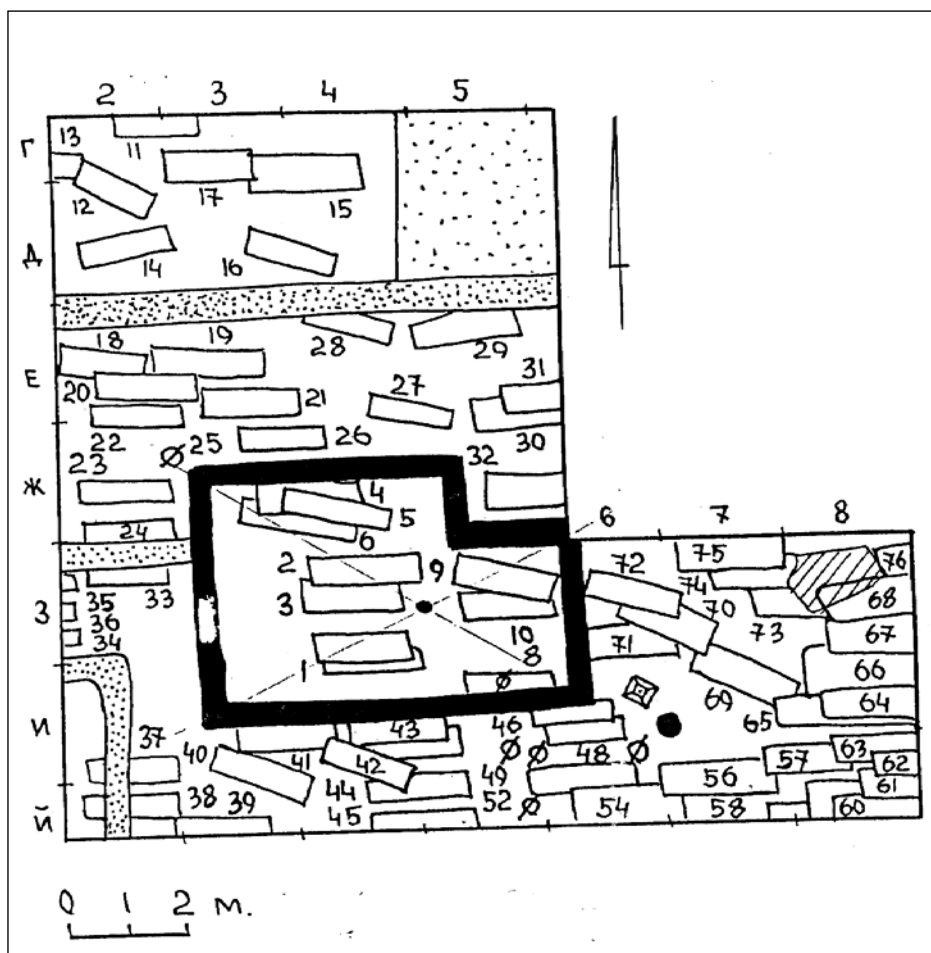

Рис. 8. Пітрицький Успенський монастир.
Церква-усипальниця і монастирське кладовище

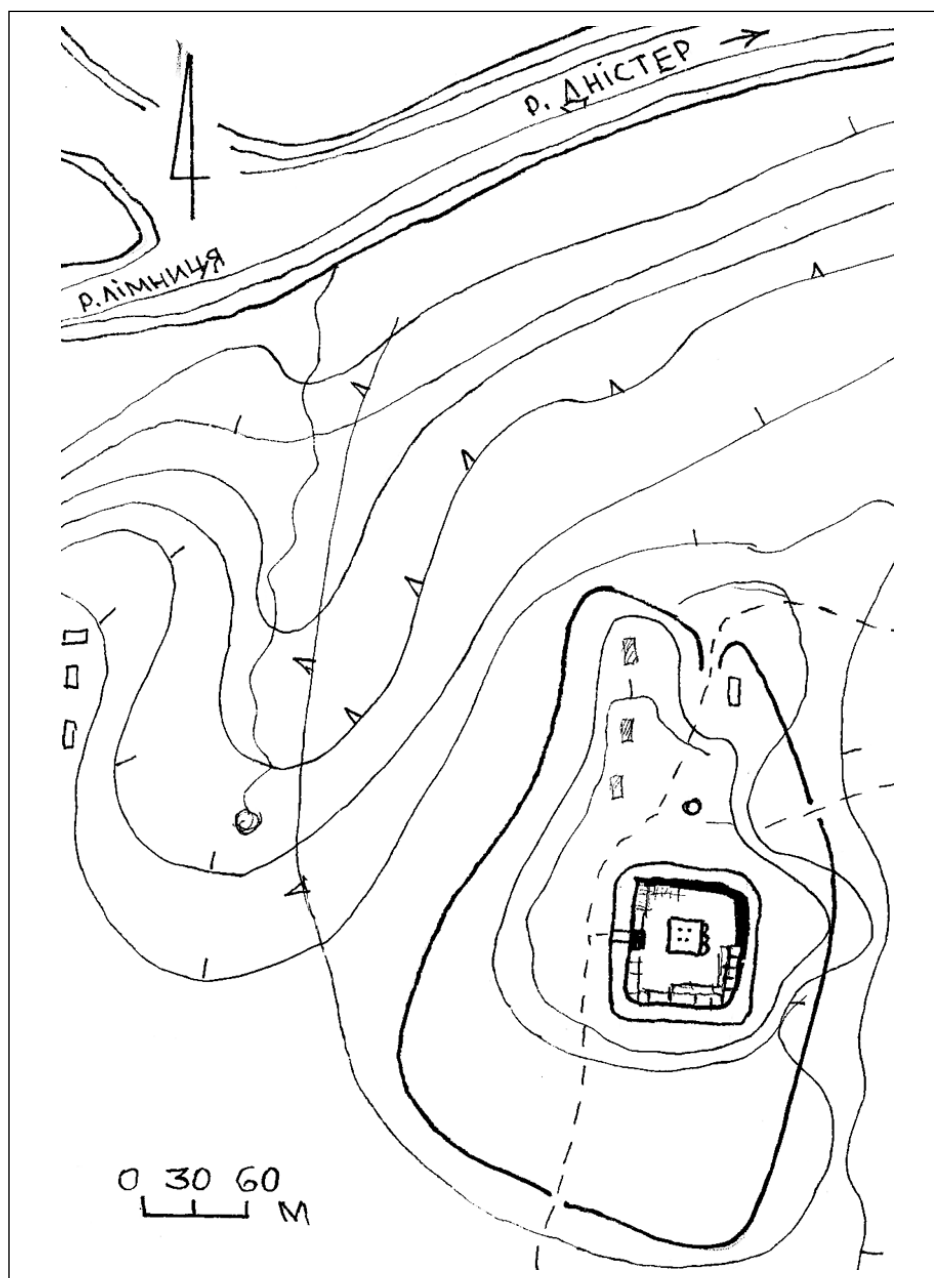

Рис. 9. Пантелеймонівське городище та францисканський монастир

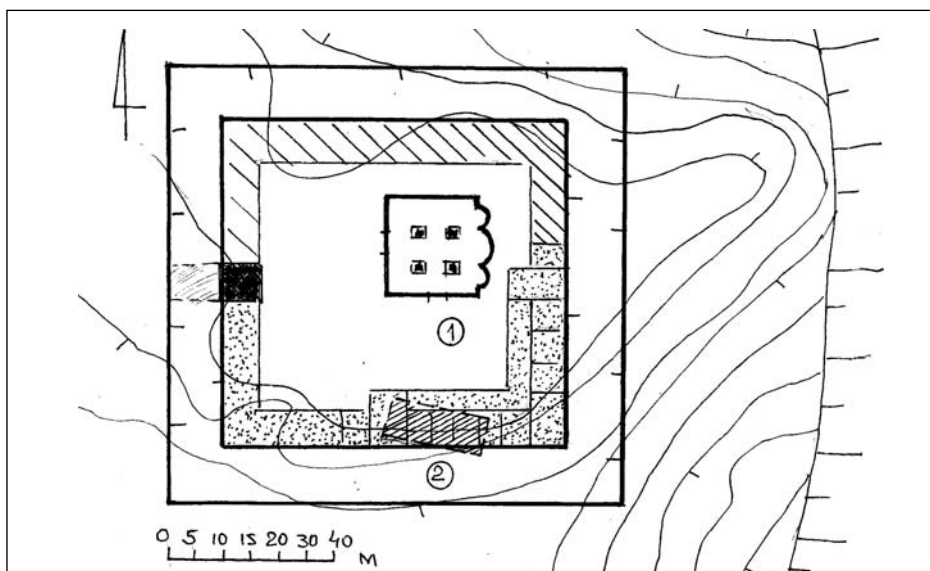

Рис. 10. Пантелеймонівське городище. Францисканський монастир.
 1. Церква Святого Пантелеймона (Святого Станіслава)
 2. Палацовий комплекс латинських галицьких єпископів
 (виявлений археологічно)

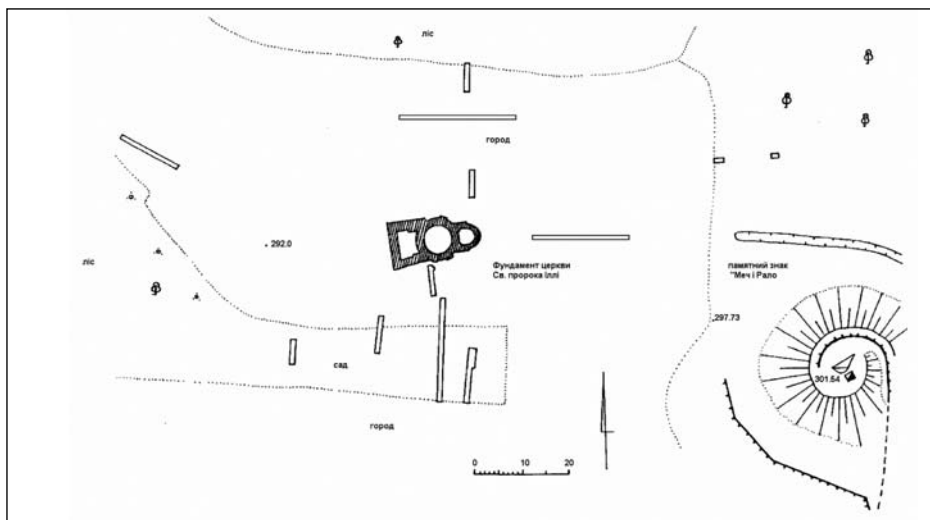

Рис. 11. Ситуаційний план Іллінського монастиря
 з фундаментом церкви Святого пророка Іллі.

Кам'яний архів Галича —
церква Святого Пантелеймона XII ст.

ВІРМЕНСЬКІ ІНСКРИПЦІЇ З ЦЕРКВИ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА В ГАЛИЧІ

Стаття присвячена трьом вірменським інскрипціям, які збереглися на стінах церкви Святого Пантелеймона в Галичі. У дослідженні розглянуто кілька відомих нам згадок і відчитань цих інскрипцій у вірменській історіографії, а також версій їхньої появи на стінах храму.

Ключові слова: вірменські інскрипції в Галичі, Оганес Халпахчян, Левон Хачікян, вірменські будівничі, вірмени у Причорномор'ї.

1977 року в Москві побачила світ праця кандидата архітектури Оганеса Халпахчяна про культурні зв'язки між Володимиро-Суздальським князівством і Вірменією¹, де окреме місце відводилося церкві Святого Пантелеймона в Галичі. Автор звернув увагу читача на три знайдені вірменською мовою інскрипції², які «[...] служили важливим доказом участі вірмен у будівництві давнього Галича»³. З книжки дізнаємося, що тексти, заховані під штукатуркою пізнішого періоду, знайшли під час реставрації західного порталу 1966 р. На відміну від графіті, ці інскрипції були викарбувані на такій висоті, що дозволяло відвідувачам церкви їх прочитати. На думку автора, це мало б свідчити про їхню важливість: «Один напис викарбуваний з правого боку дверного отвору, другий — на перпендикулярній площині фасаду щоби арки»⁴. Трохи нижче розташовані поодинокі літери третьої інскрипції, яку важко відчитати.

В одній з інскрипцій О. Халпахчянові вдалося відчитати лише дві вірменські літери — *Т* (т) і *С'* (ц)⁵. На його думку, вони схожі на літери,

¹ Халпахчян О. Х. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении / О. Халпахчян. — М.: Стройиздат, 1977. — 73 с.

² Фотографії цих інскрипцій О. Халпахчян отримав від Т. Трегубова та Івана Могитича, про що повідомляється у статті.

³ Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 16—18.

⁴ Там же. — С. 21.

⁵ Курсивом подано за правилами наукової транслітерації, натомість поруч, в дужках, згідно з вимовою. Транслітерація вірменських термінів за системою Хюбшмана Майллета з 1913 р.

викарбувані у двомовній вірменсько-сербській інскрипції сербського монастиря Святого Якова у Вітовніцах, датованій 1218 р.⁶ Наступна інскрипція з початку XIII ст. двомовна і, на думку О. Халпахчяна, з'явилася в той самий час, коли викарбували ім'я «Мистислав». Кириличний текст передує вірменському, як і у випадку двомовної інскрипції у Вітовніцах, де сербський текст випереджає вірменський. М. Щепкін відчитав кириличну інскрипцію так: «Допоможи, Господи, допоможи писцєві». З вірменського тексту, за винятком окремих літер, можна відчитати тільки слово *tari* (рік). О. Халпахчян стверджував, що цю двомовну інскрипцію, як і у Вітовніцах, викарбував вірменин, який погано володів старослов'янською. Так дослідник пояснював помилки, допущені в старослов'янській частині тексту, а також той факт, що переписувач цих написів перейшов на вірменомовний текст⁷.

Натомість в найкраще збереженому з трьох вірменських інскрипцій тексті, який відчитав О. Халпахчян, ідеться: «Я Асватур, син Тулайга, писав напис року PLG⁸ [= 1444]»⁹. Ім'я Асватур (*Aswatur*) становить скорочену форму вірменського імені Аствацатур (*Astuacatur*, *Astwacatur*), що

⁶ Див.: Халпахчян О. Х. К вопросу об армяно-сербских культурных связях // «Պատմա-բանասիրական հանդես» [«Patma-banasirakan hands»]. — 1971. — № 2. — С. 259–262. Пор.: Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 10, 15, 21. Л. Хачикян вважав, що датування інскрипції було розчитане помилково: замість 1218 р. має бути 1178 р. Ширше див.: 'L. Խաչիկյան, Յայտը հին Մոսկվայի ու Մոսկվայի տանոցի ճանաչողական և պատմական փորձը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1980. — № 13. — С. 50, поклик № 133. Пор.: Хачикян Л. Армяне в Древней Москве и на путях ведущих в Москву / Л. Хачикян. — Ереван, 2009. — С. 67, поклик № 133.

⁷ Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 21.

⁸ Датування подано за вірменським календарем. Рік PLG за вірменським календарем — це 1444 р. Він розпочинався 1 грудня 1443 р. і закінчувався 29 листопада 1444 р. (див.: Բ. Թումանյան [Туманян Б.]. Առձեռն տոմարացույց [Настільний календарний вказівник]. — Երևան [Ереван], 1965. — С. 22. У вірменській літературі річні чи місячні дати записували за допомогою вірменських літер. З цього приводу 36 літер поділено на чотири групи по дев'ять. Перша дев'ятка (від Ա [A] до Թ [T']) служила для запису чисел від 1 до 9, наступна (від Ժ [Ž] до Լ [L]) — чисел від 10 до 90 (десятки), наступна (від Ժ [Č] до Զ [J]) — чисел від 100 до 900 (сотні), а остання (від Ի [R] до Զ [K']) — чисел від 1000 до 9000 (тисячі).

⁹ Нижче від інскрипції О. Халпахчян зауважив символ хреста і знак трикутника, ідентифікований ним, як «[...] близький за формою до знаків майстрів-будівельників корінної Вірменії». Див. Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 21.

означає «даний від Бога». Серед вірмен це чоловіче ім'я, починаючи від пізнього середньовіччя, постійно еволюціонувало, зберігаючи кілька різновидів, зокрема Асватур¹⁰. О. Халпахчян припускав, що оскільки найвживанішим воно було серед вірмен Північного Причорномор'я, то фігурантом напису була особа звідти. Цю теорію він розвинув і застосував для тлумачення іншого імені з інскрипції. На його думку, Тулайг (*T'ulayg*) означає «цегляр», що походить від слова «*tula*» — «цегла», поширеного в діалекті вірмен цього регіону. Отже, спираючись на свідчення про середньовічну традицію передачі професії від батька до сина, історик припускав належність Асватура, ймовірно, до кола ремісників, які брали участь у відновленні церкви. Це могло вмотивувати його викарбувати своє ім'я на такому помітному місці храму¹¹. На жаль, у доступних словниках мені не вдалося знайти підтвердження версії О. Халпахчяна про значення слова «*тула*». Припускаю, що воно виникло на підставі місцевої, радше усної, аніж писемної форми.

1980 року побачила світ стаття Левона Хачікяна «Вірмени в давній Москві і на шляхах, що вели до Москви»¹², де автор піддав сумніву правильність того, як відчитав О. Халпахчян в інскрипції ім'я «Тулайг» (*Tulajg*), яке, на його думку, мало б звучати «Толайл» «*T'olayl*» (*Tolajl*). Нове прочитання, яке дав Л. Хачікян¹³, дозволило запропонувати альтернативу щодо ідентичності згаданої особи: так називали членів релігійної секти, так званих *тондракіанів*, що виникла ще в середині XI ст. на землях історичної Вірменії¹⁴. Цікаво, що вірменський політичний діяч і мислитель Григорій Магістрос, який у середині XI ст. вів непримиренну

¹⁰ Հր. Աճառյան [Ачарян Г.], Հայոց անձնանունները բառարան [Словник вірменських власних імен], Կոտայքի մարզի Երևան [Ереван]. — 1942. — С. 233–234.

¹¹ Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 21.

¹² Լ. խաչիկյան [Хачикян Л.], Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհներին վրա [Армяне в Древней Москве и на путях ведущих в Москву] // «Բանբեր Մատենադարանի» [Bander Matenadarani]. — 1980. — № 13. — С. 1–107.

¹³ Л. Хачікян прочитав інскрипцію з фотографії, отриманої від львівського історика Ярослава Дашкевича, про що повідомляється в статті.

¹⁴ Լ. խաչիկյան [Хачикян Л.], Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհներին վրա [Армяне в Древней Москве и на путях ведущих в Москву] // «Բանբեր Մատենադարանի» [Bander Matenadarani]. — 1980. — № 13. — С. 50, примітка № 133. Пор.: Хачикян Л. Указ. соч. — С. 67, примітка № 133.

боротьбу з тондракіанами, у своїх листах називав їх, між іншим, «*тулаєцинер*» (*t'ulayec'iner*), що означає «*тулайці*». Назва походила від провінції *Толалія* (*Tolalia, Toghalia*) в так званій Малій Вірменії (*Armenii Minor*), де містився центр релігійної секти — село Тондрак¹⁵.

Підвищилася увага до вірменських інскрипцій з церкви Святого Пантелеймона у вірменській історичній науці на рубежі XX—XXI ст. під час студій, присвячених іншим вірменським інскрипціям з України і Молдови, які видала Академія наук Вірменії. Дослідник Григор Григорян лише цитував вірменську інскрипцію, яку відчитав О. Халпахч'ян, а також згадав про гіпотезу Л. Хачікяна. Він також вказав, що під час його візиту храм вже був відремонтований і, мабуть, інскрипція була прихована під шаром штукатурки¹⁶.

Теорія О. Халпахч'яна про місцеве походження Асватура, аргументована поширенням цього імені серед вірмен з Північного Причорномор'я, доволі суперечлива. Я проглянула вказівники до томів вірменських колофонів, починаючи з XIV—XV ст., сподіваючись знайти хоча б якусь інформацію про імена типу Асватур-Тулайг (*Aswatur-Tulajg*), припускаючи, що тут ідеться про чітко окреслену групу осіб, пов'язаних з писемністю і колом «споживачів» їхньої продукції, до якого як *Асватур* (*Aswatur*), так і *Тулайг* (*Tulajg*) могли ані не належати, ані не мати жодного стосунку. Результати моїх пошуків такі.

Існує безліч згадок імені *Аствацамур* (*Astvacatur*). Зокрема, від початку XIV ст. це чоловіче ім'я досить часто траплялося серед вірмен Старого Криму (вперше згадується 1343 р. в Солхаті)¹⁷. Воно побутувало на півострові й у XV ст.¹⁸. З іншого боку, зовсім не трапляється ім'я *Тулайг*

¹⁵ Գ. Մուրադյան [Мурадیان Г.], *Գրիգոր Մազիստրոսի մատենագրությունը* [Бібліографія Григорія Марістроса] // «Բանբեր Մատենադարանի» [Bander Matenadaran]. — 2014. — № 20. — С. 7.

¹⁶ Դիվան հայ վիճագրություն արավ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, Կապեց՝ Գր. Մ. Գրիգորյան [Свод армянских надписей / составил Г. М. Григорян. — выпуск VII : Украина, Молдова]. Երևան [Ереван]. — 1996. — С. 225.

¹⁷ Див. вказівник імен в: ԺԴ դարի հայ երեւն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Колофони вірменських написів з XIV ст.] (1301–1400), Կապեց Լ.Ս. Խաչիկյան [опрацював Л. С. Хачікян]. — Երևան [Ереван]. — 1950. — С. 678–678.

¹⁸ Див. вказівник імен в: ԺԵ դարի հայ երեւն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Колофони вірменських написів з XV ст.] (1401–1450), մասնաշարժի [Ч. 1] Կապեց Լ.Ս. Խաչիկյան [опрацював Л. С. Хачікян]. Երևան [Ереван]. — 1955. — С. 675–676.

(*Tulajg*)¹⁹. Єдина схожість у формі *Толак*, відома лише з рукопису 1481 р.²⁰ На жаль, у тексті не було інформації щодо його місця походження, але згадані поряд з *Толаком* інші імена, як наприклад *Хутлупекі Захно*, проливають світло на це питання. Ім'я *Хутлупек/Хутлубек/Хутлупек* — татарського походження і складається з виразу *хутлу* (*chutlu*) — щасливий, благословенний і *бек* — князь. Серед вірмен воно трапляється з кінця XIII ст.²¹, особливо розселених у містах Причорномор'я, звідки, очевидно, поширилося на вірменську діаспору Польського королівства²². Натомість мені відомі лише свідчення використання імені *Захно*, а також відтворення на цій основі прізвища *Захнович* (*Zachnowicz*), що трапляються серед вірмен саме Польщі і лише з середини XVI ст.²³. Можливо, *Толак* (*Tolak*) зі згаданого рукопису 1481 р. також належав до вірменської діаспори Причорномор'я.

Резюме праць О. Халпахчяна як щодо вірменських написів у сербському монастирі Святого Якова у Вітовніцах, так і вірменських інскрипцій церкви Святого Панталеймона в Галичі містить спільну тезу. Дослідник дійшов висновку, що, крім усього іншого, вірменські написи на обох сакральних об'єктах могли засвідчувати не тільки участь вірменських будівничих, але, можливо, належність в якийсь час храмів місцевим вірменським громадам. Щодо вірменських написів церкви Святого Панталеймона О. Халпахчян зауважив: «Наявність згаданих вірменських написів не випадкова. Вони могли бути поміщені тільки на

¹⁹ Ім'я Тулайг (*Tulajg*) відсутнє навіть у «Словнику власних вірменських імен», який є унікальним джерелом не тільки до відтворення етимології імен вірмен, а й наведенням джерел з їхніми згадками.

²⁰ Див.: ժԵ դարի հայ երեւ ձեռագրերի հիշատակարաններ [Колофони вірменських написів з XV ст.] (1481–1500 pp.), Գ. Յ. Լազարյան Լ.Ս. Խաչիկյան [опрацював Л. С. Хачикян]. — Երևան [Єреван]. — 1967. — էջ [S.] 19.

²¹ Հր. Աճառյան [Ачарян Г.] Հայոց անձնանունների բառարան [Словник вірменських власних імен], Կ. 2, Երեւան [Єреван]. — 1944. — էջ [S.] 556.

²² Про згадки імені *Хутлупек* (*Chutlubek*) в Польському королівстві див.: Stopka K. Lwowscy właściciele ewangelizacji ormiańskiej z XII wieku / K. Stopka // Lehañayer. — 2010. — V. 1. — S. 34–35.

²³ Żywoty sławnych Ormian w Polsce / napisał xiaǳ Sadok Barącz. — Lwów, 1856. — S. 393. Так само «Словник вірменських власних імен» подає ім'я *Захно* (*Zachno*) лише в контексті вживання у вірменській діаспорі Польщі (див.: Հր. Աճառյան [Hr. Aczarian]. Հայոց անձնանունների բառարան [Словник вірменських власних імен] Կ. 2, Երեւան [Єреван], 1944. — էջ [S.] 164).

вірменській церкві, бо висікання написів на будівлях, особливо культових, які їм не належали, невідоме»²⁴. До схожого висновку він дійшов і щодо сербського монастиря Святого Якова у Вітовніцах: «Вірменський напис, особливості його структури і композиційні прийоми в зодчестві, які практикували у Вірменії, а також деталі церкви Акопа у Вітовніцах свідчать не лише про те, що її звели майстри-вірмени, а й про належність її вірменській колонії»²⁵.

Питання, чи згаданий у вірменомовній інскрипції в Галичі *Толайл/Тулайг* (*Tolajl/Tulajg*) був місцевим вірменином і чи зберігав зв'язки з далекою Малою Вірменією (*Armenia Minor*) (версія Л. Хачікяна), залишається відкритим для дальших дискусій.

Переклад з польської Іванни Папи (Львів, Україна)

Piruz Mnatsakanyan (Yerevan, Armenia)

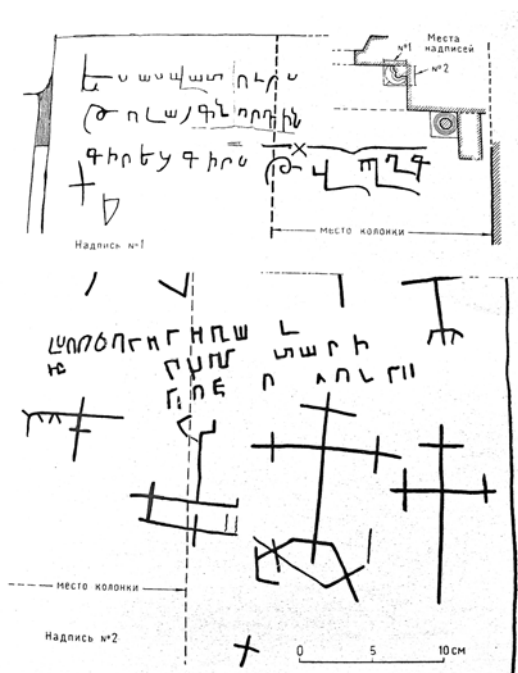
Armenian inscriptions from the st. Panteleimon church in Halych

The article is devoted to three Armenian inscriptions that remained on the walls of the St. Panteleimon church in Halych. The study examined several references and readings of these inscriptions in the Armenian historiography, and versions of their appearance on the walls of the temple.

Keywords: *Armenian inscriptions in Halych, Oganēs Khalpakhchian, Levon Khachikian, Armenian builders, Armenians in the Black Sea.*

²⁴ Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 22.

²⁵ Его же. К вопросу... — С. 262.

Ил. 1. Халпахчян О. Х. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении / О. Халпахчян. — М.: Стройиздат, 1977.

ДОКУМЕНТИ КАНЦЕЛЯРІЇ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗЯ МСТИСЛАВА МСТИСЛАВОВИЧА НА СТІНАХ ЦЕРКВИ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА

Стаття присвячена висвітленню результатів сучасних досліджень чотирьох кириличних графіті на стінах церкви Святого Пантелеймона в Галичі. На підставі аналізу текстів автор доходить висновку, що ці написи — виголошені рішення судової адміністрації князя Мстислава Мстиславовича Удатного, чий двір розташовувався на Пантелеймонівському городищі у колишній резиденції Романа Мстиславовича, поруч із церквою Святого Пантелемона.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Галич, Мстислав Мстиславович, церква Святого Пантелеймона.

В сучасній українській медієвістиці останнім часом спостерігається зростання тенденції комплексного підходу до історичних досліджень, коли, окрім звичних писемних джерел, науковці у своїх історичних студіях до джерельної бази широко залучають результати вивчення матеріальних пам'яток, зокрема — зі сфери наукового зацікавлення спеціальних історичних дисциплін. Така тенденція має об'єктивні чинники, вона зумовлена джерельною кризою, пов'язаною з існуванням обмеженого кола писемних пам'яток, особливо відчутним для українського середньовіччя. На виявлення нових, великих за обсягом літописних зводів сподівань мало, а наявні в розпорядженні дослідників тексти, які вже вивчає не одне покоління вчених, не можуть надалі надавати достатньої кількості нових відомостей, які б дозволили відповісти на низку викликів та проблем, пов'язаних з дослідженням українського минулого. Такі відомості надають спеціальні історичні дисципліни, які розглядалися спершу як допоміжні галузі історичної науки, але з часом оформилися у самостійні науки напрямки, що володіють власними принципами і методиками дослідження. Адже часто в пам'ятках — печатках, монетах, графіті, інскульптах тощо міститься унікальна інформація, яка дозволяє

заповнити пробіли у відомостях писемних джерел та чіткіше реконструювати минуле. Щодо пам'яток епіграфіки, то їхнє залучення до історичних студій об'єктивно сприяє успішному розв'язанню широкого кола питань, пов'язаних як з предметом чи спорудою, на яких їх виконано, так і з ширшим колом дослідницьких завдань¹. На висвітлення деяких аспектів одного з таких малознаних у сучасній медієвістиці питань — історії діловодства князівської канцелярії Галича і спрямоване це дослідження.

Джерела, які дозволяють пролити світло на окреслену проблему, можна й нині побачити в одній з найдавніших збережених до сьогодні споруд Галича — зведеній наприкінці 1180-х — на початку 1190-х рр. церкві Святого Пантелеймона². Оскільки стіни храму в середньовічній уяві сприймалися як сторінки книги³, це зумовило появу на них багато графіті — малюнків та написів, на які можна натрапити в кожній середньовічній церкві. Не стали винятком і стіни нашого храму, де на сьогодні виявлено майже вісім сотень епіграфічних пам'яток⁴, зокрема

¹ Докладніше про роль епіграфічних пам'яток в історичних студіях див.: Корнієнко В. В. Графіті Софії Київської XI — початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела / В. Корнієнко. — К.: Видавничий дім «Слово», 2014. — 320 с.

² Прикметне, що уточнення датування храму також сталося завдяки виявленню кількох ранніх датованих написів — 1193 та 1194 рр.

³ Див.: Попович М. В. Нарис історії культури України / М. Попович. — К.: АртЕк, 1998. — С. 104—106.

⁴ Історія дослідження пантелеймонівських графіті триває вже понад сторіччя, розпочавшись ґрунтовними розвідками Й. Пеленського (Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych* / J. Peleński. — Kraków, 1914. — S. 31—43). Цінність авторової праці полягає не тільки у становленні наукових принципів досліджень «галицької епіграфіки», а й у тому, що низка матеріалів, які він опублікував, досі не збереглася. Далі інтерес до епіграфічних пам'яток не згаснув, декілька нововиявлених графіті та уточнене прочитання вже відомих науці написів церкви Святого Пантелеймона опублікували О. Халпахчян (Халпахчян О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении / О. Халпахчян // Проблемы истории архитектуры народов СССР: Сборник научных трудов. — М., 1975. — Вып. 2. — С. 19—20), В. Вуйцик (Вуйцик В. Графіті XII—XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі / В. Вуйцик // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. — Львів, 1996. — Вип. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 189—194), Т. Рождественська (Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI—XV вв. / Т. Рождественская. — СПб., 1992. — С. 124—134; Иоаниссян О. М. Надпись с именами Мстислава и Игната на стене церкви Святого Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII века / О. Иоаниссян, Т. Рождественская // Труды Государственного Эрмитажа. — СПб., 2009. — Т. 46. — С. 198—218), В. Дідух (Дідух В. Пантелеймонівський храм — перлина білокам'яного зодчества / В. Дідух // Пам'ятки України: історія та культура. — 2013. — Вип. 6 (червень). — С. 28—29), О. Гіппіус (Гиппиус А. А. Галицкие акты XIII в. из церкви Святого Пантелеймона / А. Гиппиус // Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования. — Olomouc, 2016. — С. 49—64).

і чотири доволі великі тексти першої чверті XIII ст., що вийшли з архіву князівської канцелярії князя Мстислава Мстиславовича.

Один із цих текстів виявив ще Й. Пеленський, і його прочитання за консультацією з О. Соболевським згодом опублікували у присвяченій історії Галича книжці⁵. Далі до повторного прочитання опублікованого напису звернулася Т. Рождественська, яка внесла до змісту графіті низку коректив⁶. Пізніше дослідниця продовжила роботу над уточненням тексту, тож у спільній з О. Іоаниссяном праці з часом опублікувала відкориговане його прочитання⁷. Ще одним дослідником, який звертався до уточнення прочитання цього графіті, був О. Гіппіус⁸. Зважаючи на те, що вчені по-різному ідентифікували літери однієї й тієї ж частини тексту, всі різночитання ми подаватимемо у примітках на основі власноруч сконструйованого тексту, прочитаного під час досліджень епіграфіки церкви Святого Пантелеймона⁹.

Означений напис розташований на південному фасаді храму, на висоті приблизно 140 см від сучасного рівня ґрунту¹⁰. Він видряпаний на двох вапнякових блоках (мал. 1–2). У багатьох місцях поверхня каменю дуже вивітрена, тож контури прорізів літер напису дуже постраждали, в деяких випадках вони майже стерлися. Однією з причин погіршення стану збереженості графіті, окрім природних факторів вивітрювання під дією атмосферних опадів, стала обробка наприкінці 1970-х рр. їх рідким вапном, щоб виділити білим кольором прорізи для

⁵ Peleński J. Op. cit. — S. 32–33.

⁶ Рождественская Т. В. Указ. соч. — С. 126, 127–134.

⁷ Иоаниссян О. М. Указ. соч. — С. 198–218.

⁸ Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 49–56.

⁹ Основні роботи з виявлення та фіксації графіті та дипінті на сакральних пам'ятках, що входять до складу Національного заповідника «*Давній Галич*» (церкви Святого Пантелеймона, церкви Різдва Христового, Успенської церкви та Василівської каплиці) я проводив на запрошення адміністрації цієї наукової установи 2014 та 2015 рр., результатом яких стало виявлення понад восьми сотень графіті, дипінті та інскульптів, що ввійшли до підготовленої до друку монографії «*Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)*». Користуючись нагодою, хочу подякувати співробітникам заповідника, без чиєї широкі допомоги ці дослідження навряд чи вдалося б провести.

¹⁰ Тут і далі висота дається по вертикалі від середини напису.

отримання якісніших фотографій. Деякі літери далі хтось підвів простим олівцем. Проте, незважаючи на значні пошкодження, напис можна прочитати:

вѣкнѣннѣмьстнславлѣ¹¹ дѣ¹²
рѣ¹³ жд¹⁴ вѣнгнатъвѣнскан
лахаваплотеннѣ¹⁵ нннен
шанв¹⁶ ѡкладенѣ¹⁷ дал¹⁸ ѡ
аѡмѣпослу¹⁹ снпоповѣстѣѡпа
нтѣлѣнмоналазорѣѡлѣ^{20,21} вѣ²² нстѣфанъ²³ днмнтрѣбѣданъ

¹¹ О. Гіппіус безпідставно реконструює в цьому місці «добре помітний на знімку» прийменник вѣ місця для якого тут немає зовсім.

¹² Закінчення рядка Й. Пеленський подавав як а [а вѣ], Т. Рождественська — як влѣдѣ, що підтверджується.

¹³ У цьому місці Й. Пеленський вказав три літери дѣр, натомість тут добре простежуються літери рѣ, як і зазначено у Т. Рождественської.

¹⁴ Й. Пеленський і О. Гіппіус вказали тут д, проте тут чітко читається а.

¹⁵ Й. Пеленський вказує тут ж, проте в цьому місці добре простежується к.

¹⁶ Під час попереднього прочитання (1992) Т. Рождественська ідентифікувала літеру як в, проте далі підтвердила ідентифікацію цієї літери як в за Й. Пеленським.

¹⁷ В цьому місці літера збереглася добре, вона читається як є, а не к (Т. Рождественська, О. Гіппіус).

¹⁸ Цю літеру Й. Пеленський помилково ідентифікував як н, проте тут чітко читається л.

¹⁹ Й. Пеленський помилково вказав тут н, а не ѱ.

²⁰ У цьому місці поверхня каменю дуже пошкоджена, тому закінчення рядка на одному камені читалося по-різному та залежало від інтерпретації авторів: **сѣмѣонъ** (Й. Пеленський), **сѣмѣюнъ** (О. Гіппіус) чи **монсѣе** (Т. Рождественська). Насправді тут простежуються літери ѡлѣ, що, правда, від омеги залишилася тільки права частина.

²¹ У цьому місці О. Гіппіус вбачав наявність складу маѣ, що спільно з іншими складниками розглядалося як запис імені маѣѣ.

²² Ці дві літери, що починають рядок на іншому камені, Й. Пеленський подавав як тѣ, хоча тут добре збереглися літери ѣн. Т. Рождественська вважала їх утраченими.

²³ Цю частину запису Й. Пеленський прочитав правильно, натомість Т. Рождественська безпідставно запропонувала читати тут дієслово ѡлѣ. О. Гіппіус помилково вказав останню літеру ѣ як втрачену.

акъ²⁴ наъ²⁵сѣ²⁶дн²⁷ лъ²⁸ненск²⁹ атннн³⁰кому³¹ а³² ѿ³³ жеса³⁴ ѿс³⁵
 луш³² ае³³ тѣ³⁴

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст може бути таким³⁶:

Въ кн(а)ж(є)ник Мъстиславе дережаву Игнатъву искали Ляха въ плотеники и не нашли в кладеное далъ а тому послуши попове ст(ва)то)го Пантелѣимона Лазоръ Влаѣѣи Стефанъ Дмитръ Б(о)гданъ а къназь сѣдиль не искати нікому а кже сѣ вслушаєтъ {кто}...

За княжіння Мстиславового {та у} правління Ігнатове домагалися Ляха у платники, та не знайшли {провини, бо} домовлене дав, а тому {були} послухи — попи {церкви} Святого Пантелеймона Лазар, Олексій, Стефан, Дмитро {та} Богдан. А князь звелів не домагатися {ляха у платники} більше нікому, а якщо не послухається хто...

Зважаючи на зміст наведеного вище тексту, на фасаді церкви Святого Пантелеймона викладено результати розгляду справи щодо повернення заборгованості особою на ім'я Лях, який мав виплатити певну суму коштів, що передано фразою искали ляха въ плотеники. Варто втім зазначити,

²⁴ Цю літеру Т. Рождественська та О. Гіппіус помилково читали як о.

²⁵ Цю частину тексту Й. Пеленський помилково читав як дан.

²⁶ Цю частину тексту Й. Пеленський пропустив.

²⁷ Літеру Й. Пеленський помилково визначав як ѣ.

²⁸ Т. Рождественська уникла прочитання закінчення цього рядка, Й. Пеленський помилково вказав тут літеру н.

²⁹ О. Гіппіус реконструював тут надто багато літер же а н, для яких просто немає місця. Тут чітко читаються літери а та к.

³⁰ Й. Пеленський помилково визначив літери як зл.

³¹ Й. Пеленський і О. Гіппіус цю літеру пропустили, безпідставно перенісши її на наступний рядок.

³² На початку рядка Й. Пеленський та О. Гіппіус зазначили наявність літери с, проте її тут немає.

³³ Ця літера добре читається як ш, а не ҃ (Й. Пеленський).

³⁴ В цьому місці читається літера є.

³⁵ Далі простежується щогла літери, за якою поверхня каменю настільки пошкоджена, що встановити наявність літер тут неможливо.

³⁶ Тут і далі у круглих дужках подано пропущені під час скорочення слів літери, у квадратних — втрачені через пошкодження поверхні каменю, у фігурних — відновлені за контекстом слова.

що О. Гіппіус висловив сумнів щодо можливості тлумачення вжитого в тексті слова *плотѣники* в значенні «платник», оскільки «цілком очевидно», що в тексті це слово вжито в «сучасному значенні слова» — «тесля»³⁷. Проте з погляду структури самого напису вірогіднішим буде все ж пов'язати слово *плотѣники* з дієсловом *платити*, в якому відбулася заміна *л*→*о*, не зовсім звична в цьому контексті, проте цілком прийнятна, якщо врахувати можливість вкраплення елементів розмовної мови до тексту графіті. Адже подібні словоформи зберігаються далі навіть до сьогодні, причому як в українській, так і в російській мовах³⁸. Тож, на мою думку, все ж права Т. Рождественська, яка визначила це слово як іменник у значенні «платник», а не «тесля».

Згідно з текстом, до Ляха було висунено судовий позов щодо того, що він виплатив певну суму коштів (у тексті не вказано, за що саме й кому), однак було встановлено, що оговорену суму (*вѣкладеніе*) він виплатив. Це засвідчили послухи — попи церкви Святого Пантелеймона Лазар, Олексій, Стефан, Дмитро та Богдан. У цьому контексті всі п'ятеро виступають в ролі видоків, тобто безпосередніх свідків, залучення яких було одним зі способів доказів на суді³⁹. Тож з допомогою свідків Ляха було виправдано, тому князь велів більше нікому не давати позов з того, що він виплатив кошти. Втім дальший текст обривається на фразі *а кже сѧ вслѣшаєтъ*, тож визначити, що чекало наступного позивача, лишається невідомим.

Загалом текст на фасадній стіні церкви Святого Пантелеймона подібний (але не тотожний) до угод з графіті стін інших храмів, яскравим прикладом чого є запис із Софії Київської про те, що княгиня Всеволодова

³⁷ Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 53—54.

³⁸ Наприклад, І. Посошков вживає у своїй *«Книзі про убогість та багатство»* (1724) як форму *заплатитъ*, так і *заплотити* (Сочинения Ивана Посошкова. Изданы на иждивение Московского Общества истории и древностей российских Михайлом Погодиным, профессором русской истории. — М., 1842. — С. 110). Див., також: Шайкевич А. Я. Дистрибутивно-статистический анализ языка русской прозы 1850—1870-х гг. / А. Шайкевич, В. Андрющенко, Н. Ребецкая. — М., 2013. — Т. 1. — С. 230; Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Этимология / Ф. Буслаев. — М., 2006. — С. 41.

³⁹ Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России / Н. Дювернуа. — М., 1869. — С. 193—195; Юшков С. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. Юшков. — М., 1949. — С. 518—519.

купила землю княгині Боянової перед низкою послухів, утім кліриків Софійського собору⁴⁰.

Напис на стіні церкви Святого Пантелеймона цікавий також і тим, що в ньому названо імена одних із перших священнослужителів цього храму, не відомих за іншими джерелами.

Загадковою в цьому тексті залишається особа князя Мстислава і такого собі Гната, який, судячи зі змісту тексту, був наділений у Галичі владними повноваженнями. Публікатор напису Й. Пеленський ототожнив згаданого в тексті князя з Мстиславом Мстиславовичем Удатним, а Гната — з помічником князя, датувавши появу запису першою третинною XIII ст.⁴¹.

Натомість Т. Рождественська та О. Іоаниссян запропонували інший історичний контекст запису. Зокрема першу його фразу «*у княжіння Мстиславоу в державу Гнатову*» вчені вважали свідченням своєрідного дуумвірату князів на галицькому престолі 1187–1189 рр. Відповідно зі згаданим у написі Мстиславом ототожнили Олега-Мстислава Настасича-Ярославовича, незаконнонародженого сина Ярослава Осмомисла, а з Гнатом — Володимира-Ігната Ярославовича⁴². Втім визначення християнських імен цих князів через опертя дослідників на пізніші за часом джерела наразі дискусійне, як і можливість юридичної фіксації в актах князівської канцелярії дуумвірату князів, що не підтверджено іншими джерелами.

О. Гіппіус вслід за Й. Пеленським ототожнював згаданого в написі князя Мстислава з Мстиславом Мстиславовичем Удатним, а Гната — з не згаданим в інших джерелах галицьким тисяцьким. У своїх аргументах дослідник спирався на схожий формуляр, що трапляється в інших писемних пам'ятках⁴³.

Варто зауважити, що Т. Рождественська звернула увагу на особливості вживання на теренах Русі слова *державу* щодо не тільки до представників світської влади, але й ієрархів. Однак, зауваживши відсутність згадок у Галичі кінця XII — першої половини XIII ст. «ані єпископа, ані боярина» на ім'я Гнат⁴⁴, віддали перевагу тлумаченню цього

⁴⁰ Корнієнко В. В. Графіті Софії Київської... — С. 151–154; там само див. бібліографію.

⁴¹ Peleński J. Op. cit. — S. 32–33.

⁴² Докладніше див.: Иоаниссян О.М. Указ. соч. — С. 213–215.

⁴³ Докладніше див.: Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 54–55.

⁴⁴ Иоаниссян О. М. Указ. соч. — С. 213.

слова на позначення владних функцій саме світської особи, ототожненої, як було зазначено вище, з іншим володарем Галича — Володимиром Ярославичем. Так само й О. Гіппіус пристав до думки, що слово держава вжито щодо світської особи, відповідно тисяцького.

Проте не можна заплющити очі на згадку в пізніших джерелах духівника на ім'я Гнат — ідеться про список, який виявив А. Петрушевич, галицьких єпископів (пізніший за часом, але, як зазначено, списаний з давнішого оригіналу), де занотований «*Ignatius*»⁴⁵, чиє єпископство дослідники XIX ст. датували першою половиною XIII ст.⁴⁶ Тож логіка конструкції підказує, що графіті згадує ім'я князя, який на той час тримав Галич — Мстислава Мстиславовича, і єпископа, якому належала церковна влада в Галичі. Те, що князь залучив до розгляду судової справи галицького єпископа, могло бути обумовлене тим, що видами в ній виступало п'ять священників церкви Святого Пантелеймона, підпорядкованих єпископській, а не княжій владі.

Звичайно, запропонована версія ототожнення особи Гната гіпотетична, зважаючи на відсутність джерельних підтверджень правильності списку галицьких єпископів, який виявив А. Петрушевич, але відкидати її також не слід. Обидва тлумачення відзначаються високим ступенем ймовірності, на відміну від версії про дуумвірат князів у Галичі.

Отже, згаданого в тексті князя Мстислава слід ототожнити саме з галицьким князем Мстиславом Мстиславовичем Удатним, а появу графіті слід віднести до першої половини 1220-х рр., коли він впродовж певного часу утримував Галич та міг відповідно до своїх повноважень вершити правосуддя в місті.

В інтер'єрі церкви Святого Пантелеймона, на західній стіні ліворуч від входу на висоті близько 180 см зберігся ще один великий кириличний текст (мал. 3—4), в якому згадано князя Мстислава. Стан збереження цього графіті набагато гірший, рельєф прорізів багатьох літер майже зведений нанівець⁴⁷. Особливості розташування збережених частин тексту

⁴⁵ Петрушевич А. С. О соборной Богородицкой церкви и святителях в Галиче / А. Петрушевич // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской матицы. — Львов, 1853. — Вып. 1. — С. 144—145.

⁴⁶ Д[урново] Н. Девятисотлетие русской иерархии. 988—1888: Епархии и архиереи / Н. Д. — М., 1888. — С. 33.

⁴⁷ Можливо, цей та інші кириличні написи знищувало навмисно католицьке духовництво, про що згадував у листі Й. Пеленський. Дякую А. Гусакові за надану інформацію.

вказують, що напис первісно було виконано на трьох кам'яних блоках, від яких залишилися лише два — середній, повністю заповнений текстом, та останній, на який заходить невелика частина (закінчення) інших рядків; утім не виключено, що текст міг продовжуватися й нижче, тоді можна говорити й про четвертий камінь. Наразі ж збережений на стіні текст виглядає так:

```

-----НДр-----НАН-----
-----АЛО-----П-Г-----
-----ННТ--есѣА-----ѣ
----ТНХЪДОДАНОСЕПОСЛѢСНА
--НАНДрѣРостиславъ
---АНТЪПЕМНІК48ОЛАСТЕФАН--Ъ
КСАХРѢТННОВ-
---АПРНМЪСТИСЛАВѢКНАЪ---ШАНЖЕНХЪ

```

Через значні втрати у верхньому рядку можна відновити складник імені [А]ндр[ѣи] ‘Андрій’, хоча відмінок імені лишається нез’ясованим.

Текст нижніх, краще збережених рядків реконструюється так:

...{до} тихъ додано се послѣси ... Андрѣи Ростиславъ ... [Ипо]литъ
Пет(ръ) Микола Стефан ... Лазоръ Петр Лоуки[ничъ] ... [Оле]кса
Христинов[ичъ] ... при Мстиславѣ княз[ѣ не на]шли же ихъ.

*... до тих додано цих послухів ... Андрій, Ростислав ... Іполит,
Петро, Микола, Стефан ... Лазар, Петро Лукинич ... Олекса
Христинич ... при Мстиславі князі не знайшли ж їхньої {провини}.*

Як можна зрозуміти з означеного тексту, в першій, погано збереженій частині йшлося про суть розглядуваної справи та перераховувалися певні послухи (або видики), які брали участь у попередньому її розгляді, який здійснив інший володар, найвірогідніше угорський принц і галицький король Коломан, який утримував Галич до Мстислава. Очевидно, вирок не задовольнив позивача або відповідачів, через що справу розглядали повторно. До судового процесу було залучено ще кількох послухів, чиї імена перелічено у краще збереженій частині тексту. І цей апеляційний суд не знайшов провини відповідачів, що було зазначено в останньому реченні.

⁴⁸ Літери нк виконані з інверсією.

Цілком логічно буде ототожнити згаданого в написі князя Мстислава все з тим же Мстиславом Мстиславовичем Удатним, а нанесення графіті датувати в межах першої половини 1220-х рр. Палеографія цьому не суперечить.

Ще одне велике кириличне графіті, в якому може згадуватись вже відома за згаданим вище текстом особа, розташоване в інтер'єрі церкви на північній стіні, на висоті близько 190 см від рівня підлоги (мал. 5—6). Стан збереження поверхні каменю набагато гірший за попередні, на ньому наявні два великі вибої, а прорізи дуже затерті. Ймовірно, напис було також виконано на кількох блоках, з яких зберігся тільки один. Окремі його слова за фотографією В. Вуйчика спробував прочитати О. Гіппіус, проте цілісного тексту не подав⁴⁹.

Наявний на стіні текст виглядає так:

```

-----НН---В-----ЛАЗА-----
-----О-----ФЕДОР-----ОРН-----
-----НВАН--О--НСВАТ--ВОНЪЕ-----
-----ОР---О--ПР-----М-----
-----МА--ВО-Н-----Р-----
-----НН--ВАСНА-----
-----НЪФЕДО-----Т-----
ЗН-----Е--О-----
МНХМН-АЛЪГРНГОРН-----
Н-ДАЛЪОНЪЛАХЦЕ--СТАРИНЦЕВ-----
НЬНИЧО-----

```

Через значні втрати відновити текст повністю неможливо. Можна реконструювати тільки окремі слова: у першому рядку одну з форм імені Лаза[рь] 'Лазар', вірогідніше в називному відмінку, у другому — Фе́дор 'Федір' та [Григ]ори[и] 'Григорій', у третьому — Иван 'Іван', у шостому — Васил[ии] 'Василь', у сьомому — Фе́до[рь] 'Федір'.

Збережений текст трьох останніх рядків можна реконструювати так:

... Мнх(анлъ) Ми[х]аль Григори[и] ... н[є] далъ онъ Ллахце[ви]
Старинцев[и] ... ньничого.

⁴⁹ Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 58, прим. 165.

... Михайло, Міхаль, Григорій ... не дав він Ляхцеві Старинцеві ... геть нічого.

Як можна витлумачити цей надзвичайно пошкоджений вибоями текст, у ньому йшлося про якісь майнові суперечності, оскільки відповідач «геть нічого» «не дав Ляхцеві Старинцеві». Називні відмінки імен, загаданих в написі, дозволяють розглядати їх як послухів або видоків, залучених до доведення правоти/неправоти позивача — Ляха Старинцева, якого найвірогідніше можна ототожнити з тим же Ляхом, згаданим у графіті на фасаді храму. Не виключено, що обидві справи пов'язані між собою, якщо припустити, що відповідач спробував всупереч волі князя Мстислава подати новий позов проти Ляха, через що мав виплатити певну моральну компенсацію Ляхові, але відмовився це робити, спровокувавши зустрічний позов від нього. Втім це лише гіпотетичне припущення, адже це міг бути судовий позов з іншого питання, хоча теж майнового. Збіг імен у двох графіті зі стін церкви Святого Пантелеймона та їхній з огляду на палеографічні характеристики обох текстів близький час виконання дозволяють датувати його теж добою галицького князя Мстислава Мстиславовича, у межах першої половини 1220-х рр.

Ще один кириличний напис в інтер'єрі церкви розташований на західній стіні праворуч від входу до неї, на висоті приблизно 135 см від рівня підлоги (мал. 7—8). Про текст згадував В. Вуйцик, який, однак, уникнув повного його прочитання, згадавши тільки слова «данник», «соцком имѣа кони», «слѹси коламана», «ворза тѣсоцкии», «радослав»⁵⁰. Зважаючи на те, що дослідник прочитав ім'я «Коламан», текст він пов'язував з часами правління у Галичі угорського королевича Коломана. Це на тривалий час закріпило думку про занотованих у записі дійсно «слуг Коламана», тож текст датували 1216—1221 рр.

Прочитати графіті спробував О. Гіппіус, який, проте, на час роботи не мав «потрібного для фотографування освітлення», однак все ж спробував подати у своїй праці осмислений текст⁵¹. На його думку, цей запис може стосуватися часів Данила Романовича (кінець 1230-х — початок 1260-х рр.).

Проте, перш ніж переходити до аналізу самого тексту, варто зазначити, що обидва вчені припускали обмеженість тексту одним

⁵⁰ Вуйцик В. Назв. праця. — С. 194.

⁵¹ Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 57—63.

каменем. Хоча великі написи в храмі виконували, як ми бачили вище, на кількох блоках. Тому встановити, скільки втрачено тексту, наразі неможливо. Сам же вапняковий блок, на якому виявлено напис, зверху та ліворуч має втрати, що знищили частину його складників на початку верхнього рядка і наприкінці всіх інших, окрім останнього.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст виглядає так:

--⁵²в⁵³н⁵⁴п⁵⁵р⁵⁶н⁵⁷д⁵⁸а⁵⁹н⁶⁰н⁶¹л⁶²ѣ⁶³м⁶⁴ а рн-----
 дѣ⁶⁵ѣ⁶⁶п⁶⁷о⁶⁸д⁶⁹в⁷⁰о⁷¹н⁷²с⁷³к⁷⁴н⁷⁵н⁷⁶н⁷⁷в⁷⁸а---
 -с⁵⁵им⁵⁶ѣ⁵⁷со⁵⁸ц⁵⁹ко⁶⁰м⁶¹ь⁶²н⁶³м⁶⁴же⁶⁵ ак⁵⁷ овн--
 -⁵⁸ю⁵⁹д⁶⁰ка⁶¹ин⁶²ѣ⁶³д⁶⁴о⁶⁵н---в⁵⁹ нв⁶⁰з⁶¹а---
 а⁶⁰ он⁶¹мо⁶²го⁶³р⁶⁴н⁶⁵ѣ⁶⁶ п⁶⁷-а⁶⁸-⁶²ѣ⁶³д⁶⁴ен⁶⁵ѣ⁶⁶г⁶⁷ ---
 сл⁶⁸ѣ⁶⁹с⁷⁰н⁷¹ко⁷²л--а⁷³м⁷⁴а⁷⁵р⁷⁶т⁷⁷ н⁷⁸н⁷⁹р⁸⁰а⁸¹з⁸² а⁸³н⁸⁴ѣ⁸⁵ц⁸⁶ --

⁵² О. Гіппіус вказав на прорисуванні тільки фрагменти петлі літери, тож вона стала схожа на з. Так дослідник отримав можливість реконструювати на початку рядка фразу «при князи».

⁵³ Літери ѣм написані з інверсією.

⁵⁴ Написані з інверсією літери ѣм О. Гіппіус помилково вказав як літеру п. Літеру а він знехтував.

⁵⁵ Зважаючи на ухил прорізу, тут виконана літера с, а не к, як показано в О. Гіппіуса.

⁵⁶ Літери же написані з інверсією.

⁵⁷ О. Гіппіус помилково вказав тут літеру н.

⁵⁸ Від літери д у цьому місці збереглася тільки права трикутна ніжка.

⁵⁹ У цьому місці поверхня каменю дуже пошкоджена, тут читається літера в. О. Гіппіус її пропустив, натомість на початку пошкодженої частини вказав літери ск, насправді тут відсутні.

⁶⁰ О. Гіппіус вказав тут помилково літеру в, хоча тут чітко читається л.

⁶¹ ѣ, який вказав О. Гіппіус в оригіналі відсутній.

⁶² У цьому місці О. Гіппіус прочитав дієслово пили за контекстом, хоча в цьому місці через пошкодження простежується тільки літера а, обабіч якої літери втрачені.

⁶³ Збережене закінчення рядка О. Гіппіус помилково вказав як д-[а]ин.

⁶⁴ Літери рт написані з інверсією.

⁶⁵ О. Гіппіус вказав цю літеру як втрачену, проте вона добре збереглася.

⁶⁶ Ці літери О. Гіппіус подав як відсутні, проте вони добре помітні.

но⁶⁷ борзѣта соцк⁶⁸ нн--стан⁶⁹ ----
 рза⁷⁰ ѹ⁷¹ радославн⁷² дѣлоска⁷³ ----
 степану⁷⁴ постотрѣ⁷⁵

Через значні втрати повністю реконструювати напис неможливо, а збережений текст виглядає так:

... при Данилѣ Марн[и] ... Д(а)в(и)дѣ подвойскии Ива[нѣ]... [Мак]симѣ соцкомѣ им же Яковѣ ... [Д]юдка и недои[мки] в[с]и взя[лѣ] ... и могорич {въ} п[л]а[т]ѣ денг[ѣ] ... [по]сласи кол[к]а Мартин рязанец[ѣ] ... Иоа(нѣ) Борзѣта соцкии [Ко]стан[тин] ... [Бо]рзаче Радослави дело ска[зати]... Степану по С(ва)то(и) Тр(ои)цѣ.

... при Данилі, Марії ... Давиді підвойський Іван ... Максимі соцькому ним же Якові ... Дюдка, він недоїмки всі взяв ... і могорич, плату грошей ... послухів кілька: Мартин рязанець ... Йоанн, Борзятя соцький, Костянтин ... Борзятине Радославу діло звелить ... Степану по Святій Трійці.

Отже, як і в трьох попередніх випадках, у тексті мовиться про суперечку майнового характеру, про що свідчить вживання термінів «недоїмки», «могорич», «плату грошей». Як можна визначити зі збереженого тексту, підвойський Іван через соцького Максима передав певну суму коштів Якову, які тому був винний соцький Борзятя. З цих грошей Дюдко, вочевидь особа, наділена фіскальними повноваженнями, взяв певний податок (недоїмки). Ця виплата була скріплена поставленням могорича в сплату грошей (сума не збереглася)⁷⁶, і цьому було свідків (у цьому

⁶⁷ На поверхні каменю простежуються літери **но** та надрядкова **а**, а не склад **по**, як вказує О. Гіппіус.

⁶⁸ Літери **цк** написані з інверсією.

⁶⁹ У цьому місці О. Гіппіус вказав літери **ивано**, хоча на поверхні каменю чітко простежується буквосполучення **стан**.

⁷⁰ О. Гіппіус помилково читав ці літери як **ровн**.

⁷¹ В цьому місці О. Гіппіус помилково читав літеру **и**.

⁷² О. Гіппіус помилково ідентифікував літеру як **о**.

⁷³ Наступні після **д** літери рядка О. Гіппіус пропустив.

⁷⁴ В тексті чітко читається диграф **оу**, а не **о**, як вказав О. Гіппіус.

⁷⁵ Слово **трѣ** О. Гіппіус пропустив.

⁷⁶ Саму процедуру погодження договорів розпиттям могорича на певну суму коштів розглянуто у праці А. Груші: Груша А. Могорич и завод как традиционные процедуры утверждения частных договоров в Великом княжестве Литовском / А. Груша // Oriens aliter. Časopis pro kulturu a dějní střední a východní Evropy. – 2014. – № 1. – С. 11.

контексті з вірогіднішим значенням видоків) кілька, які перелічені далі в тексті і які, очевидно, розпивали могорич, який поставив Борзята. На жаль, через втрату частини тексту встановити, що саме велено Радославові робити з Борзятиним ділом, як і те, що треба робити Степанові після свята Трійці (П'ятидесятниці), встановити неможливо. Радослав, згаданий у тексті, найвірогідніше був представником князівської адміністрації і вів справу соцького Борзяти.

Стосовно згаданих у верхньому та на початку наступного збереженого рядка трьох осіб — при Данилі, Марії і Давиді, то не можна погодитися прочитанням фрази (при кн)зи при Данилѣ, при (тысяцкомъ при) Двдѣ, яке пропонує О. Гіппіус, та розглядати його як свідчення того, що справу розглядав князь Данило Романович, тим більше, що частину знаків російський вчений ідентифікував помилково. Зважаючи на контекст дальшого тексту графіті, а також за аналогією з іншими великими кириличними написами церкви Святого Пантелеймона згадані тут Данило та Марія, очевидно, подружжя, що засвідчено інверсією останньої та першої літери їхніх імен, а також Давид і, можливо, інші особи, чий імена не збереглися через пошкодження поверхні каменю, були видоками, як соцький Максим передав гроші Якову.

Зважаючи на віднесення трьох інших графіті до часів княжіння Мстислава Мстиславовича Удатного, маємо всі підстави розглядати й цей напис як наслідок роботи Мстиславової судової канцелярії, датуючи, отже, тим же часом, що й інші великі кириличні графіті. Палеографія його складників абсолютно не суперечить датуванню першою половиною 1220-х рр., хоча й має ширші хронологічні межі.

Отже, в нашому розпорядженні чотири судові рішення, які виголосив князь Мстислав Мстиславович або від його імені під час розгляду майнових суперечок між мешканцями княжого Галича. Складно сказати, чи засідання вів особисто князь, чи представники його адміністрації, як-от Радослав, згаданий в останньому тексті. Проте графіті малюють нам живу картину розбирання справ із залученням свідків-видоків, що було нормальною середньовічної практикою судової системи. У цьому контексті важливим є другий напис зі згадкою князя Мстислава, адже тут зафіксовано повторний розгляд справи, по суті, апеляційне засідання із залученням додаткових свідків і відміною попереднього рішення. Адже питання про існування апеляційних та касаційних інстанцій на Русі

залишається дискусійним⁷⁷, проте цей напис явно засвідчує можливість перегляду ухвалених раніше рішень.

Причини виконання графіті з викладом цих рішень на стінах храму допоки неясні, бо незрозуміло, за яких обставин їх могли оприлюднити. Можливо, таке виконання заміняло прилюдне оголошення вердикту князя, або ж за певну плату клірові храму (пожертви) позивач чи відповідач міг так ознайомити загал зі справедливим/несправедливим князевим рішенням. У будь-якому разі, незалежно від причин виконання, ці документи є цікавим та унікальним джерелом до історії вивчення судочинства нашої середньовічної прабатьківщини. Окрім того, їхнє розташування на стінах церкви Святого Пантелеймона дозволяє встановити, що княжий двір Мстислава Мстиславовича Удатного розташовувався у князівській резиденції на Пантелеймонівському городищі, яку збудував князь Роман Мстиславович⁷⁸, тож графіті містять важливу інформацію для вивчення історичної топографії княжого Галича.

Viacheslav Korniienko (Kyiv, Ukraine)

**Office documents of Mstyslav Mstyslavovych, prince of Halych,
on the walls of the st. Panteleimon church**

The article is devoted to highlighting the current research results of four Cyrillic graffiti on the walls of the St. Panteleimon church in Halych. Based on the texts analysis, the author concludes that these inscriptions are the judgements delivered by the judicial administration of Prince Mstyslav Mstyslavovych Udatnyi, whose yard was located in the Panteleimon settlement in the former residence of Roman Mstyslavych next to the St. Panteleimon Church.

Keywords: *epigraphy, graffiti, Halych, Mstyslav Mstyslavovych, St. Panteleimon church.*

⁷⁷ Юшков С. В. Указ. соч. — С. 522.

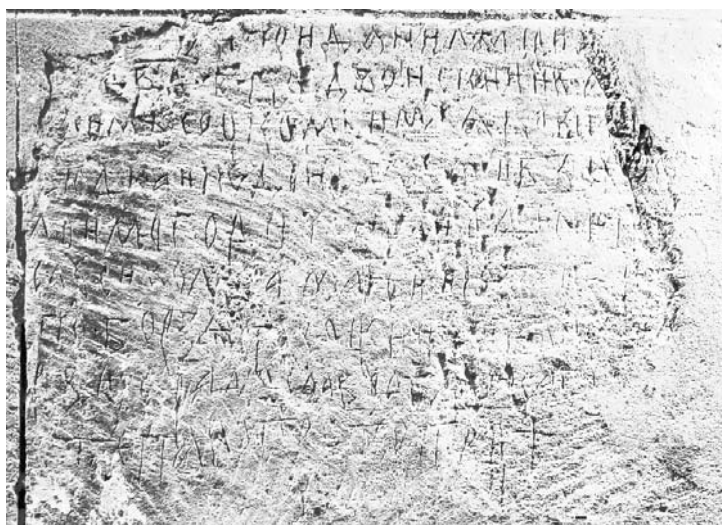
⁷⁸ Томенчук Б. П. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012 рр.) / Б. Томенчук // Археологія і давня історія України. — 2013. — Вип. 11. — С. 171, 175.

*Іл. 1. Фотографія графіті на південній фасадній стіні церкви
Святого Пантелеймона*

ВЪКНУКНИМЪСТІ СЛАВЛЕДЕ
 РЕЖКАВУНГНАТЪ ВЪКНУК АЛН
 ЛАХДВЗПЛОТЕНН КННЕНА
 ШТНВЖІСЛАДЕНОЕДАЛЪ
 АТОМУ ПОСЛУХНТО ПОВЕСТТОПА
 НТЕЛЪНМО НАЛАЗОРЬ, УЛЪ ЗЪНСТЕФАНЪ АНТНТДБГДАНЪ
 АКЗНА ЗАСУАНЛЗНЕНСКА ТННКОМУ АЕЖЕСА W C
 ЛУШАЕТЪІ

*Іл. 2. Прорисування графіті на південній фасадній стіні церкви
Святого Пантелеймона*

Іл. 3. Фотографія графіті на західній внутрішній стіні церкви
Святого Пантелеймона

Ц Н П Р Н Д О Н Н Л Ж И Н Н
 → В А Т П О Д В О Н С К Н Н Н В А
 Н М Т С О Ц К О М Ъ Н М Ж А С К О В Н
 → Ю Д К А Н Н Е Д О Н І (В Н В З А
 Л О Н М О Г О Р Н У П І И Ю Д Е Н К Р
 С Л Х С Н К О Л І А М А Т Н Н Р А З А Н Е Ч І
 Н О Б О Р З А Т А С О Ц К Н Н С Т А Н
 Р В А У Е Р А Д О С Л А В Н А Б / О С І Г А І
 (Т Е П П А Н У Т Т О С Т О Т Р У Т

Іл. 4. Прорисування графіті на західній внутрішній стіні церкви
Святого Пантелеймона

Іл. 5. Фотографія графіті на північній внутрішній стіні церкви
Святого Пантелеймона

NH VT III ΛΑΪ ΑΙ
 ΡΟ ΙΑ ΙΙ ΙΙ ΦΕΔΟΡ ' ' ΟΡΗΙ
 ΗΒΑΝΔ Ο ΙΙ ΒΑΤ ΚΟΗΖΕ
 Ι ΟΡ' ΙΟ ΙΠΙ ΜΙ
 ΜΑ ΙΙ ΒΟ ΝΙ ΙΡ
 ΝΙ Ι ΒΑCIIΛΙ Ι
 ΗΥΔΦΙΔΟ Τ
 Τ ΖΗ
 ΜΗΧ ΜΗ ΑΛΥΤΡΗΓΟΡ
 ΝΙ ΔΑΛΒ ΟΝΥΛΑΧ ΤΕΙCΙ CΤΑΡΗΙΙ ΤΕΒ
 ΝΥΗΝΥΟΓΟ

Іл. 6. Прорисування графіті на північній внутрішній стіні церкви
Святого Пантелеймона

*Іл. 7. Фотографія графіті на західній внутрішній стіні церкви
Святого Пантелеймона*

v INAP v NAII
 I ALO II П I Г

 INIIT TETKA I
 THXBAOADA OCEITOCLCH
 INANDP II POC 'HCLAB
 ANTETEMHKOCTEΦAN A
 BAJAOP TTEPLOY KH
 KCAXP THHOBI
 ATPHMCTHCLAB BKNA 7

 ШЛHЖHХA

*Іл. 8. Прорисування графіті на західній внутрішній стіні церкви
Святого Пантелеймона*

ОБРАЗОК З ЖИТТЯ НА ЗЛАМІ XII—XIII ст. ЗІ СТІН ХРАМУ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА ПОБЛИЗУ ГАЛИЧА

У статті здійснено спробу відчитання, інтерпретації та датування одного з найдавніших кириличних написів, що зберігається на стінах храму Святого Пантелеймона. Дослідник із Москви Олексій Гіппіус пропонує критичне переосмислення версії прочитання епіграфічного джерела. Висвітлено один з епізодів історії храму княжого періоду.

Ключові слова: епіграфіка, палеографія, церква Святого Пантелеймона, Галич, кириличні написи.

Епіграфічна спадщина храму Святого Пантелеймона кінця XII ст. досі залишається маловивченою. Особливий інтерес вчені проявляють до ранніх кириличних написів, оскільки через брак джерел про церкву саме вони наводять інформацію про ранній княжий період в її історії.

Через політичні обставини святиню перетворили на костел Святого Станіслава. Біля нього звели в'їзду вежу-дзвіницю і францисканський монастир. 1827 р. за наказом гвардіана монастиря всі кириличні написи на стінах храму затиькували, оскільки їх вважали «не актуальними»¹. Лише на початку XX ст. при обстеженні церкви мистецтвознавцю Йосипові Пеленському вдалося зняти тиньк

¹ Левицький Е. Нотатки до опису Галича. Чернетки, 1850 р. / Е. Левицький // Львівська наукова бібліотека (далі ЛНБ) імені Василя Стефаника. — Ф. 77. — Оп. IV. — Спр. 944. — 24 арк; Головацкии Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины, сохранившихся в Галичинѣ и Буковинѣ / Я. Головацкии // Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869. — М., 1871. — Т. 1. — С. 229.

з кількох написів та графіті. Саме він вперше у своїй праці *«Галич в історії середньовічного мистецтва: на основі археологічних студій та архівних джерел»* присвятив цілий розділ епіграфіці храму назвавши його *«Кам'яний архів»*².

Напис, про який ітиметься далі, міститься праворуч від головного входу в інтер'єрі храму. До середини 1990-х рр. він був закритий внутрішньою стіною, і лише під час реставраційних робіт та її знесення його випадково виявили. Одразу після відкриття графіті ним зацікавився львівський мистецтвознавець Володимир Вуйцик. У своїй статті про кириличні написи церкви Святого Пантелеймона мистецтвознавець спробував фрагментарно прочитати кириличне джерело: «Другий напис, з 9 рядків, виконано на західній стіні ліворуч від головного portalу, на третьому блоці знизу. Права верхня частина блоку відломана. Як і попередні, він виконаний рильцем. У першому рядку читається слово **даниил**, у третьому — **соцком имѣа кони**, у шостому — **слуси коламана**, в сьомому — **борза тасоцкии**, у восьмому — ім'я **радослав**. Судячи з цього, цей напис має літописний характер і його можна датувати між 1216—1221 рр., тобто часом панування у Галичі угорського королевича Коломана»³. Таке фрагментарне прочитання можна виправдати серйозним ушкодженням палеографічного джерела. Зокрема втрачено кінцеві літери кожного рядка. Всередині тексту також є пошкодження, що ускладнює прочитання деяких слів. Саме через окреслені перепони донині не вдалося розшифрувати всього змісту тексту.

2016 р. вийшла стаття московського дослідника Олексія Гіппіуса, де він подає власну версію реконструкції тексту⁴. Йому вдалося відчитати дві третини зі всього змісту та зробити прорисування літер. Версію цього дослідника подаємо нижче.

² Peleniski J. Halicz w dziejach sztuki średnowiejszej : na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleniski. — Kraków, 1914. — S. 31—43.

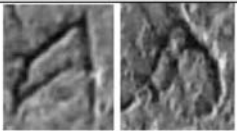
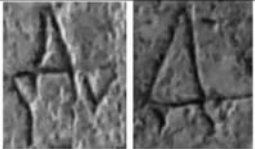
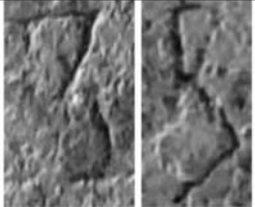
³ Вуйцик В. Графіті XII—XIV ст. церкви святого Пантелеймона в Галичі / В. Вуйцик // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1996. — Т. 231. — С. 189—194.

⁴ Гиппиус А. А. Галицкие акты XIII в. из церкви св. Пантелеймона / А. Гиппиус // Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования / [под ред. И. Комендовой]. — Оломоуц, 2016. — С. 49—64.

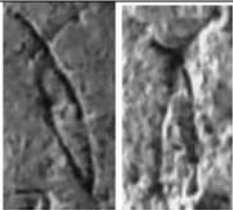
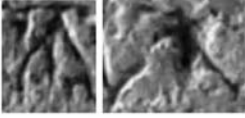
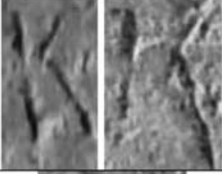
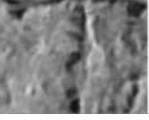
— —-зи при данилѣ при ...
 —[д]вдѣ подвоискии ива...
 -кимѣ соцкомѣ имжанови...
 дюдка и не доиск — — и вз[Ѧ]...
 до и могоричѣ пили Ѹ д-[д]ин...
 слуси кол-ама-и прѧ-а...
 по борзѧта соцкии ивано ...
 ровичѣ радославо д...
 (с)тепано по сто п...

Забігаючи наперед, зазначмо, що наше відчитання тексту кириличного джерела кардинально відрізняється від версії, яку запропонував дослідник із Москви.

Для точного датування напису укладімо порівняльну таблицю його окремих літер за їхньою графікою XII–XIII ст.⁵

Літери з напису на стінах храму святого Пантелеймона	Графіка літер 1194 р.	Графіка літер 1218 р.	Графіка літер 1230 р.
			
			
			

⁵ Для укладання таблиці використано наступне дослідження: Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. / Б. Рыбаков // Археология СССР. Свод археологических источников. — М. : Наука, 1964. — Вып. Е1–44. — 102 с.

	Y		Y
	X		X
		A	A
			U
			X
	KK		KK
	T	T	T

Отож, завдяки порівнянню кириличних букв із напису на храмі Святого Пантелеймона з іншими кириличними джерелами датуємо напис кінцем XII — першою половиною XIII ст.

Одразу ж у першому рядку на початку є відкол, і тому перше слово втрачене. Відомо лише, що воно має закінчення «[...]ки». Однак наступні слова цього рядка прочитуються «придани лжи лри», тобто «піддані злісній брехні».

У наступному, також пошкодженому, рядку занотовано: «[...] в:дѣ подвоинский ива [...]». Тут виразно відчитується слово «подвоинский» — помічник войськового — судді. Цілком ймовірно, що «ива[н]» — це ім'я помічника судді.

Дальша реконструкція: «[...] симъ соцкомъ Имжжкови[ч]», тобто йдеться про сотника або ж урядовця Имжаковича.

Четвертий і п'ятий рядок відчитується: «юдка и недои [...] данѣ и взл он могоричъ п[и]ли у дънии». Перше слово «юдка», має корінь «юд», походить від слова «юдей» і означає «єврей». Слово «могорич» — трапеза з алкоголем під час закріплення угоди⁶. Наступні ж два слова «и недои[...] данѣ» можуть означати, що «не добрав дані», чи то податку, або ж боргу. Після слова «пили» йде «удѣнии», тобто вдень,

⁶ Словник української мови : в 4-х т. / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. — Т. 2. — С. 438.

полудень⁷. Інтерпретація тексту — «єврей не дошукався дані, і взяв він могорич, і пили посеред дня».

Цікавим є наступний шостий рядок, де занотовано: «Слуси кола[.]мани вразне». Тут ідеться про якогось Коламана. Незважаючи на інтервал всередині слова, ми переконані, що слово «кола[.]мани» — суцільне, а пробіл між словами — вимушений, пов'язаний з поганою структурою каменю, на якому було важко вишкрябати літеру, що й викликало такий відступ. Тракткування цього рядка таке: «Слуси Коламани», тобто слуги, або ж ще одне значення цього слова — свідки. Цілком ймовірно, що тут «слуги Коламани» й були свідками. Далі іде цікаве давньоукраїнське слово — «вразне», що означає — в судовому процесі. Отож Коламана задіяли в якомусь судовому процесі, тяжбі. Важко достеменно сказати, чи йдеться про галицького короля, угорського принца Коломана, що з перервами правив у Галичі впродовж 1215—1221 рр., чи про невідомого на ім'я одного з галицьких бояр.

Сьомий рядок відчитується: «по борза тасоцкии лнка н[...]». Перше слово в цьому рядку «по борза» в сучасному значенні означає швидко, якомога швидше⁸.

В останніх двох рядках напису бачимо: «Р зиче Радославо д[г... у] [...] саг те пано по сто три т». Перша літера «Р» радше є закінченням слова, що починається у сьомому рядку. На жаль, через серйозні пошкодження воно залишається невідомим. За аналогічної причини не можемо достеменно сказати, що саме зичить-позичає Радослав тому панові. Однак відомо, що це щось, що містить: «по сто три». Отже, подаємо реконструкцію тексту, який ми прочитали:

[...]ки придани лжи лри
[...] в: дѣ подвоинский ива
[...] симъ соцкомъ имжакови
[.]юдка и недои данѣм и взм
л он могоричъ п[и]ли Ѹ дѣнии

⁷ Срезневський І. І. Матеріали для словаря древнерусского языка / І. Срезневский. — М., 2000. — Т. 2. — С. 1053; Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. — Т. 3. — С. 1157.

⁸ Срезневський І. І. Указ. соч. — М, 1893. — Т. 1. — С. 153.

Слуси кола мани врѣзѣне
По борзѣ та соцкии ѡнка н
Р зиче радославо д [г... у] ... саг
[...] те пано по сто три

Сам текст складається з дев'яти рядків, наприкінці яких міститься хрисмон. Нижче подаємо власну адаптовану інтерпретацію його змісту: «[...] підданий злісній брехні [...] помічник судді Іва[н] [...] симъ сотник имжакови[ч] [...] Єврей не дошукався дані, взяв він могорич, і пили посеред дня [...] Свідки Коламана в судовому процесі [...] пошвидше сотник (урядовець) Янка [...] зиче Радославу [г... у] [...] те пану по сто три».

Прикро, але через погане збереження епіграфічного джерела деякі місця остаточно втрачено. Через це ми не можемо дати відповідь на запитання, хто саме був підданий злісній брехні та що саме позичав Радослав тому панові.

Однак варто звернути увагу й на версії інших дослідників, зокрема В. Вуйцика та О. Гіппіуса. Обоє у першому рядку тексту відчитують ім'я «Даниил», що не відповідає нашому прочитанню. Московський дослідник спочатку бачить формулу «[при кня]зи при Данилѣ, при — — [д]вдѣ».

У третьому рядку також є розходження. Тут О. Гіппіус бачить: «[Д]кимѣ соцкомъ имжаѡнови [...]». Одразу викликає сумнів перше слово, адже початкові літери втрачені, а тому прочитання слова «Якимь» необґрунтоване. Також відвертої помилки вчений допускається у відчитанні патроніма «имжаѡнови» замість «имжакови», що заводить його до хибних інтерпретацій, пошуків імені «Имжан», на аналоги якого він натрапляє у Середній Азії.

Четвертий і п'ятий рядки дослідник читає «дюдка и не доиск — — и вз[ѡ]...до и могоричъ пили Ѹ д-[д]ин». Перше слово науковець читає «Дюдка», вказуючи, що воно не характерне для східнослов'янської фонетики, оскільки іноземного походження⁹. Втім уважний аналіз графіті засвідчує відсутність літери «Д». Останнє слово цього рядка переноситься на п'ятий. Тут також очевидна помилка, і замість «взѡдо» відчитуємо «взѡл он». У тексті чітко прочитується літера «л» замість «д», яку подає вчений.

⁹ Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 62.

У шостому рядку дослідник відчитує «слуси кол-ама-и прѣ-а[...]». Виглядає досить дивно, чому О. Гіппіус не подає наступного слова після «коломани», яке чітко ідентифікуємо як «вразне», адже воно відслонене від тиньку і добре проглядається.

Сьомий рядок російський науковець читає «по[п] борзѣта соцкии ивано», вважаючи, що йдеться про «по[п] борзѣта». Втім насправді він спотворив слово, додавши до нього ще одну літеру, внаслідок чого виникло слово «поп», тобто священик «Борзѣта». Однак у тексті насправді написано «по борзѣ». Це слово відоме й зі словника староукраїнських слів. Його значення подаємо вище.

Останні два рядки напису дослідник з Москви не зміг повністю відчитати. Однак все ж висунув свої припущення: «ровичь радославо д... (с)тепано по сто п[...]». На нашу думку, перше слово не «ровичь», а «зиче». В останньому рядку теж є неточність. Тут чітко бачимо «тепано». Натомість О. Гіппіус припустив, що в ньому пропущена літера «С», а отже вийшло б ім'я «Степано». Однак слід пам'ятати, що давньоукраїнському правописові не відоме ім'я Степан, натомість «Стефан» або «Штефан». Тож науковець сам собі суперечить, адже в цій же статті розглядає кириличний напис, що розпочинається з фрази «В княжение Мстислава [...]», а в самому кінці містить ім'я Стефан¹⁰.

Отже, такі очевидні помилки московського дослідника ми можемо пояснити недостатнім, доволі поверховим вивченням епіграфічного джерела.

Унікальність аналізованого тексту — у першій джерельній фіксації урядів, військових чинів, імен конкретних осіб, які їх обіймали. Вперше на стінах храму Святого Пантелеймона занотоване слово «могорич» вжито у значенні закріплення угоди, домовленості, які, зрозуміло, в той час за участі свідків закріплювали трапезою з алкоголем.

¹⁰ Гиппиус А. А. Указ. соч. — С. 52.

Vasyl Slobodian
Andrii Husak (Lviv – Halych, Ukraine)
**Sketch of life at the turn of the XII-XIII centuries from the
st. Panteleimon church walls near Halych**

The author attempted to read, interpret and date one of the oldest Cyrillic inscriptions stored on the walls of the St. Panteleimon church. Moscow researcher Oleksii Hippius offers critical rethinking of the epigraphic source reading version. The author illustrates one episode of the church history in the princely period.

Keywords: *epigraphy, paleography, St. Panteleimon Church, Halych, Cyrillic inscription.*

Фото напису

К Н Т І Р Н Д О Н Н Л Ж М А Р Н
 В А Б П С А В О Н С К И Н Н В А
 Г Н М Ъ С О Ц К О М Ъ Н М Ж А К О В Н
 Ю Д К А Н Н Е Д О Н Л Н Н В З А
 Л О Н М О Г О Р Д Н У П Л О Д Ъ Н Н І
 С Л Х С Н К О Л Я М А Н Н В Р А З А Н Е
 П О Б О Р З А Т Х О Ц К И Н А Н К А Н
 Р В Н У Е Р А Д О С Л А В О А Т С А Р
 Т Е П А Н П О С Т О Т Р Н Т

Прорисування напису

Середньовічний Галич:
сторінки міського
та суспільно-політичного життя

ГАЛИЦЬКА ТРАГЕДІЯ ІГОРЕВИЧІВ

На основі дослідження широкого кола головно наративних джерел показано причини, внаслідок яких у деяких списках Галицько-Волинського літопису з'явився неіснуючий князь Ростислав Ігоревич. Встановлено, що у вересні 1211 р. галичани стратили Романа Ігоревича з братом Святославом, його дружиною Ярославою і двома їхніми дітьми.

Ключові слова: Галич, Ігоревичі, літопис.

Після загибелі 19 червня 1205 р. князя Романа Мстиславовича розпочалася тривала боротьба між різними претендентами на його спадщину. Кілька спроб утвердитися на цих землях здійснили сини Ігоря Святославовича і невідомої на ім'я дочки Ярослава Володимировича *Осмомисла*¹. Останній раз вони прибули на галицькі землі навесні 1211 р., змігши вигнати звідти угорців. Старший із братів — Володимир сів тоді в Галичі, своєму синові Ізяславові дав Тереховлю, Святослав натомість, зайняв Перемишль, а Роман — Звенигород.

Однією з найважливіших проблем, якщо не основною, Ігоревичі вважали могутнє і непокірне місцеве боярство. У першій половині літа

¹ Серед дослідників «*Слова о полку Ігоревім*» домінує твердження, що дочка Ярослава Володимировича *Осмомисла* мала ім'я Євфросинія (Лихачев Д. С. «Слово о полку Ігореве». Историко-литературный очерк / Д. Лихачев. — М., 1976. — С. 161; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Ігореве» и его современники / Б. Рыбаков. — М., 1972. — С. 299; Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Ігоревім» / Л. Махновець. — К., 1989. — С. 74, 133). Проте в літописах воно відсутнє, а вперше згадується в «*Родословнику*» Катерини II (Сочинения императрицы Екатерины на основании подлинных рукописей и с объяснительными примечаниями акад. А. Н. Пыпина) / Екатерина II. — СПб., 1901. — Т. 10. — С. 78, 88), втім джерельна вартість використаних у ньому матеріалів досить непевна.

1211 р. вони організували масове винищення еліт, з яких вбили приблизно півтисячі, зокрема Юрія Вітановича та Іллю Щепановича². Серед тих, хто врятувався, був Володислав Кормильчич, Судислав і Філіпп, які попрямували в Угорщину. Вони змогли домовитися із королем Андрієм II, щоб той послав проти Ігоревичів військо та малолітнього князя Данила Романовича, якого планували посадити на галицькому столі.

Святослава Ігоревича перемишляни видали угорцям без боротьби. Однак звенигородці завзято оборонялися. Місцевий князь Роман, побачивши, що сили нерівні, вирушив на пошуки допомоги серед руських князів, проте його схопила на мості в місті Шумську. Володимир Ігоревич не наважився вступити в бій з угорським військом і загонами руських князів, які прийшли на допомогу Данилові, тому зі своєю сім'єю втік з Галича. Полонених Ігоревичів угорці планували відвезти до короля, але галичани викупили їх.

Серед науковців здавна триває дискусія щодо кількості повішених у вересні 1211 р. Ігоревичів, адже літописи називають різні цифри. Одні дослідники вважають, що бояри стратили двох князів³, інші —

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1998. — Т. 2. — Стб. 723—724. Відзначмо, що у *Хлебниковському*, *Погодінському*, *Єрмолаївському* і *Марка Бундура* (*Яроцькому*) немає звістки про чисельність убитих бояр (Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебниковський) і список Четвертинського (Погодінський) // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. — Гарвард, 1990. — Т. 8. — С. 310, 658; Приложение. Разночтения из Ермолаевского списка // ПСРЛ. — М., 1998. — Т. 2. — С. 59; Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей: 21.3.14. — Арк. 178 (далі — БАН). Висловлюю вдячність др. габ. Даріушу Домбровському за надані фотографії фрагментів списку Марка Бундура, які використані у цій статті.

³ Див. напр.: Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. — Нью-Йорк, 1958. — С. 65; Гушин О. Б. Вступ чернігівських Ольговичів в боротьбу за галицько-волинську спадщину: трагедія Ігоревичів / О. Гушин // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. — Львів, 1993. — С. 97; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. Майоров. — СПб., 2001. — С. 407; Волощук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. / М. Волощук // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — СПб., 2007. — № 1/2. — С. 109.

трьох⁴. Основні суперечки ведуться довкола історичності особи Ростислава Ігоревича. Деколи доходило і до курйозів. Так, радянський історик В. Пашуто спершу вважав, що повісили тільки двох князів⁵, проте в іншому місці своєї відомої монографії занотував участь Ростислава разом із братами в Чернігівському князівському з'їзді 1206 р.⁶ Літописи повідомляють, що на ньому був присутній «Володимиръ Игоревич съ своею братьею»⁷, не уточнюючи, хто ще саме з його братів перебував на з'їзді.

Серед науковців домінує твердження, що *Галицько-Волинський літопис* повідомляє про те, що галичани стратили трьох Ігоревичів — Романа, Святослава й Ростислава. Проте в різних його списках відомі дві версії щодо кількості повішених. В *Іпатіївському списку* спочатку читалося: «[...] ятым же бывшим княземъ Роману, Святославоу Ростиславичи»⁸, але згодом в останньому слові наприкінці літери «ичи» вишкрябали і замість них написали тільки графему «у». Тобто спочатку читалося, що схопили двох князів — Романа і Святослава Ростиславовичів, але згодом, після редакторської правки, — вже трьох — Романа, Святослава і Ростислава.

У списках *Хлебниковської редакції* — *Хлебниковському* і *Погодінському* читаємо: «Роману, Ростиславоу, Святославоу»⁹, тобто тут перелічені три князі, але другий і третій порівняно з *Іпатіївським* помінялися місцями. Проте у списках *Єрмолаївської редакції* — *Єрмолаївському* і *Марка Бундура (Яроцькому)* йдеться

⁴ Див. наприклад.: Соловьев А. В. Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» / А. Соловьев // Труды Отдела древнерусской литературы. — М.; Л., 1964. — Т. 20. — С. 381; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі / [за ред. М. Ф. Котляра]. — К., 2002. — С. 16, 178; Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII столітті / В. Стависький. — К., 2005. — С. 28. Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди / Л. Войтович. — Біла Церква, 2011. — С. 238.

⁵ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Пашуто. — М., 1950. — С. 198.

⁶ Там же. — С. 218.

⁷ Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. — М., 2004. — Т. 25. — С. 104; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. 7. — С. 112.

⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 727.

⁹ Староруські київські і галицько-волинські літописи ... — С. 312, 659.

лише про двох володарів: «Роману Ростиславичу* и Святославу»¹⁰, отже тут фігурують Роман Ростиславович і Святослав.

Очевидно, в одному зі списків-попередників *Іпатіївського* слово «Ростиславич» стояло після імені «Роман», і лише згодом один із переписувачів або редакторів подумав, що воно не на своєму місці, тому переставив його після слова «Святослава», виправивши на «Ростиславичів». У такому вигляді ці слова переписали в *Іпатіївський список*. Через певний час один з його читачів зрозумів, що тут перелічують страчених Ігоревичів, тому вирішив виправити помилково написане, на його думку, слово «Ростиславичі» на правильне «Ростислав». Так із двох князів — Романа Ростиславовича і Святослава внаслідок редагування тексту в *Іпатіївському списку* зробили трьох: Романа, Святослава і Ростислава.

В одному зі списків — своєрідному генетичному попереднику *Хлебниковського* переписувач (або редактор), уважно читаючи літописний текст, подумав, що хтось помилково написав замість «Ростислав» «Ростиславич», зробивши з двох князів одного — Романа Ростиславовича, тому виправив «Ростиславича» на «Ростислава». Через таке редагування у *Хлебниковському* і *Погодінському списках* князів перелічено в іншій послідовності, ніж в *Іпатіївському*: «Роман, Ростислав і Святослав». Відзначмо, що в Густинському літописі і «*Хроніці з літописів стародавніх*» Ф. Софоновича, які користувалися списками *Хлебниковської редакції*, цих трьох князів перелічено в такій самій послідовності¹¹. Проте у списках *Єрмолаївської редакції* — *Єрмолаївському* і *Марка Бундура (Яроцькому)* читаємо, що галичани схопили «Романа Ростиславича і Святослава». Мабуть, тільки в них цей уривок *Галицько-Волинського літопису* не зазнав редагування і так читався у манускрипті, з якого виводять свій родовід усі сучасні списки.

Постає логічне запитання: як і коли вкралася така прикра помилка в текст *Галицько-Волинського літопису*? Немає сумніву, що в його

* «Ростиславичу» у списку *Марка Бундура (Яроцького)*.

¹⁰ Приложение. Разночтения ... // ПСРЛ. — Т. 2. — С. 60; БАН, 21.3.14. — Арк. 178.

¹¹ Густинская летопись // ПСРЛ. — СПб, 2003. — Т. 40. — С. 112; Густинський літопис / [упор. О. Толочко] // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. — Гарвард, 2013. — Т. 11. — С. 281; Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх / Ф. Софонович. — К., 1992. — С. 130.

архетипі, укладеному наприкінці XIII ст., читалося, що галичани стратили тільки двох князів — Романа і Святослава Ігоревичів. Мабуть, до такої неточності спричинився дефективний стан манускрипту, з якого виводять свій родовід всі списки, що дійшли до наших днів. Мабуть, і інші фрагменти літопису переписувачі не змогли завжди правильно відчитати. На таку думку, зокрема, наводять численні кількарядкові пропуски в *Іпатіївському рукописі*¹², який (через один-два проміжні списки) відтворює текст цього манускрипту. Найімовірніше, у ньому було пропущено слово «Ігоревичів» і згодом написане над рядком, але або нерозбірливо, або через пошкодження воно важко відчитувалося. Переписувач неправильно його зрозумів («Ростиславич» замість «Ігоревичі») і механічно поставив між Романом і Святославом.

Найдавнішим списком *Іпатіївського літопису* є *Іпатіївський*, створення якого дослідники датують у межах перших трьох десятиліть XV ст. М. Лихачов на основі вивчення почерків і філіграней вважав, що його переписано близько 1425 р.¹³ Цю думку підтримав О. Шахматов¹⁴. Проте Д. Лихачов відніс його копіювання до початку XV ст.¹⁵, а Б. Клосс — до кінця 10-х — початку 20-х років XV ст.¹⁶ *Хлебниковський список* «молодший» на понад 100 років. Якщо О. Шахматов датував його створення в межах XVI ст.¹⁷, то Б. Клосс звузив час переписування до кінця 50-х — початку 60-х років XVI ст.¹⁸.

Виходячи з датування *Іпатіївського рукопису*, можна припустити, що між ним і манускриптом, з якого виводять родовід усі сучасні, були щонайменше один-два (якщо не більше) списки. Найімовірніше, в останній чверті XIV ст. цей манускрипт мав досить багато дефектів. Були загублені

¹² Див.: Шахматов А. А. Предисловие / А. Шахматов // ПСРЛ. — Т. 2. — С. VII—VIII.

¹³ Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве / Н. Лихачев. — СПб, 1891. — С. 52—53.

¹⁴ Шахматов А. Предисловие... — С. VI. Відзначимо, що О. Шахматов також висловлював іншу думку щодо часу створення списку, датуючи його серединою XV ст. (Шахматов А. А. Повесть временных лет / А. Шахматов. — Пг., 1916. — Т. 1. — С. LIII).

¹⁵ Повесть временных лет. — СПб, 1999. — С. 365.

¹⁶ Клосс Б. М. Предисловие к изданию 1998 г. / Б. Клосс // ПСРЛ... — Т. 2. — С. F.

¹⁷ Шахматов А. А. Предисловие... — С. VIII.

¹⁸ Клосс Б. М. Предисловие к изданию 1998 г. ... — С. G.

деякі аркуші, а на окремих фрагментах сторінок текст виявився втраченим або нечитабельним. Тоді з цього рукопису зробили список, який ліг в основу всіх наступних. Вищезгаданий манускрипт зазнав багато пошкоджень, мабуть, не через свою старість, а внаслідок бурхливих подій середини XIV ст., які пережили галицько-волинські землі.

Як було сказано вище, в *Іпатіївському списку* спочатку читалося, що стратили Романа і Святослава Ростиславовичів, але згодом відбулося виправлення «Ростиславичі» на «Ростислав». Видавці не датували це редагування, але найімовірніше воно сталося не пізніше XVI ст. Також в одному зі списків попередників *Хлебниковського* хтось виправив у XV ст. або в першій половині XVI ст. одного князя «Романа Ростиславича» на двох — «Романа» і «Ростислава». Отже, у XV–XVI ст. у списках *Іпатіївської* і *Хлебниковської редакцій* під пером переписувачів і редакторів постав міфічний князь Ростислав, а Роман Ігоревич став Ростиславовичем найімовірніше в другій половині XIV ст.

У *Новгородському першому літописі старшого ізводу* під помилковою датою 1214 р. наведено слова князя Всеволода *Черного*, який каже, що «брата моя есте 2 князя повесили вы въ Галици, яко злодѣя»¹⁹. Цю звістку запозичили й інші новгородські літописи²⁰. Проте Всеволод *Чермний* не доводився рідним братом страченим Ігоревичам. Він був сином Святослава Всеволодовича († 1194), внуком Всеволода Ольговича († 1146) і правнуком Олега Святославовича († 1115). Роман і Святослав були синами Ігоря Святославовича († 1202), внуками Святослава Ольговича († 1164) і правнуками Олега Святославовича. Отже, Всеволод Святославович *Чермний* і Роман та Святослав Ігоревичі були троюрідними братами, правнуками Олега Святославовича.

У деяких літописах збереглися фрагменти *Київського літопису* кінця 30-х років XIII ст. Найповніше вони відображені в *Московському великокнязівському літописному зводі 1479 р.* (відомий за одним *Ермітажним списком*, датованим 50–60-ми роками XVIII ст.) і

¹⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. — М., 2000. — Т. 3. — С. 53.

²⁰ Там же. — С. 251; Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. — М., 2000. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 184; Софийская первая летопись старшего извода // ПСРЛ. — М., 2000. — Т. 6. — Вып. 1. — Стб. 263; Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. — М., 2004. — Т. 43. — С. 79.

Московському великокнязівському зводі кінця XV ст. (виданий за єдиним *Уварівським списком*, переписаним у перших двох десятиліттях XVI ст.), а також у низці інших літописів, зокрема в *Єрмолинському* та *Воскресенському*. Дослідники вважають, що звістку про страту Ігоревичів запозичено в них із *Київського літопису* кінця 30-х років XIII ст.²¹ У ньому було сказано, що галичани «изъймаша князи своѣ Игоревичи З, Романа съ братама, и бивше ихъ повѣша ихъ»²². Із наведеної цитати виходить, що в Галичі повісили трьох князів Ігоревичів — Романа з двома братами.

Відзначмо, що попередня звістка, яка стосувалася Галича в *Київському літописі* кінця 30-х років XIII ст., датована осінню 1210 р., нотує нетривале князювання в місті Ростислава Рюриковича²³. Може скластися враження, що літописець не знав про бурхливі події, які тут відбувалися наступного року. Проте, ймовірніше, він володів неповною і суперечливою інформацією. Мабуть, у вищевказаному літописі кілька років не вели щорічні записи або через зміну особи літописця, або з інших причин. Тому автор не був впевнений, хто у вересні 1211 р. князував у Галичі, тому подумав, що, як і рік тому, Роман Ігоревич, хоча, як добре відомо — Володимир Ігоревич. Через недостатню поінформованість літописець вирішив зупинитися тільки на найрезонанснішій події, яка сталася впродовж цього року — страті Ігоревичів. Але й тут він допустився помилки, написавши, що галичани стратили трьох, а не двох Ігоревичів, мабуть, теж через слабку обізнаність про цю подію.

Повніший текст наведеної звістки *Київського літопису* кінця 30-х років XIII ст., на нашу думку, пропонує *Никонівський літопис*: «Того же лѣта Галичане возненавидеша своего господина князя Романа Игоревича и братиѣ его, и начята о немъ зло мыслити, како бы его уморити, и хотѣша зеліємъ уморити, и не случися имъ, и хотѣша инако ловъ на него поставити, и тако не случися имъ [...] и изимаша князи своа три Игоревичи, князя Романа Игоревича и братью его, и много биша ихъ, и по улицамъ водяще биша ихъ, и повѣшаша ихъ всѣхъ, и з женами

²¹ Лимонов Ю. А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси / Ю. Лимонов. — Л., 1967. — С. 111; Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. / П. Толочко. — К., 2005. — С. 203.

²² ПСРЛ. — Т. 25. — С. 108; Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 23. — С. 63; ПСРЛ. — Т. 7. — С. 117.

²³ ПСРЛ. — Т. 25. — С. 108.

и з дѣтми ихъ»²⁴. Дослідники вважають, що в *Никонівському літописі* відобразилася повніша редакція *Південноруського літописного зводу*. Б. Рыбаков датував його використання 1137–1170 роками²⁵. Б. Клосс думав, що це відбувалося від кінця XI до початку XIII ст.²⁶ На нашу думку, фрагменти *Київського літопису* кінця 30-х років XII ст. у *Никонівському* простежуються до того часу, коли монголо-татари здобули Київ.

Дещо іншу версію перебігу цих подій подає В. Татищев: «Пришедшим же угром близ Галича без вести, тогда галичане поимаше князя Романа и Володимира, биша и ругаху их со женами и детьми, но последи повесиша пред градом»²⁷. У процитованому уривку дивує твердження, що було страчено Володимира Ігоревича, адже, як відомо з *Галицько-Волинського літопису*, він та його рідні змогли втекти з Галича²⁸. Розв'язати проблему дозволяє уважне прочитання фрагментів «*Історії Російської*», в яких описується перебування Ігоревичів на землях Галицько-Волинського князівства після смерті Романа Мстиславовича. В. Татищев пише тільки про двох із них — Володимира і Романа. Він не знав, що разом із братами тут перебував також Святослав. Тому російський історик вирішив, що галичани стратили саме їх. Відзначмо, що автор, описуючи події, спирався на *Никонівський літопис*²⁹. Із нього він запозичив інформацію, що Володимир Ігоревич, вигнавши з Володимира-Волинського Романовичів, посадив у ньому «брата свого Романа Игоревича»³⁰. В інших літописах, де наведено цей уривок, сказано, що старший Ігоревич «выгна Романовича Данила из Володимира и посади в немъ брата своего»³¹, і не названо імені його.

²⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. — СПб., 1885. — Т. 10. — С. 63.

²⁵ Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б. Рыбаков. — М., 1972. — С. 272–274.

²⁶ Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков / Б. Клосс. — М., 1980. — С. 185.

²⁷ Татищев В. Н. История Российская / В. Татищев. — М.; Л., 1964. — Т. 4. — С. 342.

²⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 726; Староруські київські і галицько-волинські літописи... — С. 311, 659.

²⁹ Пештич С. Л. Русская историография XVIII века / С. Пештич. — Л., 1961. — Ч. 1. — С. 235–236.

³⁰ Татищев В. Н. Указ. соч. — С. 333; ПСРЛ. — Т. 10. — С. 52.

³¹ ПСРЛ. — Т. 25. — С. 105; Див. також: ПСРЛ. — Т. 23. — С. 61; Т. 7. — С. 113.

Сумнівними видаються й інші, які наводить В. Татищев, факти в сюжеті про страту Ігоревичів, відсутні в *Никонівському літописі*.

Імператриця Катерина II у своїх «*Записках*» назвала імена шістьох синів Ігоря Святославовича³², але серед них немає Ростислава Ігоревича. Спираючись на «*Історію Російську*» В. Татищева, вона також вважала, що галичани стратили Романа і Володимира. Із чотирьох інших Ігоревичів науковцям нічого не відомо тільки про Гліба. До синів Ігоря Святославовича Катерина II помилково зарахувала Ізяслава, який насправді був його внуком, але сином Володимира Ігоревича. Він кілька місяців 1211 р. обіймав теребовлянський престол, брав участь у вересні 1211 р. в битві під Звенигородом і, мабуть, загинув на р. Калці 1223 р.³³ Інші два Ігоревичі — Олег і Святослав добре відомі дослідникам.

Польські латиномовні писемні джерела називають іншу кількість страчених князів — п'ять. *Каталог краківських єпископів* (редакція V домініканська) містить недатоване повідомлення, що сандомирський каштелян Сулислав (Судислав Бернатович *Галицько-Волинського літопису*), якого послав польський князь Лешко, полонив руського князя Святослава разом із чотирма князями, яких згодом повісили³⁴. Подібну інформацію, але датовану 1206 р., знаходимо в хроніці Я. Длugoшa³⁵. Проте у статті під 1211 р. названі імена князів, яких узяв у полон сандомирський каштелян Сулислав — Святослав Мстиславович, Георгій, Ярослав, Володимир і Костянтин, однак, князь Лешко їх відпустив³⁶. Більшість дослідників вважає, що в цих двох фрагментах ідеться про страчених у вересні 1211 р. в Галичі Ігоревичів, але науковців насторожує їхня кількість.

Найімовірніше, у цих звістках занотовані не тільки повішені князі, а й їхні жінки і діти, як подано у *Никонівському літописі*. Писемні джерела

³² Сочинения императрицы Екатерины II. — С. 88.

³³ ПСРЛ. — Т. 25. — С. 121.

³⁴ Katalog biskupów krakowskich (redakcja V dominikańska) // Monumenta Poloniae historica (далі — MPH). Nova series. — Warszawa, 1974. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 90.

³⁵ Długosz J. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae / J. Długosz. — Varsoviae, 1973. — Lib. VI. — P. 119—120; Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длugoшa (книги I—VI): Текст, перевод, комментарии / Н. Щавелева. — М., 2004. — С. 197—198, 357.

³⁶ Długosz J. Op. cit. — P. 212—213; Щавелева Н.И. Указ. соч. — С. 204—205, 358.

нічого не повідомляють про дружину або сім'ю Романа Ігоревича. Натомість його брат Святослав був одружений з Ярославом Рюриківною³⁷. Відома тільки одна їхня дочка — Агафія, яка незадовго до батькової страти вийшла за мазовецького князя Конрада³⁸. На нашу думку, у Святослава і Ярослава народилося щонайменше ще дві дитини. Найімовірніше у вересні 1211 р. галичани стратили двох їхніх синів, мабуть, підліткового віку.

Однією з найтрагічніших сторінок боротьби за спадщину Романа Мстиславовича безумовно була розправа галицьких еліт із полоненими Ігоревичами. У вересні 1211 р. було страчено князя Романа Ігоревича з братом Святославом, його дружиною Ярославом і двома їхніми дітьми. Князя Ростислава Ігоревича ніколи не існувало, він з'явився у списках *Іпатіївської* і *Хлебниківської редакцій Галицько-Волинського літопису* під перами редакторів і переписувачів XV—XVI ст.

Yaroslav Knysh (Lviv, Ukraine)
Halych tragedy of the Ihor dynasty

Basing on the study of a wide range of mainly narrative sources, the reasons of appearance of the non-existent Prince Rostyslav Ihorevych in some copies of Halych-Volhynian Chronicle are examined. It is ascertained that Roman Ihorevych together with his brother Sviatoslav, the wife of the latter Yaroslava, and their two children were executed by the citizens of Halych in September 1211.

Keywords: *Halych, Ihor dynasty, chronicle.*

³⁷ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 659; Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / D. Dąbrowski. — Kraków, 2008. — S. 468–470.

³⁸Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich / K. Jasiński. — Poznań ; Wrocław, 2001. — S. 33–38.

КНЯЗЬ І КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У ЖИТТІ МІСТА ГАЛИЧА XIII СТОРІЧЧЯ

Стаття окреслює етапи становлення неісторичного означення князя й короля Русі Данила Романовича — «Галицький». Шляхом аналізу літописної спадщини остаточно доведено, що цей володар, на відміну від свого батька Романа Мстиславовича, тестя Мстислава Мстиславовича і трьох представників першої галицької династії Ростиславовичів (Володимирка Володаревича, Ярослава Володимировича і Володимира Ярославовича), ніколи не вживав такого предиката. Відзначено тяглість використання визначення «Данило Галицький» головно в українській, російській історіографії та, частково під їхнім впливом, у деяких працях європейських дослідників. Перший король Русі дійсно для сучасної української історичної науки є важливим символом, прикладом державотворення. Однак для історії Галича та Галицької землі XIII ст. він радше є персоною нон-грата.

Ключові слова: князь, король, Данило Романович, «Галицький», Галич, Галицька земля, Русь, історична та історіографічна традиція, Галицько-Волинський літопис або хроніка, Даріуш Домбровський.

Поява нещодавнього польськомовного комплексного двотомного монографічного дослідження, присвяченого князеві та королю Данилові Романовичу (1201—1264)¹, авторства торунського історика Даріуша Домбровського (* 1965) стало не лише своєрідним логічним підсумком 150-літнього вивчення життя й діяльності володаря для вчених з Польщі,

¹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201—1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. — Kraków : Avalon, 2012. — 538 s.; Ejusdem. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. / D. Dąbrowski. — Kraków : Avalon, 2016. — 412 s.

Росії, Сербії, Угорщини, України та інших країн, а, здавалося б, на перший погляд мало вичерпати проблему дальших студій його біографії. Такою прискіпливою увагою науковців жоден із представників династії Рюриковичів не мав честі тішитися². Які ж, отже, сюжети могли б дати «друге дихання» цій справі?

Своєрідне «щастя», за дуже влучним висловом львівського історика Володимира Александровича (*1956), короля Данила втім має непогану перспективу. Річ тут не тільки в дальшому археологічному пошуку його тлінних решток у храмі Пресвятої Богородиці (тепер — базиліка Різдва Пресвятої Богородиці) в Холмі (тепер — місто Хелм Люблінського воєводства, Польща), яку володар збудував, а потім там спочив десь на початку весни 1264 р.³ Дійсно, віднайдення королівського саркофага, ексгумація кістяка та, ймовірно, виявлення хоча б реплік королівських інсигній стали б для українства найбільшою історичною та археологічною сенсацією ХХІ ст. Можливість докладної реконструкції зовнішнього вигляду Данила Романовича, антропологічний аналіз скелета відповів би на чимало запитань про його стиль життя, характер, здібності тощо.

Але допоки цього не сталося, серед не переосмислених, не вивчених на належному рівні — історична пам'ять про першого короля Русі, міфи й легенди, з ним пов'язані, частково сконструйовані й у кабінетах академічних істориків та, як наслідок — у суспільній свідомості. Псевдоісторичні образи, котрі через неправильну термінологію вкоренилися у головах пересічних українців, впливають на моделі їхньої поведінки, ставлення до самих себе та сусідів держави Україна, сприяючи дальшому поширенню епізодично свідомо чи несвідомо сфальшованої версії вітчизняної історії ХІІІ ст.

Одним із таких історичних міфів про Данила Романовича є його неісторичне «псевдо» «*Галицький*», відоме від початку ХІХ ст. Фактично більша частина істориків, які вивчали біографію князя, потрапила «в полон» його головного наративу — так званого *Галицько-Волинського*

² Александрович В. «Щастя» короля Данила Романовича. Dąbrowski Dariusz. Daniel Romanowicz król Rus (ok. 1205–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. — Т. 1). — Kraków: Avalon, 2012. — 538 s. / В. Александрович // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович]. — Львів, 2015. — Вип. 9. — С. 311–353.

³ Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. — S. 355.

літопису, впорядкованого наприкінці XIII ст. при дворі небіжа першого короля Русі — Володимира Васильовича (1249—1288) у місті Володимирі (тепер — місто Володимир-Волинський Волинської області, Україна), який відкрив одразу у двох списках — *Іпатіївському* і *Хлебниковському* російський історик Микола Карамзін (1766—1826) 1809 р.⁴ Більш як половина наративу окреслювала життя і діяльність князя Данила головно навколо його боротьби за галицький престол, тому володаря одразу почали називати «*Галицьким*», не дуже замислюючись хоча б, які ж були його стосунки з містянами Галича.

Чи не вперше переглянути кліше про найменування короля Данила «*Галицьким*» аж на початку XXI ст. запропонував львівський історик Ярослав Дашкевич (1926—2010). За його словами: «[...] намагання применшити або навіть принизити постать короля Данила Романовича налічують — в російській історіографії та в покірній їй українській — уже понад півтора сторіччя. Було спрепаровано штамп “князь Данило Галицький” (у повсякденному звучанні він навіть скоротився до ініціалу і прізвища “Д. Галицький”), який не має покриття джерелами, але дуже добре підходив для утворення асоціації до малого провінційного містечка Галича (на схід від Костроми). Це кидало тінь провінційності й цієї славної глушини на “князя Данила Галицького”. Очевидно, українській історіографії треба остаточно відмовитися від такої дискримінуючої вигадки. Тим більше, що тогочасний літопис жодного князя Данила Галицького не засвідчує. Штамп про “князя Данила Галицького” був придуманий та використовується досі, щоб звести значення його та його об’єднаної держави до мінімуму»⁵.

Історичності окресленій темі за якийсь час спробував надати Олександр Головка (*1952). Помилково вважаючи, що «М. П. Дашкевич [...] чи не першим з професійних істориків застосовує по відношенню до Данила прізвисько “Галицький”»*, автор справедливо зауважив: «Використання сполучення “Данило Галицький” у науковому плані не є

⁴ Котляр Н. Ф. Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование / Н. Котляр. — СПб. : Алетей, 2008. — С. 13—14.

⁵ Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець Х — середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Пам’ять століть. — 2002. — № 4. — С. 3—22.

* По суті першим Данила Романовича «*Галицьким*» почав називати російський історик Микола Карамзін (див. далі).

достатньо коректним, оскільки Галич був столицею держави Данила Романовича лише трохи більше двох років: восени 1238 р. Данило включив його до своїх володінь, а взимку 1240—1241 рр. місто було зруйноване монгольськими полчищами. Відтоді Данило Романович зробив столицею своєї держави Холм, у якому його і було поховано в 1264 р.»⁶. Втім вже назва монографії автора засвідчує його методологічну непослідовність.

Продовжив тему львівський історик Леонтій Войтович (*1951): «В літературі та історіографії поширеною є назва “Данило Галицький”, яку запровадили історики XIX ст. Але сам король Данило походив з волинської гілки Мономаховичів, був правителем Галицько-Волинської (а довгий час переважно Волинської) держави, а Галича, з його непокірним і ворожим до князів боярством, не любив і за першої нагоди переніс столицю до Холму, заснованого ним на тій-таки Волинській землі. Отже епітет “Галицький” невинуватено всупереч історичним реаліям звужує ареал його держави, виключаючи з неї спадкові волинські землі. Крім всього іншого епітет “Галицький” викликає у російського читача чи слухача мимоволі асоціацію з дрібним Галицьким князівством, яке існувало північніше Москви і князі якого, будучи молодшими представниками московської династії, боролися проти централізаторської політики своїх сюзеренів. В реаліях сучасного світу це призводить до появи таких перлів як вулиця чи площа Д. Галицького»⁷. Вчений дійшов цілком правильного й очевидного здавалося б, висновку, хоча в попередній період наукової кар’єри також був не без «гріха»⁸.

⁶ Головки О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Головки. — К. : Стило, 2006. — С. 34.

⁷ Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди / Л. Войтович. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011. — С. 229. Близький за змістом «викривальний» пасаж до теми львівський науковець залишив у рубриці «Епітет *Галицький*» однієї зі своїх останніх статей, присвячених Данилові Романовичу (див.: Його ж. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету / Л. Войтович // Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби. Монографія / [під ред. М. Бевза і Ю. Лукомського]. — Львів : Вид-во «Растр-7», 2016. — С. 12—13).

⁸ Див.: Його ж. Данило Галицький. Загадки і проблеми / Л. Войтович // Галицька брама. — 2001. — № 9—10 : Король Данило та його син Лев. — С. 12—16.

З методологічного погляду доцільність чи недоцільність застосування предиката «Галицький» стосовно короля Данила вирішив підсумувати Віталій Нагірний (*1978): «Я теж свідомо відмовився від неслухних, хоча й поширених у науковій літературі індивідуалізацій галицько-волинських володарів. Насамперед йдеться про Данила Романовича, котрого в історіографії часто названо “Галицьким”. Звісно для цього немає підстав. Жодне сучасне цьому володареві джерело не знає Данила “Галицького”, а лише Данила Романовича — князя галицького, володимирського чи київського [...] або короля Данила»⁹. Потребу підтримати методологічні починання старших колег відчули і ми¹⁰.

Підстави такої тривалої традиції некоректного найменування першого короля Русі крилися на наш погляд не так у «покірності української історіографії — російській» чи задля зведення «[...] значення його [Данила Романовича. — М. В.] та його об’єднаної держави до мінімуму», як писав Я. Дашкевич¹¹. Радше йшлося про методологічно несформовану історичну науку Російської імперії кінця XVIII — середини XIX ст., яка дійсно іноді, втім не завжди, впливала на погляди українських дослідників (адже не всі «виплекані» в її лоні науковці стали називати Данила «Галицьким»). Бо ж паралельно до появи в історичних студіях «Данила Галицького» в XIX ст., як з рога достатку, з’явилися й інші термінологічно неісторичні князі — «Володимир Святий», «Ярослав Мудрий», «Олександр Белзький», можливо, «Михайло Чернігівський» (окреслення цього князя потребує додаткової верифікації джерельних свідчень) та ін.

Хоч як це парадоксально, попри добру для свого часу кваліфікацію багатьох вчених, котрих «збуджувала» постать Данила Романовича, ніхто з них не ставив за мету з’ясувати генезу гаданої «галицькості» цього володаря, присвоюючи тому, отже, як бачимо, зовсім невластивий предикат. Ідеться дійсно про цілу плеяду російських і українських вчених

⁹ Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)—1264 / W. Nagirnyj. — Kraków : PAU, 2011. — S. 12.

¹⁰ Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук ; [відп. ред. Л. Войтович]. — Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2014. — С. 88.

¹¹ Дашкевич Я. Назв. праця. — С. 20.

— М. Карамзіна¹², Миколу Костомарова (1817–1885)¹³, Сергія Соловйова (1820–1879)¹⁴, Юліана Пелеша (1843–1896)¹⁵, вже згаданого Миколу Дашкевича (1852–1908)¹⁶, К. Мурковського¹⁷, Івана Крип'якевича (1886–1967)¹⁸, Костя Гуслистого (1902–1973)¹⁹, Льва Черепніна (1905–1977)²⁰, Володимира Полека (1924–1999)²¹, Михайла Фіголя (1927–1999)²², Мирослава Лабуньку (1927–2003)²³,

¹² Карамзин Н. М. Об истории государства Российского / Н. Карамзин; [сост. А. И. Уткин]. — М.: Просвещение, 1990. — С. 98.

¹³ Костомаров М. І. Данило Романович Галицький / М. Костомаров // Литературный сборник издаваемый Галицко-русской матицею. — 1886. — Вып. 1. — С. 48–87; Его же. Русская история с жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. Костомаров. — М.: Книга, 1990. — С. 123–152.

¹⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. Соловьев. — СПб.: Товарищество «Общественная польза», 1851–1879. — Т. 1–5. — Кн. 1. — С. 807–815.

¹⁵ Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart / J. Pelesz. — Wien: Druck und Verlag der Mechitharisten-Buchdruckerei (W. Heinrich), 1878. — S. 318, 321.

¹⁶ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям / Н. Дашкевич. — К.: Типография Императорского Университета, 1873. — 158 с.; Его же. Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии Руси с католичеством / Н. Дашкевич // Известия Киевского университета. — 1884. — Вып. 8. — С. 136–181.

¹⁷ Мурковский К. Даниил Романович Галицкий в сношениях с Римом / К. Мурковский. — К., 1898. — 25 с.

¹⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із змінами і доповненнями / І. Крип'якевич. — Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 1999. — С. 120–134: Галицько-Волинське князівство за правління Данила Галицького.

¹⁹ Гуслистый К. Данило Галицкий / К. Гуслистый. — Саратов, 1942. — 12 с.

²⁰ Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого / Л. Черепнин // Исторические записки. — М.: АН СССР, 1941. — Т. 12. — С. 228–253.

²¹ Полек В. Корона і коронація Данила Галицького / В. Полек. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. — 48 с.

²² Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / М. Фіголь. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 211, 217.

²³ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин Officium Stratoris) / М. Лабунька // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / [ред. колегія І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун]. — К. — Львів: Вид-во НТШ та ін., 2004. — Т. 1. — С. 554–561.

Миколу Котляра (*1932)²⁴, Ярослава Ісаєвича (1936–2010)²⁵, Михайла Рожка (1939–2004)²⁶, Віру Матузову (*1944)²⁷, Івана Паславського (*1945)²⁸, Олексія Толочка (*1963)²⁹, Анну Литвину (*1966) і Федора Успенського (*1970)³⁰, Олександра

²⁴ Котляр М. Данило Галицький / М. Котляр. — К. : Наук. думка, 1979. — 186 с.; Його ж. Історія України в особах. Давньоруська держава / М. Котляр. — К. : Україна, 1996. — С. 207 — 213 : Данило Галицький; Його ж. Данило Галицький / М. Котляр. — К. : Інститут Історії України НАНУ, 2001. — 153 с.; Його ж. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. — К. : Альтернативи, 2002. — 328 с. До слова, останнє російськомовне видання біографії Данила Романовича містить корективи в назві, але автор і надалі підкреслює «галицькість» князя в тексті книжки (див.: Котляр Н. Ф. Даниил, князь Галицкий. — С. 12, 85, 160, 210 та ін.).

²⁵ Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / [відп. ред. Я. Ісаєвич]. — Львів : Інститут імені Івана Крип'якевича НАН України, 2001. — 252 с.; Ісаєвич Я. Д. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) / Я. Ісаєвич // Київська старовина. — 2002. — № 1. — С. 3—10.

²⁶ Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицького / М. Рожко // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Редколегія Я. Дашкевич та ін. — Львів : ВМС, 2003. — С. 180—189.

²⁷ Матузова В. Тевтонський орден в зовнішній політиці Данила Галицького / В. Матузова // Питання стародавньої та середньовічної історії й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. — Чернівці : Золоті литаври, 1998. — Т. 1. — С. 50—57; Її ж. Тевтонский Орден во внешней политике князя Даниила Галицкого / В. Матузова // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто. — М. : Языки русской культуры, 1999. — С. 145—152.

²⁸ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І. Паславський. — Львів : Місіонер, 2003. — 112 с.

²⁹ Толочко А. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? / А. Толочко // Средневековая Русь. — М. : Изд-во «Индрик», 2007. — Вып. 7. — С. 221—236.

³⁰ Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Литвина, Ф. Успенский. — М. : Индрик, 2006. — С. 168, 213, 301—303, 318, 379, 475, 492, 533—534, 567, 573.

Майорова (*1969)³¹, низку вчених молодшого покоління — Андрія Петрика (1975—2016)³², Ярослава Погоральського (*1978)³³, в сумі під «тиском» авторитету частини з яких кліше плавало проникло й до окремих сучасних іноземних досліджень, зокрема Мартіна Дімніка (*1941)³⁴ з Канади, Марти Фонт (*1952)³⁵ з Угорщини, Маріуша

³¹ Те, як окреслює князя один із сучасних найактивніших дослідників його біографії — Санкт-Петербурзький історик О. Майоров, виглядає дуже непослідовно, а тому дивно. Методика і критерії визначення предикатів для Данила Романовича у його книжках за останні 15 років щонайменше незрозумілі. Пор.: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. Майоров; [под ред. И. Я. Фроянова]. — СПб.: Университетская книга, 2001. — С. 623, Указатель имен: Даниил Романович Галицкий, галицко-волынский князь XIII в.; Його ж. Галицко-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. / О. Майоров. — Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2011. — Т. 2: Політична та культурна спадщина, родина, династія. — С. 758, Показчик імен: Данило Романович, кн. Галицький, король; Майоров А. В. Русь, Візантія і Західна Європа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII—XIII вв. / А. Майоров. — СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2011. — С. 754, Указатель имен: Даниил Романович Галицкий, галицко-волынский князь, король. Дуже довільне окреслення володаря в роботах російського вченого триває. Пор.: Майоров А. Даниил Галицкий и «принц тартар» накануне нашествия Батыя на Южную Русь / А. Майоров // Русин. — Кишинев, 2013. — № 1 (31). — С. 53—77; Его ж. Когда Даниил Романович стал «королем Руси»? / А. Майоров // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2015. — Вип. 9. — С. 145—154 та ін.

³² Петрик А. Містобудівельна діяльність Данила Галицького / А. Петрик // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Редколегія Я. Дашкевич та ін. — Львів: ВМС, 2003. — С. 119—127.

³³ Погоральський Я. Олександр Белзький і Данило Галицький: брати та суперники / Я. Погоральський // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Редколегія Я. Дашкевич та ін. — Львів: ВМС, 2003. — С. 217—224.

³⁴ Дімник М. Даниил Галицкий, Михайил Черниговский и татары: борьбы за Галицкую землю в 1239—1245 гг. / М. Дімник // Русин. — Кишинев, 2014. — № 1 (35). — С. 17—35.

³⁵ Див. підсумки понад десятилітніх студій русько-угорських середньовічних відносин: Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek / M. Font. — Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005. — Old. 315, Névmutató: Danyiil Romanovics (= Danyiil Galickij), halics-volhiniai fejedelem (1205—1264), halicsi király (1253—1264).

Бартніцького (*1974)³⁶ і Кшиштофа Квятковського (*1982)³⁷ з Польщі та ін. «Галицькістю» Данила Романовича систематично «пронизувалися» виступи науковців і на численних міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, семінарах, що час від часу проходили в Україні і поза її межами впродовж останньої чверті сторіччя, коли життя й діяльність першого короля Русі перестало бути на маргінесі студій³⁸.

Перелік «перехворілих» «галицькістю» князя Данила Романовича вчених, а отже й вітчизняного політикуму після 1991 р.*, про який немає сенсу тут докладно вести мову, звісно, значно ширший, втім ми вирішили акцентувати увагу лише на авторах вагомих студій біографії руського володаря, яких, як бачимо, чимало. До слова, на ранньому етапі власної наукової кар'єри ми також залишалися під суттєвим впливом історіографічних стереотипів³⁹. Загалом запропонований список

³⁶ Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264* / M. Bartnicki. — Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. — 251 s.

³⁷ Kwiatkowski K. *Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi — okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253/1254 roku* / K. Kwiatkowski // *Klio*. — 2004. — № 6. — S. 37–61.

³⁸ Див. зокрема: Король Данило Галицький у пам'ятках історії та культури: краєзнавчий історико-культурологічний початковий посібник / [автори-упорядники Б. Гаврилів, І. Миронюк]. — Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. — 180 с.

* Різноманітні історичні (наприклад 800 років від часу народження Данила Романовича, котре відзначали 2001 р., 750 чи 755 років його коронації з відзначенням у 2003 та 2008 рр., 750 років з часу смерті — у 2014 р. тощо) й неісторичні ювілеї (як-от надумане 1100-ліття Галича — 1998 р.) часто супроводжувалися відкриттям пам'ятників, випуском ювілейних монет, інших відзнак, на яких вперто продовжували першого короля Русі називати «Галицьким».

³⁹ Див. наприклад: Волощук М. М. Русько-угорські відносини періоду Данила Галицького в оцінці угорської історіографії XIX — початку XX ст. / М. Волощук // *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. — Івано-Франківськ, 2002. — № 8. — С. 181–186; Його ж. Взаємовідносини Галицько-Волинської держави епохи Данила Галицького з Угорщиною в працях російських істориків XIX ст. / М. Волощук // *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів 29–30 листопада 2001 р.)* / [редколегія Я. Дашкевич та ін.]. — Львів : ВМС, 2003. — С. 85–91; Его же. Русско-венгерские отношения эпохи Даниила Галицкого: обзор венгерской историографии / М. Волощук // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. — Серия 2. — 2005. — Вып. 2. — С. 3–15; Его же. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. / М. Волощук // *Rossica antiqua. Исследования и материалы*. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. — С. 331–341.

дослідників та хронологія використання терміна «*Данило Галицький*» можуть змодельовати не просто тяглість традиції використання цього визначення в принципі, а й допомогти зрозуміти його належність, певну «приватність», тій чи іншій історичній школі, зокрема в Києві та Львові (з його впливом на студії з історії Русі в Дрогобичі, Івано-Франківську, Любліні) на Україні, а також у Санкт-Петербурзі та частково в Москві (не без впливу, мабуть, історичної науки до 1917 р.).

З політичного погляду використання цього терміна за радянських часів виглядало цілком доречним, адже галицький предикат князя та його з об'єктивних причин відверто прозахідна політика за життя значною мірою дисонували з офіційним курсом партійної історіографії щодо історії Русі та руських володарів. Отже, деякі сторінки біографії Данила Романовича цілковито замовчувати не можна було, втім і активної підтримки при їх вивченні не надавали. Галич став певним символом «історичного сепаратизму», міцно приклеївшись як предикат до першого короля Русі. Тому до певної міри й не дивно, що очевидне, на перший погляд, його історіографічне, а не історичне окреслення досі практично не стало предметом спеціальної наукової розвідки*. Хоча від початку ХХІ ст. відчувається плавний усвідомлений відхід від старої «звички», мабуть, не в останню чергу за результатами дуже стрімкого глибоко

* Частина авторитетних вчених практично ніколи «*Галицьким*» князя Данила не називала. До таких, зокрема, відносяться Михайло Грушевський (1866—1934), Микола Чубатий (1889—1975), Броніслав Влодарський (1895—1974), Володимир Пашуто (1918—1983) і чимало інших, втім і найсучасніших біографів володаря, як от В. Александрович і Д. Домбровський, а також сербський вчений із Нового Саду Дюра Гарді (* 1971). До слова, неабияку предметну грамотність проявив російський автор ХVІІІ ст. Василь Татищев (1686—1750), котрий назвав Данила Романовича «володимирським», чітко усвідомлюючи його династичну й земельну належність (Татищев В. История Российская : в 3 т. / В. Татищев. — М. : АСТ, 2003. — Т. 2. — С. 532). Але, як бачимо, лише в останні роки на тлі виокремлення в русистиці цілого напрямку під умовною назвою «данилознавство» почали лунати заклики до перегляду цього псевдоісторичного стереотипу. Про це, окрім іншого, йшлося у виступі Л. Войтовича «*Король Данило Романович: постать на тлі епохи*» під час Міжнародної науково-практичної конференції «*Король Данило: культурна і державотворча спадщина його доби*» (8—9 грудня 2014 р., Національний університет «Львівська політехніка») та в опублікованих матеріалах конференції (див.: Войтович Л. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. — С. 12—13).

фахового дослідження найрізноманітніших сторінок біографії першого короля Русі як в Україні, так і за її межами з використанням найсучасніших методологічних підходів. Бо навіть поверхове порівняння знань про першого короля Русі станом на 2000 і 2016 рр. засвідчує надзвичайно потужний поступ.

Дійсно, князь Данило порівняно з усіма іншими представниками династії Рюриковичів — найбільш задокументована постать різними за жанром та походженням джерелами. Це принагідно демонструють хоча б результати останніх генеалогічних досліджень⁴⁰ і згадана вище двотомна монографія. В цьому як перевага володаря, так і особиста драма і «трагедія» деяких його майбутніх біографів — творців свого роду «галицької легенди» цього знакового персонажа. Зокрема, в останньому україномовному біографічному нарисі про короля Данила автори вочевидь несвідомо не помітили на форзаці помилки в дубльованій версії назви книжки — «*Король Данило Галицький*», яка насправді має дещо іншу, коректнішу, назву⁴¹.

Одна з важливих сторінок біографії першого короля Русі — майже сорокалітній з перемінним успіхом конфлікт за право контролю над містом Галичем і торгівлею на річці Дністрі, якими впродовж 1198/1199—1205 рр. володів його батько Роман Мстиславович (між 1155/1156—1205). Але, на відміну від нього, згаданого в літописі (хай навіть упорядкованого і, очевидно, відредагованого в північно-східних землях Рюриковичів у другій половині XIV — на початку XV ст.) як Роман Галицький⁴², Данило ніколи так не звався. Це історичний факт, який легко перевірити, зіставивши всі відомі науці пам'ятки наративного жанру й офіційні юридичні документи (див. світлини 1—8)⁴³. У частині *InamiiVського*

⁴⁰ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. — С. 492—494. Пор.: Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.). Издание исправленное и дополненное / Д. Домбровский ; [перевод и вступительное слово К. Ерусалимский и О. Остапчук]. — СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. — С. 308—325.

⁴¹ Александрович В. С. Король Данило Романович / В. Александрович, Л. Войтович. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2013. — 240 с.

⁴² Лаврентьевская летопись / [с предисл. Б. М. Клосса]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — Стб. 425.

⁴³ Див. наприклад: Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. — С. 308—310.

літописного зводу XV ст., відомого під назвою *Київський літопис XII ст.*, більш-менш систематично від середини XII ст. «Галицькими» звалися лише деякі найвідоміші представники першої, зафіксованої джерелами династії (ізгої — вихідці з Рюриковичів), умовно названої в історіографії Ростиславовичами — Володимирко Володаревич (1104—1153)⁴⁴, Ярослав Володимирович (1135—1187)⁴⁵ і Володимир Ярославович (1151—1198/1199)⁴⁶. Після Романа Мстиславовича і Мстислава Мстиславовича (1176-1180—1228), занотованих «Галицькими» в Іпатіївському і Лаврентіївському літописах⁴⁷, жодного наступного князя XIII ст., хоч як довго він посідав би в Галичі престол, таким предикатом не вшанували*.

Безперечно вплив на появу «галицьких» окреслень могла мати практика копіювання і редагування літописів упродовж XIV—XV ст. із відповідним внесенням цих означень для деяких князів з династії Рюриковичів відповідно до їхньої вотчинної належності. Йдеться, можливо, про свого роду «полегшення» ознайомлення з текстами для «читачів» прийдешніх поколінь. Аналоги можна побачити в інших периферійних, підконтрольних Рюриковичам землях, зокрема Рязанській, послідовно виокремленій у XII ст. зі складу Муромо-Рязанської та Чернігівської земель, де місцевих князів у літописанні не раз називали «Рязанськими»⁴⁸. Але навести

⁴⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ / [с предисловием Б. М. Клосса]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — Т. 2. — Изд. 2. — Стб. 402.

⁴⁵ Там же. — Стб. 466.

⁴⁶ Там же. — Стб. 633.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись. — Стб. 506 : Мстислав Галицкий.

* Тут ми не аналізуватимемо визначення «князь Галицький» чи «*dux Galitiae*», носіями яких в задокументований або не задокументований спосіб упродовж XII—XIV ст. було значно більше осіб (див.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. — S. 468).

⁴⁸ Пор. за хронологією згадок: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / [с прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков»] // ПСРЛ. — М. : Языки русской культуры, 2000. — Т. 10. — С. 193, 195, 197 : Ростислав Ярославович Рязанский, 1152—1153 pp. ; Ипатьевская летопись. — Стб. 792—793 : Константин Рязанский, 1242 р. (див. також дослідження на предмет його князівського походження: Носенко А. Константин «Рязанский» и Евстафий Константинович: к вопросу о княжеском происхождении и родственных связях / А. Носенко // *Colloquia Russica* / [ed. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin]. — Krakov — Bratislava : Uniwersytet Jagielloński, 2015. — Series I. — V. 5. (Rus' a stredná Európa v 11. až 14. storočí. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16—18. Október, 2014). — S. 161—172).

переконливі докази з цієї проблеми неможливо за відсутності вцілілих ранніх протографів*.

У випадку з Данилом Романовичем деякі історики** чітко встановили, скільки часу той провів у Галичі або *де-факто* був галицьким князем. З останніх таку статистику навів та відкоригував Д. Домбровський.

* Вже найповерховіша верифікація джерельних свідчень лише на прикладі *Лаврентіївського* і *Іпатіївського літописів* переконливо доводить, що одними з перших у рецепції київського наратора набули характерного предиката генеалогічно пов'язані з частково винищеним до 978 р. родом Рогволодовичів полоцькі князі — «Всеславъ снѣ Брѣчиславль Полоцьскѣ» (Лаврентьевская летопись. — Стб. 166 : 1067 р.). Рід намагався ліквідувати новгородський князь Володимир Святославович († 1015). Добре відомо, що «держателі» міста Полоцька постійно всіляко дистанціювалися від нащадків князя Володимира, вважаючись спадкоємцями Рогволода († 978) «за кужелем». З часом ця практика, за дійсно незрозумілих, на перший погляд, причин (тому й напрошується думка про пізніше дописування й навмисне, мабуть, редагування літописних статей), розповсюдилася й на володарів інших земель і міст династії Рюриковичів, причому від найбільших, зосереджених головню на території сучасної України і Росії (Київ, Чернігів, Новгород, Галич, Смоленськ, Переяслав, Ростов, Суздаль та ін.), до невеликих і відверто малих, локалізованих тепер здебільшого в Росії, але також в Білорусі й Україні (Білоозеро, Вишгород, Вязьма, Гродно, Курськ, Москва, Муром, Несвіжськ, Пінськ, Пересопниця, Пронськ, Ржев, Рязань, Торопець, Турів, Углич, Шумськ і т. д.), де й відбулося в XV—XVI ст. одне з останніх редагувань комплексних літописних текстів XI—XIII ст. При відтворенні подій XIV ст. використання окреслень типу Дмитрий Сѣрждальский, Іванъ Ржевський, Андрѣи Новгородський, Костантин Ростовський, Андрѣи Полоцький, Васілеи Махаилович Твѣрський, Володимиръ Ѡндрѣевич Московський і ін. (див. наприклад: Лаврентьевская летопись. — Стб. 532—533) стали для упорядників літописання цілковито буденним явищем. Тому вивчення особливостей появи в джерелах князівських предикатів, пов'язаних із конкретними місцями їхнього правління, на нашу думку, потребує дуже докладного дослідження.

** Чи не вперше таку статистику навів М. Грушевський (див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. — К.: ІСЕ-Україна, 1990. — С. 521). За його підрахунками, у Галичі до 1238 р. князь провів усього шість років (не враховуючи чотирьох від часу появи на світ у 1201 р. до смерті батька у 1205 р.). Схожі, втім не надто докладні на наш погляд, обчислення вели й на сучасному етапі: Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали міжнародної наукової конференції 29—30 листопада 2007 р. Львів) / [заг. ред. З. Лильо-Откович]. — Львів: «Простір М», 2008. — С. 451—452; Войтович Л. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. — С. 13 : «У Галичі Данило Романович перебував не більше 23—25 місяців за своє довге майже 59-річне правління: 7—8 місяців у 1205—1206 рр., 5—6 місяців у 1211—1212 рр., до 5 місяців у 1230—1232 рр. та 1233—1234 рр. і не більше місяця у 1238 р.».

Скрупульозні підрахунки дослідника на основі верифікації й перегляду хронології так званого *Галицько-Волинського літопису* (який вчений після ретельного текстологічного, жанрового, стилістичного й лексичного вивчення радше зве *хронікою*) продемонстрували, що, з'явившись на світ у Галичі близько 11 грудня 1200 р. або 11 грудня 1201 р.⁴⁹, Данило Романович мешкав тут до самої смерті батька 19 червня 1205 р. Негайно приведені його матір'ю до присяги й хресного цілування галицькі бояри визнали малолітнього хлопця своїм князем, в ролі якого з матір'ю-регентом той продовжував перебувати в місті десь до березня — квітня 1206 р.⁵⁰. Отже, перший термін його «галицької кар'єри» тривав близько п'яти років і чотирьох місяців, якщо часом появи на світ князя вважати *terminus ante quem* 11 грудня 1200 р. (свідомо надаймо князеві *карт-бланш* за часом його перебування в столиці батька). Вдруге за підтримки угорців та деяких місцевих бояр молодий володар «опанував» Галич у вересні 1210/1211 р., безперервно залишаючись тут до літа 1213 р., тобто трохи більше як півтора року. Наступного разу Данило Романович на короткий час засів у місті десь у жовтні 1219 р., коли безуспішно захищав столицю свого тестя князя Мстислава Мстиславовича (між 1176/1180—1228) від об'єднаних угорсько-польських військ, але насамкінець був змушений її покинути. Вкотре він здобув місто на початку квітня 1230 р., залишаючись в ньому до початку осені 1231 або початку 1232 рр., в сумі — трохи більше як рік (13—14 місяців). Учетверте князь захопив Галич взимку 1233—1234 рр., пробувши тут до кінця травня 1235 р., тобто теж близько 13—14-ти місяців. Далі він спробував підпорядкувати собі місто десь влітку 1238 р., втім, контролюючи не довше, ніж до грудня 1241 р. (а від вересня 1240 р. перебуваючи поза його межами), тобто — не цілих 3,5 року⁵¹. Після 17 серпня 1245 р., а особливо після візиту до хана Бату 1246 р., місто Галич офіційно увійшло до складу держави князя Данила, втім до 1302/03 р. втратило столичний політико-адміністративний статус, успадкований новозбудованим Холмом. Утворення на початку XIV ст. Галицької митрополії за часів короля Юрія I

⁴⁹ Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. — С. 308.

⁵⁰ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. — S. 468.

⁵¹ Ibidem.

(1301–1308) частково повернуло містові колишній «столичний блиск», але лише з церковного погляду.

Загальний час проживання, перебування, урядування Галичем до 1246 р. становить близько 12,5 року (зі зрозумілим і передбачуваним відлученням князя з міста в різних поточних справах!), що загалом менше від третини прожитого на той час життя руського володаря (але аж ніяк не 23–25 місяців, як пропонує Л. Войтович). До прикладу, безпосереднє пряме угорське урядування в місті і краї (не беручи до уваги титулярний сюзеренітет Арпадів від серпня 1205 р. та контроль угорського герцога Андрія, одруженого з донькою галицького князя Мстислава Мстиславовича Марією, міста Перемишля впродовж 1226–1233 рр.) з кінця XII ст. до 1245 р. становило 13,5–14 років, тобто щонайменше на рік-півтора більше від князя Данила. Жодна інша особа чи локальна династія довше в цьому місті впродовж першої половини XIII ст. не затримувалася.

Звісно, варто пам'ятати, що літописні нотатки не є хронологічно абсолютно точними й запропоноване датування може мати суттєві корективи. Також будь-який середньовічний володар, як правило, не сидів на одному місці, постійно перебував у русі, лише так маючи змогу контролювати власні землі. На прикладі того ж Данила Романовича блискуче показав мобільність князя Д. Домбровський⁵². Часто правителі мали дві, три або й більше офіційних резиденцій, які відвідували під час великих, переважно християнських, свят. Галич належав до таких осередків. Втім в окресленій справі варті уваги якраз деталі здобуття та утвердження Данила Романовича в місті, загалом аргументовано засвідчуючи некоректність застосування до нього предиката «*Галицький*» навіть *пост-фактум* підкорення столиці*.

⁵² Dąbrowski D. Książę w drodze. O mobilności Rurykowiczów w XIII w. na przykładzie Daniela Romanowicza. Klasyfikacja podróży / D. Dąbrowski // *Slavia Orientalis*. — 2015. — Т. 64. — № 1. — С. 7–34, Aneks: S. 28–32. Автор також підкреслив, що наведені у статті статистичні дані значно точніші, ніж у першому томі біографії короля Данила (див.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. — С. 469–473).

* Нижче наведемо лише літописні фрагменти без заглиблення в історіографію проблеми. Не зупинятимемося й на докладному поясненні небажання переважної більшості галичан бачити Данила Романовича на місцевому престолі, що також добре вивчено (див. хоча б вищенаведений перелік спеціальних студій біографії князя та короля Русі).

Вперше про перебування старшого сина Романа Мстиславовича в Галичі дізнаємося з літописного запису, присвяченого подіям після загибелі «самодержця всієї Русі», між 19 червня — серпня та, може, вереснем 1205 р.: «[...] бѣ по смрти Романовѣ снималсѧ король со ѿтровою своею [матір'ю Данила і Василька Романовичів. — *М. В.*] во Саноцѣ [тепер — місто Сянок Підкарпатського воєводства, Польща. — *М. В.*]. прилѣ бо бѣ Данила . како милога сна своего . ѡставилѣ бо бѣ оу него . засадоу . Мокѣ великаго . слѣповокого . и Корочюна Вѣлта . и сна его . Витомира . и Благиню . инѣзи Оугры многи . и за то **не смѣша Галичанѣ . ничто же створити** [акцент наш. — *М. В.*] . бѣ бо инѣхъ много Оугорѣ»⁵³. Нехіть містян до Романовичів за кілька місяців увінчалася згодою при сюзеренітеті угорського короля Андрія II (*Andreas*, 1205—1235) прийняти на столичному престолі сіверського князя Володимира Ігоревича (1171 — після 1210/1211). Як наслідок, переймаючись за своє життя та життя дітей десь у березні — квітні 1206 р. «[...] княгини же Романоваае . вземше дѣтѣ свои . и бѣжа в Володимерь . И еще же хотѣху Володимероу . искоренити племѣ Романово . **поспѣвающимъ же безбожнымъ Галичаномъ** [акцент наш. — *М. В.*]»⁵⁴.

Вдруге Данило Романович у віці близько 10—11-ти років прибув до Галича в ар'єргарді численного угорського війська та окремих галицьких бояр наприкінці літа — на початку осені 1210/1211 р., щоб усунути від влади князів Ігоревичів і для інтронізації зі згоди Андрія II. Успішне завершення походу увінчалася інтронізацією молодого володаря в соборі Успіння Пресвятої Богородиці у вересні 1210/1211 р. Далі «Данилоу же княжашю в Галичи . тако младоу соушоу . аеко и мтрии своеии не позна . миноувшоу же времени . **Галичанѣ же вѣгнаша Даниловоу . мтрѣ изъ Галича** [акцент наш. — *М. В.*]»⁵⁵, що Д. Домбровський датує серединою 1212 р.⁵⁶ Вимушене втручання Арпадів у галицькі справи*, прибуття до столиці чималого угорського війська під командуванням ставленика

⁵³ Ипатьевская летопись. — Стб. 717.

⁵⁴ Там же. — Стб. 718.

⁵⁵ Там же. — Стб. 727.

⁵⁶ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi. — S. 75.

* Відповідно до угоди із Романовою вдовою в серпні 1205 р. Андрій II набув практичного сюзеренітету над землями її малолітніх дітей із правом уживання титулу *Galitiae Lodomeriaeque Rex* (див.: Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві. — С. 151).

короля боярина Володислава Кормильчича («Володислав же воѣха в Галич . и вокнажисѧ и сѣде на столѣ») призвели врешті до того, що десь влітку 1213 р. «Даниль же виде с мтрью своею в Лахи . шпросивсѧ ш корола»⁵⁷.

Втретє якийсь час у жовтні 1219 р. Данило Романович на прохання свого тестя, галицького князя Мстислава Мстиславовича залишався в обложеному Галичі, стримуючи натиск спільних угорсько-польських сил під командуванням, імовірно, боярина Судислава та краківсько-сандомирського князя Лешека Білого (*Lesthko Albus*, 1194—1227): «Мьстиславоу же не могшоу битсѧ съ

[Всеволодовича, † після є

шбѣщасѧ ємоу Даниль и І

а Шлександроу не смѣвы ⁵⁸

града . Даниль же изииде

Вчетверте князь Данило вирушив здобувати Галич, який перебував у руках сина короля Андрія II — Андрія (*Andreas*, 1210—1234), на прохання якоїсь частини галичан на початку квітня 1230 р.: «[...] князю же Данилови боудоущоу во Оугровьсцѣ [тепер — село Новоугруське Любомльського району Волинської області, Україна] . **прислаша Галичанѣ** [акцент наш. — *М. В.*] рекоущє аєко Соудиславъ шель єсть во Понизье . а королевичъ в Галичи шсталъ . а поиди борже [...] Данилови же приѣхавшоу . ко Галичю . **Галичъ бо бѣ сѧ затворилъ** [акцент наш. — *М. В.*]»⁵⁹. Частина містян відверто не бажала бачити волинського князя в себе на престолі, тому, допоки «Данилѣ стоашє Оугльницѣхъ [тепер — місцевість між Галичем і селом Бовшевом Галицького району Івано-Франківської області, Україна] . на березѣ Днестра вѣгѣхавшимъ **же Галичаномъ** [акцент наш. — *М. В.*] . и Оугромъ и стрѣлѧшасѧ на ледоу». Але вочевидь галицька знать з-поза Галича, котра приєдналася до військ Данила, допомогла йому ввійти до міста: «[...] и приде же Дьмѧнь со **вси ми бодрѣ Галичкѣми** [акцент наш. — *М. В.*] . со Милославомъ . и со Володиславомъ . и со **многими бодрѣ Галичкѣми** [акцент наш. — *М. В.*]»⁶⁰. Поділ місцевих еліт на вороже та прихильно налаштованих щодо князя у дальшій

⁵⁷ Ипатьевская летопись. — Стб. 729.

⁵⁸ Там же. — Стб. 733—734.

⁵⁹ Там же. — Стб. 758.

⁶⁰ Там же. — Стб. 759.

перспективі виявився не на користь останнього. Утримання Галича тривало недовго. Постійні змови і замаху на його життя змусили старшого Романовича до початку осені 1231 або до початку 1232 рр. вкотре покинути столицю.

Вп'яте волинський володар зі своїм молодшим братом прибув з військом під стіни Галича, який контролювали угорський принц Андрій і боярин Судислав, взимку 1233–1234 р.: «Данилъ же . и Василко [Романович, біля 1203–1269. — *М. В.*] . и ѿднако идоста к Галичю . **стрѣтоша и болшаа половина Галича** [акцент наш. — *М. В.*]»⁶¹. Втім занотована більша половина еліт столиці, радше серйозне перебільшення в авторській рецепції літопису, адже десь наприкінці травня 1235 р. «Данилови оувѣдавшоу **крамолоу ихъ** [галицької знаті. — *М. В.*] изииде Оугры»⁶². Новим галицьким князем став Михайло Всеволодович із династії чернігівських Ольговичів, одружений на старшій сестрі Данила Романовича, ймовірно — Олені⁶³. На той час вже будували нову столицю майбутнього короля Русі в Холмі, тому опанування Галича в перспективі, крім господарського зиску в торгівлі та певної сатисфакції за раніше втрачені можливості, для нього тепер мало й ідеологічний сенс, адже титулярними володарями Галича і Галицької землі залишалися угорські королі, яким це право в серпні 1205 р. надала мати Данила Романовича.

Вшосте волинський князь прибув під стіни Галича десь влітку 1238 р., коли залишений у місті князем син Михайла Всеволодовича — Ростислав (близько 1219 — після 1264) відправився з військом у похід на Литву. Місто, отже, не було кому захищати: «Боу же поспѣвшоу приде вѣсть Данилоу . во Холъмѣ боудоущю емоу . ꙗко Ростиславъ сошелъ есть на Литвою **со всеми боляры** [акцент наш. — *М. В.*] [...] Данилъ **со воии** [акцент наш. — *М. В.*] . со Холъма . и бывшоу емоу . третии днь оу Галичи [...] Артѣмью [галицькому єпископові. — *М. В.*] . и дворьскомоу Григорью . возбраняющеу емоу . оузрѣвшима же има . ꙗко **не можеа оудержати града** [акцент наш. — *М. В.*] . ико малодшна блюдащасѧ . и преданьи града изиидоста слезнама ѿчима и ѿслабленомъ лицемъ . и лижюща оуста своѧ . ꙗко не имѣюща власти княженьѧ своего . рѣста же

⁶¹ Там же — Стб. 771.

⁶² Там же. — Стб. 774.

⁶³ Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. — С. 304–308.

с ноужею . прииди княже Данило приими градъ Данило же вниде во градъ свои . и прииде ко прѣстѣ стѣи Бци . и приѡ столъ ѡца своего и ѡбличи побѣдоу . и постави на Нѣмѣцьскыхъ вратѣхъ [тепер — мікротопонім у селі Крилосі Галицького району Івано-Франківської області, Україна] хороуговь свою»⁶⁴. Втім на тлі монгольської загрози, перебуваючи від вересня 1240 р. в Угорщині, невдало намагаючись одружити свого сина Лева (1225—1301) із котроюсь з доньок короля Бели IV (*Bela*, 1235—1270), князь Данило до Галича вже не повернувся. Його володіння на рубежі 1240—1241 рр. спустошили кочівники і це змусило його поневірятися в землях Мазовії, а потім на Волині.

Остаточне включення Галича та Галицької землі до складу своїх володінь припало аж на серпень 1245 р. за наслідками перемоги в битві під Ярославом над об'єднаними угорсько-польськими силами під командуванням бана Філі і князя Ростислава Михайловича, а також попереднього впродовж 1241—1244 рр. придушення місцевої боярської опозиції. Закріпив це приєднання успішний візит старшого Романовича до хана Бату 1246 р., визнання його сюзеренітету через отримання ярлика на правління у своїх землях, куди також входив Галич. Однак центр його діяльності змістився до Холма, чим і пояснюється скупість «галицьких відомостей» так званого *Галицько-Волинського літопису* другої половини 40 — початку 90-х рр. XIII ст.

Тому підсумовуємо цей короткий нарис закликом до всіх колег «історичного цеху» врешті остаточно домовитися про коректність ідентифікації князя і короля Русі Данила Романовича — не використовувати предикат «*Галицький*»* і висловлюємо прохання на майбутнє плавно перейти до глибокого методологічного обговорення такої ж коректності вживання термінів «*Галицька Русь*», «*Галицько-*

⁶⁴ Ипатьевская летопись. — Стб. 777.

* У спеціально підготовленому до 750-ї річниці смерті короля Данила збірнику за редакції В. Александровича «*Княжа доба: історія і культура*» (2015) нарешті із семи спеціальних публікацій, особисто присвячених руському володареві, у жодній щодо нього не застосовано предиката «*Галицький*». Можна, отже, вважати, як ще 2002 р. пропонував Я. Дашкевич, проблему використання цього визначення вичерпаною принаймні в академічному середовищі (див.: *Княжа доба : історія і культура* / [відп. ред. В. Александрович] ; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. — Львів, 2015. — Вип. 9 : Король Данило Романович 1264 — 2014. — 360 с.).

Волинська Русь», «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинська держава», якими, окрім іншого, наповнені й кваліфіковано написані студії з генеалогії та біографістики — Д. Домбровського. Сучасна історична наука містить ще дуже багато кліше, принаймні з історії Галича і Галицької землі, які, як «материнське молоко», підживлюють часто не до кінця історично вивірені висновки колег-дослідників.

Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Prince and king Danylo Romanovych in Halych city life of the XIII century

The article outlines the stages of non-historical definition of prince and king of Rus Danylo Romanovych as «Halytskyi». By analyzing the chronicle heritage, it was proved that this ruler, unlike his father Roman Mstyslavovych, father in law Mstyslav Mstyslavovych, and three representatives of the first Halych dynasty of the Rostyslavovychs (Volodymyrko Volodarevych, Yaroslav Volodymyrovych and Volodymyr Yaroslavovych), never used such a predicate. The continuity of use of the definition «Danylo Halytskyi» mainly in the Ukrainian and Russian historiography and partly under their influence is noted in some works of European researchers. The first king of Rus is really an important symbol and an example of state creation for modern Ukrainian history. However, he is rather a persona non grata for the history of Halych and the Halych land of the XIII century.

Keywords: *prince, king, Danylo Romanovych, «Halytskyi», the Halych land, Rus, historical and historiographical tradition, Halych-Volhynian Chronicle, Dariusz Dabrowski.*

ГАЛИЧ МАГДЕБУРЗЬКИЙ: ДО 650-ї РІЧНИЦІ ПЕРШОЇ ЗГАДКИ ПРО МІСЬКЕ ПРАВО

У статті аналізується перша письмова згадка про магдебурзьке право в Галичі разом з фундацією місцевого конвенту Братів Менших. Розпорядження руського старости Отто з Піліци, надіслане 1367 р. до галицького вїйта, підкреслює, що місто використовувало самоврядування за німецьким зразком. Однак документ королівського намісника Русі потребує детальнішого критичного вивчення та верифікації.

Ключові слова: Галич, францисканці, магдебурзьке право, Русь, міщани.

Одним з маловивчених епізодів історії пізньосередньовічного Галича є перша письмова згадка про магдебурзьке право 1367 р., безпосередньо пов'язана із заснуванням у місті францисканського костелу Святого Хреста. Зокрема, у листі старости Руської землі Отто з Піліци (бл. 1340—1384), датованому 30 листопада 1367 р., згадується галицький вїйт*, якого королівський намісник разом з міщанами та воєводою Генріком зобов'язав посприяти фундації храму Братів Менших.

Документ беззастережно ухвалила більшість істориків при датуванні впровадження міського права німецького типу в

* Магдебурзьке право (лат. *ius theutonicum Magdeburgense*) — найпоширеніший тип міського самоврядування в Центральній та Східній Європі XII—XVIII ст. Згідно з нормами такого права міську громаду очолював вїйт (лат. *advocatus*) з широкими адміністративними та судовими повноваженнями.

Галичі¹. Проте чи є поважні наукові підстави вважати цей лист достовірним або таким, що відображає реальний стан речей кінця 60-х років XIV ст.? Відповідь на це запитання приховує докази про надання магдебурзького права Галичу перед 1367 р. і потребує ширшого обґрунтування.

До наукового обігу наведений документ у другій половині XIX ст. ввів львівський історик о. Антоній Петрушевич (1821–1913), опублікувавши його на сторінках власних праць про галицьку катедру² та храм Святого Пантелеймона³. Очевидно, з оригіналом акта дослідник не працював, адже в першому варіанті цитування латинського тексту після дати 30 листопада 1367 р. чітко вказується: «*Leopoli anno 1780 Fasc. 314. №. 713. oblatuatum hocce privilegium* (Львів, 1780 року Фасцикул 314, № 713 переписано цей привілей)»⁴. Підтверджують такий стан справ професор Ісидор Шараневич (1829–1901) і доктор Олександр Чоловський (1865–1944), які, досліджуючи середньовічний Галич, теж покликалися на пізнішу копію листа руського старости⁵.

¹Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі оть найдавнѣйшихъ времянь до року 1453 / І. Шараневичъ. – Львовъ : Въ печатни Института Ставропигійскаго. Накладомъ автора, 1863. – С. 314; Петрушевичъ А. Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Русі съ первой половины XIII столѣтія / А. Петрушевичъ. – Львовъ : Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 1881. – С. 18–19; Kamińska K. Lokacje maist na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne) / K. Kamińska. – Toruń : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1990. – S. 107–108; Janeczek A. Faktorie, powiaty i dwory. Trzy sfery miejskiego ruchu lokacyjnego na Rusi Czerwonej (XIII–XIV wiek) / A. Janeczek // Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji w Łądku-Zdroju 28–29 października 2002 r. / [red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz]. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – S. 431, 435.

²Петрушевичъ А. О соборной Богородичной церкви и сватителѣхъ въ Галичѣ / А. Петрушевичъ // Галицкій историческій сборникъ издаваемый обществомъ Галицко-русской Матицы. – Львовъ : Напечатано въ Типографіи Института Ставропигійскаго, 1860. – Вып. 3. – Ч. 22. – С. LXXIII–LXXIV.

³Петрушевичъ А. Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона. – С. 18–19.

⁴Його ж. О соборной Богородичной церкви. – С. LXXIV.

⁵Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі. – С. 314; Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880, 1882 / I. Szaraniewicz. – Lwów : Nakładem Gubrynowicza i Schmidta, 1883. – S. 69, XVII; Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksandr Czołowski Sygn. mf 63320. Repertorium przywilejów miasta Halicza. – S. 191.

Однак на початку ХХ ст. Йосип Пеленський (1879–1957), вивчаючи архітектурну спадщину княжої столиці, віднайшов оригінал цього документа. 1909 р., перебуваючи в Галичі, дослідник виявив у священика парафії с. Залукви о. Лева Лаврецького (1837–1910) середньовічний лист руського старости Отто з Піліци, написаний латинською мовою готичним письмом^{*6}. Втім, коли Й. Пеленський 1911 р. приїхав після смерті пароха, щоб зробити копію джерела, воно безслідно зникло. Як зазначив науковець, родина померлого забрала всі особисті речі священика з плебанії, серед яких могло бути й згадане розпорядження королівського урядника. Водночас вчений звернув увагу на те, що текст документа, який опублікував о. А. Петрушевич, порівняно з тим, який він особисто бачив в о. Л. Лаврецького, не зовсім повний⁷.

Не менш інтригує інформація про фундацію костелу Святого Хреста в Галичі 1367 р. у світлі францисканських архівів. Напередодні Першої світової війни 1914–1918 рр. та після її закінчення давні архіви міноритських конвентів упорядковував провінціал о. Алоїзій Карвацький (1866–1924). Більшість зібраних документів опубліковані в його кількотомних *«Матеріалах до історії провінцій та конвентів оо. францисканців у Польщі, Литві і Русі»*⁸. Галицькому архіву Братів Менших о. А. Карвацький присвятив окрему розвідку, зазначивши, що той був одним з найзанедбаніших, а значна частина оригінальних актів упродовж ХІХ ст. опинилася в руках різних людей⁹. Втім дослідник ще перед війною зумів опрацювати документацію пожертв та фундацій

* Готичне письмо використовували в латинських документах канцелярії правителів королівства Русі впродовж ХІV ст. Див.: Ільків-Свидницький М. Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця ХІV — першої половини ХVІ ст. [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / М. Ільків-Свидницький ; Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2009. — 18 с.

⁶ Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Pelenski. — Kraków, 1914. — S. 192, przypis 2.

⁷ Ibidem.

⁸ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Alojzy Karwacki Sygn. E-I-1–E-I-60. Materiały do historii Prowincji i konwentów oo. Franciszkanów w Polsce, na Rusi i Litwie.

Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Alojzy Karwacki Sygn. E-I-8. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji oo. Franciszkanów. 1998. — S. 3 (211).

галицьких конвентів*, адже 1917 р. внаслідок артобстрілу обителі Святого Станіслава** францисканський архів Галича згорів у пожежі¹⁰.

Серед документів, які вивчив архіваріус, також лист руського старости 1367 р.¹¹, однак оригіналу о. А. Карвацький теж не використовував, покликаючись, очевидно, на публікацію о. А. Петрушевича¹². Водночас на підставі візитацій галицького і львівського конвентів Святого Хреста XVI—XVIII ст. францисканський історик простежив чітку послідовність офіційного копіювання (облятування) акта фундації костелу Братів Менших у Галичі від 1367 р. Зокрема, такий привілей виявив серед документів міноритського монастиря у Львові о. Джованні-Донато Капуто (1556—1618) під час візитації 1598 р.: «*Privilegium foundationis decimae sive eleemosynae cum sigillo i Concessio fundi ad aedificandam ecclesiam anno 1367*» («Привілей фундації десятини, тобто милостині, з печаткою і згодою забезпечення для будівництва церкви року 1367»)¹³.

Також лист старости Отто з Піліци, внесений у витяг документів галицького конвенту Святого Хреста, підготовлено для королівського реєстру в лютому 1781 р.: «Привілей Отто-старости. Цей привілей скопійований у Жидачівському замку два дні перед святом Святого Петра в Кайданах 1585, а в Галичі перед актами земськими два дні після свята Очищення Богородиці 1609 і востаннє перед тими ж

* Фундаційні акти галицьких міноритів, які опрацював о. А. Карвацький, і до сьогодні зберігаються в Архіві оо. францисканців у Кракові. За можливість ознайомитися з ними висловлюю щире подяку о. Францішекові Соляжу, архіваріусові конвенту Святого Франциска з Ассізі м. Кракова, Польща.

** Костел Святого Станіслава — давня галицька церква Святого Пантелеймона, збудована на межі XII—XIII ст., приблизно з середини XIV ст. перебувала під юрисдикцією католицької громади Галича. Впродовж 1596—1945 рр. (з перервами) тут містився францисканський монастир Святого Станіслава, тепер діюча церква Святого Пантелеймона УГКЦ у селі Шевченковому Галицького району Івано-Франківської області, Україна.

¹⁰ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Alojzy Karwacki Sygn. E-I-8. — S. 4 (212).

¹¹ Ibidem. — S. 27—28 (233—235).

¹² Ibidem. — S. 103 (405).

¹³ Ibidem. — S. 67 (371).

актами п'ять днів перед святом Різдва Святого Іоана Хрестителя 1780»¹⁴.

Спираючись на такі різнотипні джерельні підтвердження, варто погодитися, що лист руського старости 1367 р. дійсно існував, однак попередні пошуки в архівних установах Львова, Кракова та Варшави наразі не дали позитивного результату щодо виявлення хоча б його копій. З іншого боку, постає питання, чи було таке розпорядження насправді автентичним, а не пізнішим фальсифікатом, якими часто послуговувалось духовництво, зокрема і францисканці.

Для обґрунтування або спростування цієї тези розгляньмо зміст фундаційного привілею в історичному контексті другої половини XIV ст. Адресантом листа виступає Отто з Піліци староста Русі 1352–1369 рр.¹⁵ Перший добре відомий з джерел* намісник короля Казимира III (1310–1370) після включення значної частини володінь Романовичів до складу Польського королівства. Цікаво, що дружина руського старости — Ядвіґа (? — після 1404-го) 1386 р. стала хрещеною матір'ю майбутнього короля Польщі — Владислава II Ягайла (бл. 1352/62–1434)¹⁶. Загалом християнізація Литви і хрещення Ягайла відбувалися за безпосередньої

¹⁴ «1367. Privilegium Ottonis capitanei. Przywilej ten oblatowany in Castro Żydaczowiensi feria 2-da ante festum Sancti Petri in Vinculis 1585 a w Haliczu coram actis terrestribus feria 2-da post festum Purificationis B. M. V. 1609 et ultimo coram eisdem actis feria 5-ta ante festum Navitatis S. Joannis Baptistae 1780», Ibidem. — S. 91 (394).

¹⁵ Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401 / J. Sperka. — Katowice : Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. — S. 307.

* З джерел відомо, що уряд «староста Русі» («*capitaneus Russiae*») в офіційних документах уживав ще боярин Дмитро Дедько/Детько (? — після 1349), проте однозначної вичерпної оцінки його васального підпорядкування литовському, угорському чи польському правителеві наразі немає. Див.: Wyrozumski J. Kazimierz Wielki / J. Wyrozumski. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 2004. — S. 93–95; Войтович Л. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів / Л. Войтович // Проблеми Слов'янознавства. — 2010. — Вип. 59. — С. 52–66; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. Волощук / [відп. ред. Л. В. Войтович]. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. — С. 381–389.

¹⁶ Михайловський В. Спитко з Мельштина — володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. / В. Михайловський // Україна в Центральній-Східній Європі. — К. : Інститут історії НАН України, 2013. — Вип. 12–13. — С. 213.

участі францисканців¹⁷, а це підкреслює певний взаємозв'язок між родиною Оттона з Піліци та міноритами.

Окрім цього, король Казимир III теж відзначався прихильністю до Братів Менших, зокрема щодо поширення та підтримки їхніх місій на Русі. 1360 р. польський володар клопотав Інокентія VI (1352–1362) про заснування восьми францисканських монастирів, які б сприяли проповідуванню Слова Божого серед невірних¹⁸. Також 1363 р. король звернувся до папи Урбана V (1362–1370) з проханням надати привілей індульгенцій для кількох костелів, зокрема «[...] монастиря Святого Франциска цього ж ордену у Львові на землі схизматиків»¹⁹.

Отже, інспірація львівських міноритів щодо фундації костелу Святого Хреста в Галичі 1367 р. за підтримки короля Казимира III і старости Отто з Піліци не викликає вагомих сумнівів і цілком узгоджується з тогочасними політичними та релігійними реаліями.

Адресатами звернення руського намісника є воєвода Генрік, вїйт і міщани Галича. Галицький воєвода Генрік згаданий одноразово, власне у цьому документі, проте такий уряд добре відомий з джерел ще від часів правління Рюриковичів аж до утвердження Ягеллонів²⁰. Так, окрім Генріка, з актів відомі й галицькі воєводи — Страла/Стшала з Рокиця (*Strala de Bokicz / Kokicz palatino Haliciens*) 1372 р.²¹, Міклош

¹⁷ Karczewski D. Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna / D. Karczewski. – Kraków : Wyd-wo AVALON, 2013. – S. 351–352.

¹⁸ Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów : Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – T. 1. – S. 374–376.

¹⁹ Bullarium Poloniae / [ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś]. – Romae : PAN ; IH ; KUL, 1985. – T. 2 : 1342–1378. – S. 201; Abraham W. Op. cit. – S. 377.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Львів : Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. – Т. V : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-руських землях XIV–XVII в. – С. 307–308; Liske X. Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskim / X. Liske // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1888. – T. 2. – S. 390–392; Sperka J. Otoczenie Władysława Opłczyka. – S. 73–74.

²¹ Zbiór dokumentów małopolskich / [wyd. St. Kuraś]. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1962. – Cz. 1 : Dokumenty z lat 1257–1420. – S. 179; Sperka J. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej / J. Sperka // Княжа доба: історія і культура / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; [відп. ред. Л. Войтович]. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 282.

Олександрович (*передь паном Микловшемь Олександровичемь воеводою львовьскимь и галицькимь*) 1382 р.²², Тома, прозваний Бешано (*Thoma dicto Beszano Woywode (de) Hal(icz)*), 1384 р.²³, Бенедикт (*Benedictus woyeuoda Haliciensis*) 1387 р.²⁴.

Важливо, що за умовної польської адміністрації на Русі впродовж 1349–1370 і 1371–1378 рр. у латинській канцелярії термін «воевода» позначався «*palatinus*», натомість у період прямого угорського підпорядкування 1378–1387 рр. – слов'янізованою, відомою в Угорщині з 1199 р.²⁵ формою «*woywode / woyeuoda*». Під таким ракурсом наукового порівняння постать галицького воеводи Генріка виглядає цілком історичною, адже уряд «*palatino*» відповідає термінології часів Казимира III й Владислава Опольського (бл. 1340–1401).

На відміну від галицького воеводи, ім'я місцевого вйта в листі не названо. Однак з джерел відомо, що галицькі міські управителі підтримували францисканські конвенти Святого Хреста й Святого Станіслава. Так, 1422 р. вйт Галича Микола з Блюдників разом зі своєю дружиною Барбарою надав міноритам у місті шість дерев'яних будинків, два дворища в с. Залукві та десятину від снопів с. Блюдників. Брати Менші зобов'язалися тричі на тиждень відправляти месо за жертводавця та його сім'ю²⁶. 1637 р. галицький вйт Габріель Куличковський заповів 500 флоринів для обителі Святого Станіслава, а його кузина Анна Куличковська – 200 флоринів для конвенту Святого

²² Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka. – S. 312, 340, 415 dok. 4.; Ejusdem. Początki osadnictwa. – S. 290.

²³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie / W skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. – we Lwowie : Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, 1870. – T. 2. – S. 19.

²⁴ Monumenta Medii Aevi Historica. Res gestas Poloniae illustrantia / [coll. et opera A. Prochaska]. – Cracoviae : Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, 1882. – T. 6 : Codicem epistolarem Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. – P. 13.

²⁵ Волощук М. Назв. праця. – С. 128.

²⁶ Центральний державний історичний архів Львова. Ф. 5 (Галицький городський суд, м. Галич, Галицької землі, Руського воеводства 1512–1784 рр.). – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 111–113; Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Alojzy Karwacki Sygn. E-I-8. – S. 38 (344); Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – S. 190, 206–207.

Хреста²⁷. Серед жертводавців галицьких міноритів занотовані міщанин Козьолек 1646 р., міщанин Федір Онушкевич 1667 р., міський райця Микола Козелек 1668 р., міщанин Івась Галала 1722 р., війт Франциск Островський 1739 р.²⁸.

Схоже, традиція міщанських фундацій Братів Менших у Галичі існувала впродовж XV–XVIII ст., а її коріння, очевидно, сягало документа 1367 р., за яким руський староста Отто від імені короля зобов'язав галицьку міську управу в особі війта й міщан підтримувати францисканців.

Підсумовуючи вищенаведені історичні свідчення, ми припускаємо, що лист від 30 листопада 1367 р. був реальним витвором канцелярії руського старости Отто з Піліци. Проаналізовані текст і зміст документа не викликають жодних історичних суперечностей щодо хронології чи термінології, а також цілком відповідають суспільно-політичній і релігійній ситуації в Галицькій землі 50–60-х років XIV ст.

Отже, згадка в листі про галицького війта підтверджує, що міська громада Галича станом на кінець 1367 р. використовувала магдебурзьке право або деякі його елементи. Такий привілей для міста могли надати представники династії Романовичів або польський король Казимир III. Однак за браком джерел чіткіше датування першої локації Галича на німецькому праві залишається відкритим.

Додаток А

**Лист руського старости Отто з Піліци,
адресований воєводі Генрікові, війтові і міщанам у Галичі**

Публікація о. А. Петрушевича (Петрушевичъ А. О соборной Богородичной церкви и святителѣхъ въ Галичѣ / А. Петрушевичъ // Галицкій историческій сборникъ издаваемый обществомъ Галицко-русской Матицы. — Львовъ : Напечатано въ Типографіи Института Савропигійскаго, 1860. — Вып. 3. — Ч. 22. — С. LXXIII–LXXIV).

Otto Capitaneus Russiae, Henrico Palatino, Advocato et caeteris civibus
in Halicz salute cum favore benevolo. Devotio fratrum Minorum Ordinis S.

²⁷ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Alojzy Karwacki Sygn. E-I-8. — S. 58 (362).

²⁸ Ibidem. — S. 63–64, 80, 94 (367–368, 383–384, 397).

Francisci Conventus Lemburgensis Nobis supplicabat humillime, ut eis basilicam seu Ecclesiam aedificandi in Halicz daremus licentiam. Verum quia ipsi sunt de quibus dicitur, quam speciosi pedes evangelizantium bona, praedicantium pecem; et etiam ex voto intendat, uti percepimus Signi S. crucis inibi aedificare basilicam: nos eorum piis acclamati petitionibus eis praesentibus damus affectuose autoritate Domini Regis Poloniae aedificandi ecclesiam. Vobis et cuilibet seriose vero injurgimus nihilominus mandates, quatenus eis locum, quem elegerint ad construendum, exhibere debeatis, si quispiam quoad absit, eos niteretur impedire seriose correctionis legitima debetis autoritate praefati Domini Regis ac nostra occurere salubres elemosinas vestras, prout alicui vestrum facultas suppetit, largientes ob salutem animarum vestrarum ac etiam progenitorum vestrorum. Datum Lemburgiae in die Sancti Andrea Apostoli sub A.D. 1367. Locus sigilli appensi. Leopoli anno 1780 Fasc. 314. № 713. oblatuatum hocce privilegium.

Andrii Stasiuk (Ivano-Frankivsk — Halych, Ukraine)

Magdeburg law in Halych: to the 650th anniversary of the first mention of urban law

The article analyzes the first written mention of Magdeburg law in Halych along with the foundation of the local convent of the Minorities. The order of the Rus elder Otto from Pilitsa, sent in 1367 to the elder from Halych, emphasizes that the city was using German model of self-government. However, the document of the Rus royal governor requires detailed critical study and verification.

Key words: *Halych, Franciscans, Magdeburg law, Rus, suburban.*

СТУДЕНТИ З ГАЛИЧА У КРАКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В XV СТОРІЧЧІ

Стаття присвячена чотирьом студентам з Галича, котрі навчалися у Краківському університеті в XV сторіччі. Їхню ідентифікацію ускладнює лаконічність повідомлень університетської метрики. Для порівняння репрезентації студентів з Галицької землі використано документальні свідчення про вихідців з Галича та Львова.

Ключові слова: Краківський університет, Галич, Львів, Краків, студенти, навчання.

Дослідження етнічного й соціального походження студентів Краківського університету (з 1817 р. — Ягеллонський університет) уможливило видання 1849 р. Юзефа Мучковського (*Jozef Muczkowski*) «Ухвал та книги промоцій філософського фаху студентів Ягеллонського університету 1402—1849 рр.» («*Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Studiosorum Jagiellonica ab anno 1402 ad annum 1849*»). Відтоді чимало написали про походження та/або подальшу наукову кар'єру краківських студентів, зокрема Генрик Барич (*Henryk Barycz*)¹, Адам Фастнах (*Adam Fastnacht*)², Марія Карплуківна (*Maria Karplukówna*)³, Мечислав Марковський

¹Barycz H. *Śluzacy na Uniwersytecie Jagiellońskim od XV do XVIII w.* / H. Barycz. — Katowice, 1938.

²Fastnacht A. *Pochodzenie społeczne studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego z diecezji przemyskiej w latach 1400–1642* / A. Fastnach // *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. — 1957. — Т. 5. — S. 215–226.

³Karplukówna M. *Przynależność terytorialna studentów i profesorów Akademii Krakowskiej z lat 1511–1530* / M. Karplukówna. — Kraków, 1956. — Seria : *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Filologia*. — № 2 : *Prace Językoznawcze*.

(*Mieczysław Markowski*)⁴ та ін. Звісно, фахової літератури до теми значно більше. Ця коротка розвідка передбачає з'ясувати долю кількох студентів — вихідців з Галича.

Один із найстаріших середньовічних центральноєвропейських університетів виник 12 травня 1364 р. внаслідок того, що король Казимир III видав фундаційний акт. Новостворений навчальний заклад складався з трьох факультетів. Найбільшим був факультет права, якому належало п'ять кафедр римського і три — канонічного права. Медичний факультет мав дві кафедри, а факультет вільних мистецтв (*artes liberales*) — одну. Однак після смерті 1370 р. короля-фундатора університет занепадав і лише 1400 р., за заповітом королеви Ядвіги з династії Анжу, відновив свою діяльність. XV сторіччя стало періодом розквіту університету. Тут особливо розвивалися правничі, математичні та астрономічні науки (досить згадати, що в 1491–1495 рр. у його стінах навчався Миколай Коперник)⁵.

З того часу зберігся доволі багатий корпус джерел, завдяки якому можна відповісти на численні запитання, пов'язані з життям, навчанням і дозвіллям тогочасного студентства Кракова. Головно йдеться про університетські метрики, куди студенти-вступники вносили різноманітні записи, а також вказували суми оплати за навчання⁶; книжки студентів-випускників факультету мистецтв⁷, різні університетські постанови⁸ й акти ректорського суду⁹. Відомий також університетський дипломатичний

⁴Бібліографія праць М. Маяковського відображена в: *Acta Mediaevalia*. — 2009. — Т. 22. — S. 31–92.

⁵Серед присвяченої історії Краківському університетові літератури варті уваги праці: *Morawski K. Historia Uniwersytetu Krakowskiego* / K. Morawski. — Kraków, 1900. — Т. 1.; *Barycz H. Szkice z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego* / H. Barycz. — Kraków, 1933; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w l. 1364–1764.* / [red. K. Lepszy]. — Kraków, 1964. — Т. 1; *Stopka K. Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego* / K. Stopka, A. Banach, J. Dybiec. — Kraków, 2000 та ін.

⁶*Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508* / [wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska et al.]. — Kraków, 2004. — Т. 1–2.

⁷*Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402–1541* / [wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska et al.]. — Warszawa, 2011.

⁸*Najstarsza księga promocji.*

⁹*Acta rectoralia almae Universitatis studii Cracoviensis inde ab anno MCCCCLXIX* / [ed. W. Wisłocki]. — Cracoviae, 1893–1897. — Т. 1 : 1469–1537.

кодекс¹⁰. Загалом верифікація цих джерел дозволяє впродовж 1438–1493 рр. ідентифікувати серед студентів Краківського університету чотирьох галицьких студентів.

Перший документально засвідчений студент з Галича записався на навчання до Краківського університету в літньому семестрі 1438 р., за часів другого ректорату Дзерслава з Боримова (*Dzierslaw z Borzymowa*). Звали його Бенедиктом з Галича, сином Петра (38e/016), котрий повністю вніс суму оплати¹¹. Слід зазначити, що в метриці вказували тільки ім'я, патронім (ім'я, по батькові), місце походження студента та розмір його оплати. Це, на жаль, часто ускладнює ідентифікацію осіб, бо в університетській документації не вказували прізвищ, які тоді лише починали з'являтися. Розмір оплати за вступ на навчання становив 8 грошів, але доволі часто його зменшували з огляду на фінансову спроможність студента.

В літньому семестрі 1483 р., під час третього ректорату Яна з Латошина (*Jan z Latoszyna*), записався на навчання Ян з Галича, син Миколи. Він заплатив тільки половину від потрібної суми — 4 гроші (83e/117)¹².

В часи ректорату Яна зі Станішевиць (*Jan ze Staniszewic*) в літньому семестрі 1493 р. навчатися в Кракові забажав Єжи (Юрій), син Томи з Галича, котрий теж заплатив тільки половину, 4 гроші (93e/106)¹³.

Всі троє студентів були записані на факультет вільних мистецтв, де розпочинали навчання і після закінчення могли продовжувати вивчення права, теології чи медицини. На жаль, невідомо, чи Бенедикт, Ян та Єжи (Юрій) закінчили навчання зі ступенем бакалавра вільних мистецтв, бо книга випускників їхніх імен не нотує. Не виключено, що ці особи могли покинути навчання або й навіть померти під час нього.

Більше відомо тільки про Павла з Галича, сина Добеслава, який, заплативши 5 грошів, записався до університетської метрики на навчання в зимовому семестрі 1486 р. (86h/227)¹⁴. Студент навчався у Кракові п'ять років і в зимовому семестрі 1492 р., під час деканства Станіслава

¹⁰ Codex diplomaticus Universitatis studii generalis Cracoviensis continet privilegia et documenta, quae res gestas Academiae eiusque beneficia illustrant / [ed. F. K. Skobel]. – Cracoviae, 1870–1900. – P. 1–5.

¹¹ Metryka Uniwersytetu Krakowskiego. – T. 1. – S. 187.

¹² Ibidem. – S. 430.

¹³ Ibidem. – S. 510.

¹⁴ Ibidem. – S. 458.

Бєли (*Stanislaw Biela*), отримав ступінь бакалавра вільних мистецтв (92/72В)¹⁵. На жаль, не знаємо про його дальший науковий шлях та, зокрема, спробу здобути ступінь магістра. Не виключено, що він міг провести наступні семестри в якомусь іншому європейському університеті.

З Галича до Краківського університету вступали не надто заможні студенти, бо тільки Бенедикт зумів заплатити весь вступний внесок, Ян та Єжи (Юрій) заплатили тільки половину суми, а Павло вніс 5 грошів. Зі значною ймовірністю напередодні вступу всі абітурієнти мали б закінчити парафіяльну школу в Галичі або кафедральну школу у Львові. Можливо, в майбутньому з'явиться можливість ґрунтовнішої ідентифікації цих осіб.

Нижче для порівняння наводимо власні підрахунки кількості студентів —вихідців з Галича та Львова, записаних на навчання до Краківського університету в XV сторіччі та таких, що закінчили його зі ступенем бакалавра вільних мистецтв.

Таблиця

Порівняння числа студентів з Галича і зі Львова

	Галич	Львів
Кількість студентів, що записалися на навчання в XV ст.	4	81
Кількість студентів, що отримали ступінь бакалавра в XV ст.	1	36

Хоча диспропорція у показниках вражає і питання про ймовірно більшу кількість студентів з історичної Галицької землі у Кракові залишається відкритим, цілком імовірно, що їх все-таки було не надто багато. Саме місто Галич у XV ст. втратило колишнє значення і блиск. Наприклад, 1412 р. резиденцію римо-католицької митрополії перенесено до Львова, а відповідно група осіб, зацікавлених навчанням, об'єктивно мусила зосереджуватися навколо архієпископської курії в новому осередку.

¹⁵ Najstarsza księga promocji. — S. 89.

Зрештою, багато студентів, котрі отримали священничі свячення завдяки університетській освіті, отримували канонії в капітулах. У Галичі натомість капітули не було, і це прямо чи опосередковано також впливало на рівень заохочення містян надалі випробовувати себе в нелегких і недешевих університетських студіях.

Впадає в очі також диспропорція між кількістю записаних на навчання студентів і тими, хто його закінчив зі ступенем бакалавра вільних мистецтв. Як бачимо, більшість з різноманітних (переважно незадокументованих) причин покидала навчання. Отже 25% студентів — вихідців з Галича здобули ступінь бакалавра, а зі Львова — 44,44%.

Втім опрацьовані джерела, на сторінках яких репрезентовані студенти Краківського університету з Галича, доволі фрагментарні. Можливо, шляхом залучення додаткових, досі не опублікованих свідчень виникне можливість докладніше реконструювати не тільки їхнє життя, навчання та дозвілля у польській столиці, а й персоніфікувати інших спраглих до науки і знань вихідців із колишнього, відомого на всю Європу князівського осередку та знаменитого митрополичого центру.

*Переклад з польської Сергія Дубчака
(Івано-Франківськ, Україна)*

Marcin Klemensky (Krakow, Poland)

Students from Halych at Krakow university in the xv century

The article is devoted to four students from Halych who studied at the University of Krakow in the XV century. The brevity of the reports of the university metric makes their identification more difficult. To compare the representation of students from the Halych land, the documentary records of natives from Halych and Lviv was used.

Key words: *Krakow University, Halych, Lviv, Krakow, students, training.*

Місто новітньої доби

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В МІСТІ ГАЛИЧІ

У статті вперше ґрунтовно досліджено військові поховання Другої світової війни на території міста Галича Івано-Франківської області. Описано хід основних бойових дій Червоної армії з німецькими та угорськими підрозділами за оволодіння містом у липні 1944 р. Реконструйовано історію виникнення військових кладовищ, їхні основні характеристики. Висвітлення цієї проблематики дозволить ввести ці об'єкти до пам'яток військової історії України.

Ключові слова: місто Галич, Друга світова війна, німецько-радянська війна, Червона армія, німецький Вермахт, угорські війська.

З початком німецько-радянської війни територія Галицького району в адміністративних межах станом на лютий 1940 р. була окупована німецькими та їхніми союзними угорськими військами впродовж 1–2 липня 1941 р.

Відновилися бої на теренах району лише в липні 1944 р. в ході Львівсько-Сандомирської наступальної операції радянських військ. Так, 20 липня 1944 р. 74-й стрілецький корпус генерал-майора Ф. Е. Швердіна в складі 147-ї стрілецької дивізії полковника І. С. Герасимова, 155-ї стрілецької дивізії полковника І. М. Іванчури та 276-ї стрілецької дивізії генерал-майора П. М. Бежка перейшов у наступ у напрямку на Галич, успішно прорвав оборону і протягом дня звільнив понад 40 населених пунктів. Частини корпусу 23 липня вийшли до Дністра: 155-та с.д. — на ділянці станція Галич, Семаківці, а 147-ма с.д. — на ділянці Семаківці, Дубівці. На північний захід від них у районі с. Демешківців вийшла до Дністра 276-та с.д. Командувач 1-ї гвардійської армії генерал-полковник А. А. Гречко наказав без зволікання форсувати річку й оволодіти Галичем. У ніч на 24 липня першими в 74-му стрілецькому корпусі форсували Дністер

147-ма стрілецька дивізія, 871-й стрілецький полк полковника Г. М. Беханідзе і 876-й стрілецький полк підполковника І. С. Лапіна з 276-ї стрілецької дивізії. На ділянці, яку мали форсувати полки 276-ї стрілецької дивізії, річка мала велику глибину і швидку течію. Форсування відбувалося без табельних засобів для переправ під шквальним артилерійським та гвинтівково-кулеметним вогнем противника.

Втім під покровом ночі полки не тільки переправилися через річку, а й відкинули противника від берега й оволоділи селом Островом на північний захід від Галича. В цьому бою героїзм проявив боєць 3-го взводу 7-ї стрілецької роти Олександр Іванович, який знищив кулеметний розрахунок, захопив кулемет і відкрив з нього вогонь по ворогу, що відступає¹.

Важке й відповідальне завдання стояло перед 147-ю с.д. — негайно форсувати Дністер з боку с. Семаківців. Але ця частина ріки виявилася незручною для навалного наступу. Адже просуватися по відкритій рівній долині протяжністю майже 2 км було надто ризиковано, бо противник вів оборону з високого правого берега річки. Всю місцевість, зайняту 147-ю с.д., він бачив, як на долоні. І хоча Дністер тоді розлився широко — до кілометра, — все ж командир дивізії дав наказ форсувати його, бо будь-яка затримка допомагала ворогові міцніше укріпитися на протилежному березі.

Близько дев'ятої години ранку 23 липня 1944 р. 640-й полк під командуванням полковника Єремєєва використав зручні підходи до річки через село Дубівці, спробувавши форсувати Дністер в районі тодішньої паромної переправи, південніше від м. Галича. Але німці зустріли його потужним вогнем, і переправа не відбулася. Ще раз стало очевидним, що без відповідної підготовки подолати водний рубіж неможливо. Цього ж дня о десятій годині командир 600-го с.п. зібрав усіх нижчих за званням офіцерів (включно з командирами рот) і поставив перед ними завдання: щоб застати ворога зненацька — форсувати річку вночі в найважчому місці. Для збереження повної несподіванки штаб полку дав розпорядження протягом дня не просуватися до водойми, а в місцях переправи провести таємну офіцерську розвідку групами по вісім осіб.

Наступальникам надавали допомогу жителі ближніх сіл. Вони показали мілкі місцини Дністра, якими можна було б проїхати возами,

¹ Венков. Б. Герои освобождения Прикарпатья / Б. Венков. — Ужгород: Карпати, 1978. — С. 139—141.

переправити гармати і коней: до подробиць розповіли про дороги до річки, якими солдати, вишикувані в колону, вночі й вирушили здобувати протилежний берег. Для першого десанту було відібрано до 300 досвідчених воїнів — добровольців, що вміли плавати. Їм доручили першими висадитися на протилежному березі і за можливості без шуму зняти вартових, спостерігачів противника, зайняти оборону і забезпечити форсування підрозділів полку без артилерійської підготовки, щоб не завдати містові шкоди й уникнути жертв серед населення.

Вночі з 23 на 24 липня вдалося переправити на правий берег невеликий десант. Рядовий Демиденко взяв «язика», який повідомив, що на тій ділянці, яку штурмував 600-й с.п., оборону утримував угорський полк. Після цього було змінено курс переправи. Почалася підготовка до форсування річки навпроти того місця, де укріпилися німці. За даними розвідки було складено план точного розміщення ворожої оборони, по вогневих точках якої артилерія Червоної армії відкрила вогонь. А коли 24 липня 1944 р. розсіявся вранішній туман, полк пішов в атаку².

З настанням світанку на північній околиці Галича вела бої 155-та стрілецька дивізія. Добре діяв прикріплений до корпусу 1-й окремий гвардійський важкий танковий полк гвардії підполковника А. А. Стрільця. На підступах до міста під час бою при влученні термічного снаряда в лобову частину танка через оглядові щілини механік-водій цього танка Микола Коваленко втратив зір, а тому до здобуття Галича був змушений вести машину всліпу за командою командира танка старшого лейтенанта Ританова. На танку залишилося 11 вм'ятин від болванок, але жодної пробоїни. Відзначилися в боях за місто 24-та гвардійська гарматна артилерійська бригада полковника М. І. Брозголя і 329-й гвардійський мінометний полк гвардії підполковника А. М. Терьохіна. До 16-ї години Галич був очищений від ворога. В боях за місто було знищено до батальйону піхоти, взято в полон понад 700 солдатів і офіцерів противника. Після оволодіння Галичем з'єднання корпусу продовжували наступ, долаючи впертий опір противника в напрямку міста Калуша³.

27 липня 1944 р., після того, як частини 155-ї с.д. звільнили с. Колодіїв, було завершено звільнення від ворога території тодішнього Галицького району.

² Сакєєв І. За переправу / І. Сакєєв // Прапор Перемоги. — 1969. — № 78 (3043). — 24 липня. — С. 4.

³ Венков. Б. Шли полки Карпатами / Б. Венков. — Ужгород: Карпати, 1985. — С. 142—144.

І. Поховання військовослужбовців Червоної армії

Після звільнення 24 липня 1944 р. м. Галича від нацистів за передовими частинами армії сюди прибули польові пересувні шпиталі ППГ № 4393 і ППГ № 5270, які належали до ПЕП-170 1-ї гвардійської армії, і евакошпиталь ЕГ № 10 4-го Українського фронту.

У своїх донесеннях вони вказували три місця поховання в м. Галичі: «нове кладовище»⁴, «міське кладовище»⁵, «Руське кладовище»⁶. Всі три назви вказано в донесеннях, **це — м. Галич, Галич-гора, цивільне кладовище** (акцент. — Я. К.).

Ще до прибуття шпиталів на кладовищі м. Галича поховав 11 осіб, померлих від ран 26—30 липня 1944 р., 151-й окремий медсанбат 147-ї стрілецької дивізії, яка звільняла місто. Пізніше в Галичі, який мав залізничне і автомобільне сполучення з іншими містами, дислокувалися ЕП № 105 (евакоприймальник) і СЕГ № 3258 (сортувальний евакошпиталь), які належали до ФЕП-61 (фронтового евакопункту 4-го Українського фронту)⁷.

Кожний медичний заклад ховав померлих окремо на виділених для цього ділянках в одиночних і братських могилах, вів своє окреме нумерування могил, яке вказував у донесеннях, які кожні п'ять днів подавали до Управління з обліку втрат сержантського і рядового складу Червоної армії. Часто номери могил у донесеннях не було занотовано. Не завжди складали схеми місцезнаходження поховань.

1947 р. на міському кладовищі Галич-гора площу, де ховали померлих і загиблих військовослужбовців, перепрофілювали. З багатьох одиночних і братських могил їх стало тільки п'ять братських. Могили мали земляні насипи. На них було встановлено дерев'яні пам'ятники і металеві таблички з прізвищами похованих. На 1948 р. було заплановано побудову бетонного пам'ятника з надгробними плитами. Треба сказати, що під час такого «впорядкування» частина прізвищ похованих тут солдатів випала з загального списку.

З документів також відомо, що в липні 1945 р. в м. Галичі на міській площі (площа 1 Травня, сквер) було військове кладовище з похованням восьми осіб (шість офіцерів, сержант і рядовий). Станом на 1947 р.

⁴ Центральный архив Минобороны Российской Федерации (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 58. — Оп. А-83627. — Д. 915. — Л. 5—8.

⁵ Там же. — Д. 759. — Л. 3—5.

⁶ Там же. — Д. 758. — Л. 7—10.

⁷ Книга умерших СЕГ 3258 // ЦАМО РФ. — Ф. 58. — Оп. А-83627. — Д. 547. — Л. 75-84.

одиначні могили тут об'єднали в одну братську, на якій встановили дерев'яний обеліск із записаними на спеціальній плиті прізвищ похованих. На 1948 р. було заплановано будівництво нового бетонного або цегляного пам'ятника⁸.

Згідно з *«Книгой учета военных кладбищ, братских и индивидуальных могил воинов Советской Армии и партизан, погибших в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. по Галичскому району Станиславской области»*, 1947 р., крім уже згаданих військових поховань, у Галичі були обліковані також: м. Галич — Заріка, на цивільному кладовищі якого локалізовано могилу молодшого сержанта Петра Ілліча Тантика; м. Галич — Заріка, біля мосту через р. Дністер, де поховано приблизно 60 військовослужбовців Червоної армії — **дата поховання 7 липня 1941 р.** (акцент. — Я. К.); м. Галич (вулиця Колійова, двір дитячого будинку), де поховали двох невідомих воїнів Червоної армії з датою захоронення — липень 1944 р.⁹ Станом на 1 грудня 1948 р. Галицький районний військовий комісаріат облікував вісім великих братських могил з похованими 197-ма особами, з яких 72 невідомих. У книзі обліку йшлося: «Вказані братські могили знаходяться в доброму стані мають земляні насипи і залізні дошки з вказаними прізвищами загиблих воїнів»¹⁰. Крім цих могил, на території району в селах було ще сім (у поганому стані) із похованими в них по два-три загиблі червоноармійці.

Відповідно до рішення Звуженої Ради Галицької районної Ради депутатів трудящих 1 грудня 1948 р. про благоустрій братських могил від 21 до 23 квітня 1949 р. було проведено перенесення облікованих братських та індивідуальних могил воїнів Червоної армії із сіл Крилоса, Сокола, Комарова, Шевченкового, Залукви, Височанки, Бриня — 12 осіб з них: шість відомих і шість невідомих. Останки загиблих склали до спільного гробу і з військовими почесностями перепоховали в загальній братській могилі **в центрі міста Галича на площі 1 травня** (акцент. — Я. К.), де похованих можна було ідентифікувати за прізвищами, вписаними на примонтованій до дерев'яного пам'ятника дошці¹¹. Як виглядав цей пам'ятник, невідомо, бо

⁸ Національний військово-історичний музей України (далі — НВІМУ) — філія музею «Герої Дніпра». Станиславский областной военный комиссариат (далі — ОБК). Сведения о состоянии братских могил. Дело № 60. — Т. 1947. — Арк. 10—17.

⁹ НВІМУ — філія музею «Герої Дніпра». Станиславский ОБК. Архівна справа 1578. — Арк. 17.

¹⁰ ДАІФО. — Ф. Р—375. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 122, 123.

¹¹ Там само. — Арк. 159.

його фотографії не збереглися. Прізвища цих похованих сьогодні перенесено на плити братської могили місцевого кладовища.

Згідно з донесення Галицького районного військового комісара майора Толстих станіславському облвійськкомові 20 грудня 1949 р., в Галицькому районі всі братські могили загиблих воїнів Червоної армії перепоховані в одній братській могилі в м. Галичі на Галич-горі на кладовищі, де було споруджено пам'ятник із цементу з мармуровою дошкою. На ній — прізвища похованих¹². Текст дошки разом з фотографією до донесення додавали, але до нас він не дійшов.

1958 р. за ініціати́ви Галицької міської Ради депутатів трудящих за рахунок місцевого бюджету було збудовано новий пам'ятник із залізобетону, який стоїть і донині. Тоді на плиті висікли 13 прізвищ також із записом про поховання 179-ти невідомих сержантів і солдатів¹³. Праворуч від пам'ятника локалізувалася індивідуальна могила льотчика, молодшого лейтенанта Леоніда Бутеліна¹⁴.

Не збереглося документів, як перепоховання останків загиблих солдатів із сіл району відбувалися далі і чи взагалі це практикувалося. Втім станом на 13 червня 1965 р. Івано-Франківський облвійськкомат подавав похованими в цій братській могилі 192 офіцери, сержанти і солдати, з них 179 невідомих. На вересень 1969 р. число похованих зросло вже до 307-ми, прізвища відомі. За рішенням Галицької районної Ради № 157 від 2 березня 1974 р. братську могилу було реконструйовано. Урочисте відкриття відбулося 9 травня 1975 р. В списку до облікової картки братської могили від 11 грудня 1991 р. Галицький РВК подав 307 осіб, станом на 2005 р. Галицько-Рогатинський РВК подав 312 осіб, з них: рядові Власов, А. А. Моднов і Сучков — поховані в м. Бурштині. Тепер на плитах вибито 338 прізвищ.

Праворуч на братській могилі прямокутної форми завбільшки 11х5 м на мурованому з цегли й оштукатуреному постаменті заввишки 2,5 м, який завершується трьома сходинками, встановлено скульптуру солдата в плащі-накидці з непокритою головою, який правою рукою притримує ремінь

¹² Там само. — Арк. 261

¹³ НВІМУ — філія-музей «Герої Дніпра». Описание к памятникам погибших воинов Советской Армии и списки погибших военнослужащих в период Великой Отечественной войны, захороненных на территории Станиславской области, по состоянию на 1.6.1958 г. на 106 листах. — Арк. 20.

¹⁴ НВІМУ — філія-музей «Герої Дніпра». Альбом фотоснимков воинских захоронений и памятников воинам Советских Вооруженных Сил, погибших в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) и похороненных на территории Станиславской области» 1958 г. — Арк. 21.

автомата за спиною, а лівою притискає до стегна шолом. Скульптура заввишки 2,1 м виготовлено на Львівській кераміко-скульптурній фабриці. Позаду з правого боку встановлено горизонтальний пілон з червоного каменю і з написом: «ВІЧНА СЛАВА ГЕРОЯМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, ЯКІ ПОЛЯГЛИ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ МІСТА ГАЛИЧА І РАЙОНУ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ». З правого боку від скульптури встановлено чотири пілони з червоного каменю, які йдуть уступом. Кожний з них складається з двох плит. На першому пілоні на верхній плиті напис: «Тут похований льотчик молодший лейтенант Бутелін Леонід Георгійович, який в перші години Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 року здійснив таран фашистського літака». На нижній плиті у два ряди викарбувано 50 прізвищ загиблих офіцерів, сержантів і солдатів.

На 2-му і 3-му пілонах нанесено 104 прізвища військовослужбовців. На верхній плиті 4-го пілона — 55 прізвищ військовослужбовців. На нижній під написом «Вічна пам'ять» — ще 25 прізвищ загиблих за встановлення радянської влади. Правда, серед них є шість прізвищ вояків стрілецьких частин, які загинули в боях за Галич, але не були радянськими і партійними активістами: В. С. Аленков помер від ран 27 липня 1944 р. в м. Галичі; Д. С. Антоненко загинув 26 липня 1944 р. в с. Комарові; П. С. Гринів загинув 27 липня 1944 р. в с. Острові; Н. М. Никончук загинув 23 липня 1944 р. в м. Галичі; С. Г. Уланов загинув 26 липня 1944 р. в с. Комарові; Г. Т. Шевчук загинув 28 липня 1944 р. в с. Брині.

Рішенням Івано-Франківського облвиконкому від 04 січня 1983 р. № 8 братська могила стала пам'яткою місцевого значення.

Треба визнати, що на міському кладовищі м. Галича військові шпиталі поховали ще 25 осіб померлих від ран, чиїх прізвищ з не відомих нам причин на плитах братської могили немає. Та й це далеко не повний список загиблих, які були поховані в селах Галицького району в проміжку до 1962 р. Це ще 80 осіб, частина прізвищ яких була у книзі обліку загиблих, яку склав Галицький РВК 1947 р.

II. Поховання німецького Вермахту

Якщо до поховань військовослужбовців Червоної армії в радянський час ставилися шанобливо, постійно впорядковували, і сьогодні вони виглядають відносно пристойно, то могили військовослужбовців збройних сил Німеччини на сьогодні втрачені. За спогадами галицьких старожилів, німецький військовий цвинтар локалізувався на території сучасного залізничного вокзалу, в тій його частині, де тепер розташоване адміністративне приміщення автобусної станції.

За свідченнями місцевих жителів, поховання тут проводили в березні — червні 1944 р. Тіла загиблих привозили до Галича залізницею, де їх розвантажували і ховали. Крім солдатів німецької армії, як фізичну робочу силу залучали місцевих молодих чоловіків — працівників залізниці.

Роман Чемеринський, 1925 р. н., м. Галич, вул. С. Бандери, 71, згадує: «[...] Ми копали рови, їх було кілька рядів. Рови були неглибокими, вояків не хоронили у той час на таку глибину, як цивільних людей. Вбитих німецьких вояків одягали в паперові мішки, а зверху додавали ще й інший — не знаю, який то був матеріал, але подібний до сучасного поліетилену. За моєї пам'яті було поховано щонайменше 100 німецьких солдатів. Їх всіх привозили — з-під Тернополя, де йшли жорстокі бої з наступаючою Червоною армією. На могилах не встановлювали ні хрестів, ні якихось інших пізнавальних знаків (за спогадами інших старожилів, хрести все ж таки були встановлені згідно з існуючою на той час німецькою практикою). У повоєнні роки там був маленький парк [...] Де ховали вбитих німців, які загинули при взятті Галича в липні 1944 р. мені невідомо [...]»¹⁵.

На початку 2000-х рр. представники Німецької народної спілки з догляду за військовими похованнями, пізніше Івано-Франківський осередок «Меморіалу» проводили пошукові роботи для ексгумації і перепоховання решток загиблих вояків, але за роки існування автобусної станції рельєф місцевості невпізнанно змінився (площа перепрофільована, насипано товстий шар ґравію і заасфальтовано поверхню), тому пошуки результатів не дали.

Отже, за документально підтвердженою інформацією у братській могилі (правильніше сказати — це було ціле військове кладовище) на міському цвинтарі м. Галича було поховано 365 офіцерів, солдатів і сержантів частин Червоної армії, загиблих безпосередньо під час бойових дій за м. Галич і села Галицького району в липні — серпні 1944 р., а також померлих від отриманих ран у військових шпиталях до 1962 р. З них прізвища тільки **338-х** (акцент. — Я. К.) занотовані на пам'ятнику. Набагато складніше ідентифікувати поховання загиблих військовослужбовців Вермахту. Старожили згадують щонайменше 100 захоронених. Через відсутність архівної інформації локалізувати місця поховань вбитих безпосередньо при взятті Галича в липні 1944 р. німців неможливо.

¹⁵ Чемеринський А. Військові поховання Галича (1914—1915 рр) / А. Чемеринський // Воєнна історія України, Галичина та Закарпаття: збірник наукових праць за матеріалами Весукраїнської науково-історичної заочної конференції, 5—6 червня 2014 р. / Національний Військово-історичний музей України. — К., 2014. — С. 427.

Yarema Kvasniuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Military burials of the Second world war in Halych

The article investigates the military burials of the Second World War on the territory of Halych, Ivano-Frankivsk region, for the first time. The course of the main military operations of the Red Army with German and Hungarian subdivisions for capturing the city in July 1944 is described. The history of the appearance of military burials and their main characteristics are reconstructed. Coverage of this issue will allow to rank these objects among the monuments of the military history of Ukraine.

Keywords: *city of Halych, Second World War, German-Soviet war, Red Army, German Wehrmacht, Hungarian troops.*

Могила Л. Бутеліна, 1958 р.

Братська могила в м. Галичі, 1958 р.

*Братська могила в м. Галичі,
2012 р.*

ГАЛИЦЬКИЙ ХРАМ РІЗДВА ХРИСТОВОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧ

Українське церковне мистецтво другої половини ХХ – початку ХХІ ст., зокрема й на території історичної Галичини, допоки залишається «білою плямою» мистецтвознавства. Серед промовистих прикладів – інтер'єр церкви Різдва Христового в Галичі, проаналізований у контексті проблем сучасного церковного мистецтва з визначенням важливих історичних подій та культурних процесів, які вплинули на нього. Зосереджено увагу на монументальному малярстві храму і проблемах довкола нього.

Ключові слова: *Галич, церква, церковне мистецтво, монументальне малярство, іконографія.*

Позитивний процес відродження церковного мистецтва України має багато суперечностей та негативних тенденцій. Серед них найболючішими, на нашу думку, є різна конфесійна політика українських церков, брак фахівців у галузі мистецтва, неосвіченість священнослужителів і членів церковних громад, засилля у храмах кітчу, відсутність системного цілісного планування облаштування інтер'єрів церков, нагляду за реставрацією і проектами нових святинь з боку фахівців та держави. Тому дуже часто у справі реставрації та оздоблення нових святинь ми можемо відчувати практично всі вищенаведені проблеми, які впливають на те, як якісно художники й архітектори виконують роботи. В сучасних храмах часто помітний відчутний дисонанс між архітектурним вирішенням і монументальним живописом, іконостасом та іншими предметами облаштування церкви. Тому мета статті – це визначити позитивні і негативні тенденції в облаштуванні інтер'єру одного з

найдавніших храмів Галича — церкви Різдва Христового впродовж другої половини XX — початку XXI ст. Зокрема особливу увагу ми зосередимо на аналізі вже створених сучасних мозаїк храму. Таке поставлення питання потребує не лише реального аналізу пам'ятки, а й залучення для порівняння зразків сучасних церковних мозаїк, яких, щоправда, не так багато.

Перше, що впадає у вічі — відверті хиби у вирішенні останнього мозаїчного оздоблення цієї церкви (іл. 1), що має багату історію та посідає вагоме місце серед українських храмів. Цей храм, попри суперечливе датування його спорудження, є одним із найстарших мурованих у краї. Думки численних дослідників сходяться на тому, що церква мала свою дерев'яну попередницю. На думку Юрія Лукомського, її будівництво радше слід віднести до XIV ст., однак інші дослідники називають різні дати зведення храму: від XI до XV ст. Ця церква неодноразово потерпала від пожеж і ворожих набігів, а в другій половині XVIII ст., внаслідок чергової перебудови, набула сучасного вигляду — мурованого тринефного храму з трьома півкруглими апсидами зі східного боку і трансептом. Бокові нефи — однарусні, центральний неф — двоярусний, а дах храму завершений куполом, який спирається на барабан із карнизом¹.

Наступного разу церкву реставрували 1825 р. Тоді ліквідували контрфорси, а у притворі розмістили відсутні раніше хори. Під час реставрації 1904—1906 рр. на ній було зведено нову баню, відновлено інтер'єр, і її освятив митрополит Андрей Шептицький. Підтверджених даних про авторів розписів під час цієї реставрації ми поки не знайшли, окрім факту про причетність до реставрації відомого архітектора, автора багатьох церков Льва Левицького. Але навіть згадка про цих відомих осіб у сфері церковного мистецтва першої половини XX ст. може засвідчувати традиційно високу якість виконаних у той час робіт.

У часи гонінь радянської влади на церкву в храмі 1960 р. зробили ще один ремонт, під час якого ґрунтовно оновили внутрішній інтер'єр. Виконувати такого типу роботи професійні художники не могли через об'єктивний страх, адже наражалися на небезпеку втратити офіційну

¹ Див. про датування та коротку історію храму: Маланюк Т. Сакральна архітектура давнього Галича: стан та перспективи використання / Т. Маланюк // Карпатський край. — 2012. — № 2. — С. 29.

роботу, членство в комуністичній партії, потрапити до в'язниці і т. д. Тому таких осіб було небагато. Нечисленні діючі на той час церкви вдавалися до послуг переважно місцевих майстрів, які не завжди володіли відповідною кваліфікацією. Священики — ініціатори цих робіт користувалися при виборі виконавців переважно особистими знайомствами. Такий випадок, очевидно, бачимо й при реставрації церкви Різдва Христового. Інтер'єр та іконостас оновили місцеві малярі Михайло і Петро Щупаки².

За словами начальника відділу музейної роботи й охорони культурної спадщини Івано-Франківської ОДА Андрія Давидюка стосовно розписів храму: «Там були окремі євангельські сюжети місцевого колориту. Набивка трафаретом. Отже, сказати, що ці фрески, як їх дехто представляє, мають якесь художнє значення, мабуть, дуже складно. Але для цього є науковці, які зібралися, вирішили, що в церкві необхідна реставрація»³. Щодо мистецької цінності окремих сюжетних розписів храму ми можемо погодитися з автором наведених слів, однак історичну цінність їх як зразка латентного існування західноукраїнського церковного малярства другої половини ХХ ст., ймовірно, не було враховано.

За доступними в Інтернеті фотографіями інтер'єру храму зі старими розписами можемо розгледіти в багатьох орнаментальних смугах розписів (купол, бічні стіни центрального нефа) риси орнаментів українського модерну, популярного в розписах західноукраїнських храмів початку ХХ ст. (іл. 2). Це свідчить, що М. і П. Щупаки залишили основні схеми розташування розписів храму від часів реставрації 1906 р. Зважаючи на москвофільські вподобання священика о. Миколи Винницького⁴, написи в розписах храму російською мовою, очевидно, залишилися ще з початку ХХ ст., а згодом просто їх поновили брати Щупаки (іл. 10). Однак з мистецького погляду разом з тим чітко «читається» різностильовість та різновартісність у виконанні сюжетних

² Данишук І. Церква Різдва Христового в Галичі / І. Данишук, Р. Мацалак // Мистецька освіта: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2013. — С. 53

³ У Галичі ведуть реставрацію старовинної церкви Різдва Христового [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ugcc.if.ua/novyny/567-v-halychi-vedut-restavratsiiu-starovynnoi-tserkvy-rizdva-khrystovoho.html>

⁴ Данишук І. Вказ. праця. — С. 53.

сцен розпису храму. Це зумовлено, на нашу думку, тим, що якісь зображення брати лише трохи підмалювали, а інші переписали наново. У всякому разі зображення й орнаменти, які вони виконали, відверто поступаються за якістю попереднім.

1963 р. церкву занесли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а в 70-х рр. XX ст. її докладно дослідив архітектор Іван Могитич, здійснивши спробу реконструкції первісного вигляду. До святкування 1100-річчя Галича 1998 р. було проведено дослідження стін храму й поновлено головний вхід у західній частині⁵. Ми розуміємо, що такі пам'ятки надзвичайно привабливі для туристів як з різних куточків України, так і з-за кордону. Тому реставрація споруд, упорядкування прилеглих територій, розбудова під'їзних шляхів та іншої туристичної інфраструктури довкола відомих з давньою історією церков сприятимуть розвитку туризму на Прикарпатті, а отже й наповненню місцевого бюджету⁶. Ми хочемо в цьому контексті позитивно відзначити старання о. Василя Завірача, який ініціював створення біля церкви макета літописних храмів з бетону й кераміки під назвою «*Святині Галича*» (автор Петро Перекліта), дуже цікавого для подорожніх.

В останні роки старі розписи потребували негайної реставрації (штукатурка почала нищитися), чому для цього анонсували офіційний проект за участі інституту «*Укрзахідпроектреставрація*». Прочитуймо А. Давидюка: «Це найбільша проектна структура, яка є в Західній Україні і має спеціалістів високого рівня, і в цьому навіть не доводиться сумніватися. На кожную стіну, на кожную розкладку будуть повністю зроблені креслення-малюнки. Я їх всі бачив і погоджував. Крім цього, вони всі погоджені в Києві — в Державній службі з питань національної культурної спадщини, зараз він існує при Міністерстві культури України. Тобто погодження пройдені усі»⁷.

Сьогодні храм реставрують на пожертви громадян, а на його стінах виконують мозаїки. Вже накладена мозаїка храму серед журналістів викликає лише схвальні відгуки. Зокрема А. Давидюк вважає її

⁵ Там само. — С. 54.

⁶ Маланюк Т. Назв. праця. — С. 30.

⁷ В Галичі ведуть реставрацію старовинної церкви Різдва Христового [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ugcc.if.ua/novyny/567-v-halychi-vedut-restavratsiiu-starovynnoi-tserkvy-rizdva-khrystovoho.html>

надзвичайно естетичною, яку майстри виконали на високому художньому рівні з дуже якісних матеріалів. За роботою ж стежать реставратори та науковці. Окрім того, він також наголошує, що: «[...] якихось вольностей чи відходження від канонічних якихось речей не допускається»⁸. Ще один приклад патетичного відгуку про ці мозаїки: «Тепер галичани також з гордістю можуть сказати, що і в їхньому храмі Різдва Христового працює майстер світового рівня о. Євген Андрухів. Майстер, який переконаний, що краса надихає на життя, в якому немає місця для гріха»⁹.

Як свідчать факти, які ми отримали, це були доволі блюзнірські розважання про гріх і красу реального виконавця монументального оздоблення храму Є. Андрухова. Ми можемо доволі впевнено констатувати, що посадові особи з облдержадміністрації, священники та священники-художники своїми діями вчинили суттєву шкоду для внутрішнього убранства храму Різдва Христового в Галичі, що належить до нечисленних середньовічних архітектурних пам'яток України. Вона полягає в тому, що ґрунтовний фаховий проект реставрації храму, виконаний відповідно до чинного законодавства в *«Укрзахідпроектреставрації»*, священники, церковна громада і реальні виконавці оздоблення внутрішнього простору храму повністю знехтували. Чи брали активну участь у цій махінації відповідні посадові особи, що мали б здійснювати нагляд над цим проектом та анонсували в мас-медіа реставрацію, нам достеменно невідомо, однак пасивна участь очевидна.

Ці обставини з'ясувалися на конференції *«Пам'ятки сакрального мистецтва: збереження, дослідження та мистецтвознавча експертиза»* в м. Києві 3 листопада 2016 р., під час якої ми виступили з темою *«Сучасний стан інтер'єру церкви Різдва Христового в Галичі — пам'ятки архітектури національного значення»*. У виступі чітко окреслювалися суттєві прорахунки в композиційному та образному вирішенні мозаїк, яких допустився Є. Андрухів. При обговоренні теми провідні українські реставратори Олег Рішняк та Оксана Садова пояснили, що організацію *«Укрзахідпроектреставрація»*, де вони працюють, використали як ширму для отримання дозволів у Міністерстві

⁸ Там само.

⁹ Чемеринська В. Храм дочекався свого фахівця / В. Чемеринська [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://galslovo.if.ua/index_old.php?st=5547

культури України і до мозаїк, які існують у храмі сьогодні, їхня структура не має жодного стосунку. Вони повідомили, що ще до того, як інститут закінчив виготовлення документів для проекту реставрації церкви, на місці було здійснено фактично самовільний початок монументально-оздоблювальних робіт. Тому проект так і залишився проектом, якого ніхто вже не потребував. Як відбулася «крута» зміна курсу при оздобленні храму? Хто конкретно «згрішив» у цій ситуації? Ці питання ми залишимо для того, щоб їх ретельного дослідили відповідні органи і журналісти. Нам цікаво об'єктивно порівняти мистецькі особливості проектів «*Укрзахідпроектреставрації*» та художника Є. Андрухова.

За відповідним офіційним поданнями замовника — Галицького деканату Івано-Франківської митрополії УГКЦ у 2014 р. провідні фахівці реставраційної установи виконали обстеження, обміри, фотофіксацію об'єкта і розробили детальну схему-проект нового оздоблення храму в Галичі. Окрім ретельного історико-культурного обґрунтування, проект містить і відповідні докладні креслення-розгортки зображень для кожної стіни церкви. Фахівці «*Укрзахідпроектреставрації*» провели наукове дослідження, яке містило й ґрунтовні попередні роботи. На основі комплексних наукових студій було розроблено альбом аналогій композицій стінописів, а потім виконано детальний ескізний проект стінопису з пояснювальною запискою. З цими документами можна ознайомитися в архіві цієї організації.

Протягом тривалого часу колектив реставраторів проводив скрупульозне узгодження кожного зображення, яке вони пропонували для проекту відповідно до чинних і прийнятих канонів, традицій українського церковного малярства, стилістичної узгодженості проекту та історичних особливостей храму. Як приклад наведемо схеми зображень Богородиці в бані західної частини нави храму (іл. 3), яке відзначається композиційною вивершеністю і вмінням зацентувати на домінуючих ликах Марії та Христа. Не менш переконливим за образно-композиційним вирішенням є й проект Євхаристії (іл. 4–6). Тут особливо хочеться звернути увагу на вдалу ритмічність членування зображень на стіні, впевненість у поставленні фігур апостолів і святих, а також вкраплення давньоруських орнаментальних смуг для окреслення основних архітектурно-конструктивних елементів цієї частини храму. А

багатофігурний сюжет «Різдва Христового» (іл. 7), окрім цікавого вирішення окремих груп персонажів, містить гармонійне включення у саму композицію вікна на стіні, яке б візуально включало в мальований простір неба або реальне. Навіть ці лінійні малюнки дозволяють нам впевнитися у фаховому володінні виконавців нездійсненого проекту академічним малюнком та композицією, у глибоких знаннях церковних канонів у царині ансамблевості церковного інтер'єру і розумінні відповідності обраної стилістики зображень особливій історії цієї пам'ятки архітектури.

Декілька слів про автора мозаїк, які цьому храмі вже виконано таким «дивним» способом. За плечима Є. Андрухова не лише студії в духовній семінарії, а й закордонний мистецький вишкіл у Римі та навчання і праця в ательє сакрального мистецтва Центру «Енцио Алеуті» під керівництвом о. Марка-Івана Рупніка, де він опановував мистецтво створення мозаїк. Йому вдалося ознайомитися з різними античними мозаїчними технологіями, а також разом із митцями Центру працювати над оздобленням різних храмів Європи¹⁰. Серед улюблених мозаїчних технік, за визначенням самого майстра, — *opus tessellatum* — маленькі квадратні кубики зі смальти та природного каміння, викладені з певною послідовністю; *opus vermiculatum* — каміння різної форми, викладені в довільному порядку; *opus signinum* — поєднання каміння квадратної та інших форм¹¹. З приводу творчого кредо Є. Андрухова знаходимо такі слова художника: «Я не стараюся започаткувати щось нове у мистецтві, зробити якийсь внесок. Не стараюся, щоб говорили: “О, видно, що це намалював Євген Андрухів”. Основне, щоб кожна моя річ збагачувала духовно [...] Я хочу, щоб людям було приємно дивитися на мої роботи, щоб вони викликали якесь гарне почуття краси, запрошували до чогось доброго, Божого. Щоб ікона була зовнішньо-прекрасною, а внутрішнім багатством спонукала до молитви. Це є дуже важливо для кожного іконописця»¹².

¹⁰ Мозаїки Євгена Андрухіва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://yevhenandrukhiv.wordpress.com/>

¹¹ Там само.

¹² Дідух В. Прагну щоб кожна річ збагачувала духовно / В. Дідух [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.novazorya.if.ua/27012011/13-i-try-to-every-spiritually-enriched-my-thing>

Однак власне специфічні промахи при вирішенні майже всіх його авторських проектів роблять твори автора особливо «впізнаваними» для мистецтвознавців і художників. Є. Андрухів виконав уже багато мозаїк в Україні. Так, у Зарваниці на Тернопільщині він оздоблював мозаїкою церкву Благовіщення та центральний собор Божої Матері. А однією з найбільших робіт художника в Україні є храм Покрови Пресвятої Богородиці в Підлютому на Івано-Франківщині (колишня літня резиденція митрополита Андрея Шептицького). Загалом з поданих на сайті художника життєпису та фотографій виконаних об'єктів нам стає зрозуміло: бажаною є краща професійна академічна художня підготовка автора. На об'єктах, де він є співавтором і поряд працює фахівець з доброю фаховою підготовкою, якість зображень досить добра. Однак там, де він є одноосібним автором зображень та комплексного оздоблення храмового інтер'єру, бачимо суттєві недоліки в загальній композиції, лінійно-площинних вирішеннях фігур і т. п. Зважаючи на його роботу з мозаїкою, яка є недешевим матеріалом та згодом не дозволяє виправлень, така непрофесійність, м'яко кажучи, нечесна щодо замовника. Констатуємо, що технічно його мозаїки викладені дуже добре, втім це не основоположне, бо головним завжди буде вміння ставлення грамотного художньо-образного вирішення зображення.

Попри багато вже виконаних його проектів та схвальні відгуки в мас-медіа, ми маємо декілька критичних думок з приводу його проекту в Галичі. Центральне місце в абсиді займає зображення Богородиці Оранти в золотому колі та з оригінально композиційно вирішеним сяйвом позаду постаті. Привертає увагу вираз лику: строгий, уважний, з витонченими рисами і проникливими очима, і це правильно, адже перед нами зображення Богородиці в молитві. Цікаво вирішено краї німба та вигадливо поєднано різні мозаїчні техніки (іл. 8). Однак красу цієї деталі можна роздивитися при наближенні за допомогою оптичних пристроїв. На жаль, пересічному парафіянинові це не до снаги. На нашу думку, в зображенні Оранти дещо різкий контраст між світлою і темною частинами мафорію. Темно-червоні площини домінують на зображенні, створюючи свій окремий силует, що заважає сприймати постать Богородиці цільно (іл. 9).

Нижче виконано сюжет таїнства Євхаристії. Українське монументальне церковне мистецтво ще з давніх часів має декілька

віртуозно виконаних мозаїчних варіантів на цю тему (Софійський та Михайлівський собори в Києві і т. д.). Основна увага в них зосереджена на Христі та апостолах, адже ключовим змістом сцени є символічне причастя апостолів. Є. Андрухів також дотримується класичного варіанта: у фризівій композиції центром є світла постать Спасителя, до якого з двох боків із повагою і смиренням приступають апостоли (іл. 10). Самі ж фігури, на нашу думку, не мають добре пророблених поз і, відповідно, адекватного зображення бганою одягу.

Силуети постатей апостолів майже скрізь чітко прочитуються на світлому тлі. Вирішення вертикальних мозаїчних смуг тла та орнаментальне вирішення символічного позему сюжету хочеться відзначити позитивно (іл. 11). Дещо надумані форми мають світлі хвилясті смуги позаду постатей. Однак найбільш незрозумілим є ультрамариновий акцент на подібній хвилястій смузі позаду Христа та апостолів поряд з ним. Ці дві темні плями, на жаль, розбивають цілісність композиції. Попри композиційні недоречності, хочеться відзначити надзвичайно точне і елегантне технічне вирішення мозаїк, що вкотре свідчить про неабиякий технічний вишкіл майстра. Загадкою для нас залишилася й загальна мистецька стилістика цих мозаїк, яка не має ні яскраво виражених рис сучасної трансформації традиційних сюжетів, ні вдалої спроби синтезу вже відомих українських стилів церковного малярства.

Ми переконані, що митець, який усвідомлює відповідальність перед замовником і дбає про власний стиль, перед виконанням відповідального завдання шукає аналогії для творчих інспірацій та самокритичної оцінки своїх спроб. Якщо звертатися до прикладів вдалого виконання мозаїчних зображень в сучасних вітчизняних храмах, то, безперечно, вони є. Таке оздоблення нових українських храмів трапляється рідко. Основна причина цього — велика коштовність матеріалів і робіт з виконання. Також мало й художників, які вміють професійно працювати з мозаїкою та володіють тонкощами церковного монументального образотворчого мистецтва. Втім наведемо кілька вітчизняних прикладів як вдалого образно-композиційного вирішення мозаїк, так і створення цілісного ансамблю інтер'єру храму.

Навіть у радянський час, наприкінці 80-х років ХХ ст., видатному українському художникові Володимирі Федькові вдалося створити високимистецькі мозаїки на релігійну тематику на станції «*Золоті*

Ворота» в Києві. Перед глядачем своєрідна монументальна композиція, що нагадує традиційний поділ храму на нефи, тому внутрішня структура станції надзвичайно подібна на структуру храму (іл. 12). Світле склепіння середнього залу розділене арками, які мають мозаїчні смуги з орнаментальними зі смальти й цегляну обв'язку. Мотиви їхні нагадують візерунки на стовпах, що прикрашали інтер'єри руських храмів. Впадає у вічі, що в основі колориту мозаїк автори поклали сполучення жовто-блакитних кольорів, що символізує державність України¹³. Тобто ми визнаємо, що роботи В. Федька — галерея персонажів у малих арках — це своєрідна, ще з радянських часів, «постійно діюча виставка» українських святих та історичних діячів. Здебільшого ці зображення вирішені за традиційними іконографічними схемами українського іконопису і, попри деякі вимушені технічні погрішності, є прекрасним зразком сучасного декоративно-площинного мозаїчного трактування релігійних образів у руслі давньоруських мистецьких традицій.

Доброю прив'язкою архітектури храму до ландшафту, організацією довколишнього простору храму, сучасним трактуванням традиційних архітектурних об'ємів княжих часів та ансамблевистію в облаштуванні інтер'єру відзначається київський Спасо-Преображенський храм у Голосієві. Ця новозбудована церква має найбільшу площу мозаїк у Києві та є достойним прикладом співпраці священників, архітекторів і художників. Привертає увагу програма мозаїк, адже у вівтарній апсиді виконана мозаїчна композиція *«Євхаристія»*, а над нею зображено Преображення Господнє. У південній апсиді — монументальна композиція *«Візантія»*, а в північній — відповідна композиція *«Русь-Україна»*. Південні стіни храму прикрашені медальйонами зі святими — чоловіками, північні — святими жінками. У західній апсиді — мозаїчна композиція *«Гостинність Авраама»*, а підбанный простір зайнятий зображеннями Пантократора і восьми архістратигів. Виконані мозаїки у флорентійському стилі, де використовується природний малюнок каменя. Вражають грамотно і виважено розміщені композиційні та кольорові акценти сюжетів. Постаті в цих композиціях сприймаються цільно, вони мають чітко визначену

¹³ Ващенко М. О. Монументальна спадщина Володимира Федька та її вплив на станковий живопис художника / М. Ващенко // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. — 2014. — № 2. — С. 233.

позу, зрозумілий силует і анатомічно правильно вибудовану фігуру. Стильно довкола сюжетних композицій виконані орнаментальні смуги і декоративні світлі фони. Органічно вплетений у монументальні зображення за силуетом, стилістикою та використаними матеріалами низький іконостас з мозаїчними іконами (іл. 13–14). Зауважимо також, що всі елементи інтер'єру, які впадають в око, виготовлені в одній стилістиці відповідно до мозаїк та ліній архітектурного об'єму храму.

Серед сучасних майстрів церковного монументального мистецтва дуже позитивно вирізняється випускник Львівської національної академії мистецтв (кафедра сакрального мистецтва), магістр іконопису, лауреат Державної премії України в галузі архітектури, автор вдалих і новаторських розписів багатьох сучасних храмів — Святослав Владика. У стилі «сакрального мінімалізму» виконано мозаїки до храму Різдва Богородиці на Сихові у Львові. Сам художник так висловлюється про мозаїчну техніку: «Я розглядаю мозаїку як частинку цілого. Тобто сама по собі мозаїка — це невеличка частина якогось камінця, але коли ми збираємо їх дуже багато, то утворюється образ, який не може існувати без деяких частин»¹⁴. Новаторське архітектурне рішення об'єму храму, яке виконав Радослав Жук, вміло доповнене мозаїчними зображеннями авторства С. Владики: «*Сихівська Богородиця Знамення*» (іл. 15), нижче «*Свята Євхаристія*», зверху «*Зішесття Св. Духа*», а також мозаїчні вставки на північних та південних стінах нефа — ангели тримають золоту кулю, яка символізує світ. Загалом, згідно з проектом, передбачено ще такі мозаїчні зображення: «*Благовіщення*», «*Іван Златоустий*», «*Василій Великий*», «*Григорій Богослов*», «*Григорій Златослов*». Особливо хочеться відзначити цілісність створених композицій мозаїк та фресок, де головна кольорова і змістова домінанта зосереджена на мозаїчному зображенні Богородиці Знамення. Це досягнуто використанням чистих геометричних форм (коло, квадрат, прямокутник) у вирішенні членування основних частин кольорових акцентів мозаїк і фресок собору, що дозволяє нівелювати прямі кути основних архітектурних об'ємів. Такі золоті, білі або блакитні форми

¹⁴ У Львові презентували серію ікон від Святослава Владики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_prezentuvaly_seriyu_ikon_vid_svyatoslava_vladyky_chastyna_tsilogo_139363.html

логічно доповнюють архітектурні деталі, відділяючи окремі частини загальної композиції. Слід відзначити, окрім вдалого образного вирішення мозаїк, і їхню технічну досконалість. Інтер'єр храму ще не виконано до кінця, однак елементи й монументальні розписи, що існують, дають можливість прогнозувати вдалий гармонійний остаточний результат. Ці приклади говорять про те, що після відновлення незалежності України у галузі церковного монументального малярства все ж з'явилася когорта професійних майстрів. Але при цьому з боку держави практично повністю відсутній нагляд за визначними пам'ятками. Тому існують факти байдужості громади й священників до якості виконання у храмах художніх робіт, а це часто нівелює позитивні зрушення у справі.

Ми розуміємо, що вищенаведена конфліктна ситуація, яка виникла при оздобленні інтер'єру храму Різдва Христового в Галичі, в сучасному світі українського церковного мистецтва не випадкова. Цей доволі обмежений у просторах і особах мистецький світ має ті ж вади, що й усе наше суспільство. Мистецька неосвіченість та матеріальна зацікавленість частини духівництва при наданні замовлень на оздоблення храму тому чи іншому митцеві — часте явище. Воно ганебне, і його важко викорінювати у суспільстві, де існує «культ хабара», відсутня повага до законів і знівельовано почуття власної гідності. Однак коли йдеться про невеликі храми у віддалених селах, то переважно на це просто закривають очі. А коли на наших очах незаконно спотворюють відому практично всім історикам та мистецтвознавцям українську пам'ятку архітектури, то дивне «мовчання ягнят».

Тепер більшість стін цього храму поштукатурено й помальовано в один колір, тому вже зроблені мозаїки притягують до себе якнайбільше уваги. Питання про остаточний вигляд інтер'єру храму після реставрації, наскільки ми можемо тепер судити, залишається досі нерозв'язаним. Сподіваємося, що домінанта при оздобі храму — мозаїки, попри образно-композиційні недоліки, буде все ж гармонійно і цілісно співзвучна з іншими новими елементами інтер'єру храму: іконостасом, аналоєм, кіотом, бічними вітвариками, світильниками, лавами тощо. І тоді старі стіни храму матимуть не лише захопливу історію, а й надію на створення сучасного гармонійного та естетичного інтер'єру.

Iryna Dundiak (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Church of the Nativity in Halych in the context of the Ukrainian church fine arts of the second half of the XX – beginning of the XXI century

Ukrainian church art of the second half of the XX – beginning of the XXI century, in particular on the territory of the historical Halychyna, is still a «white spot» of art history. The interior of the Church of the Nativity in Halych, analyzed in the context of the problems of contemporary church art with the definition of important historical events and cultural processes that influenced it, is among the most eloquent examples. The article is focused on the monumental painting of the temple and the problems around it.

Key words: *Halych, church, church art, monumental painting, iconography.*

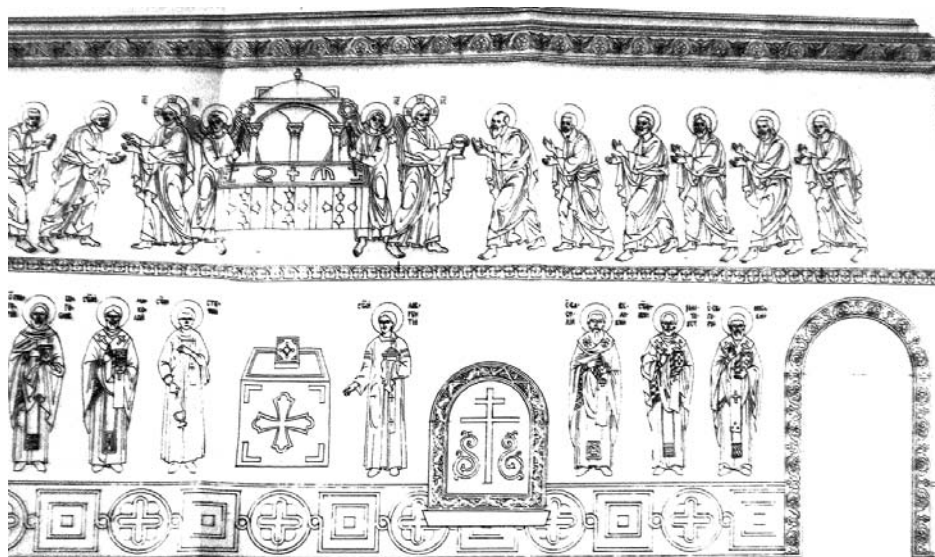
*1. Загальний вигляд храму Різдва Христового. м. Галич.
Фото автора*

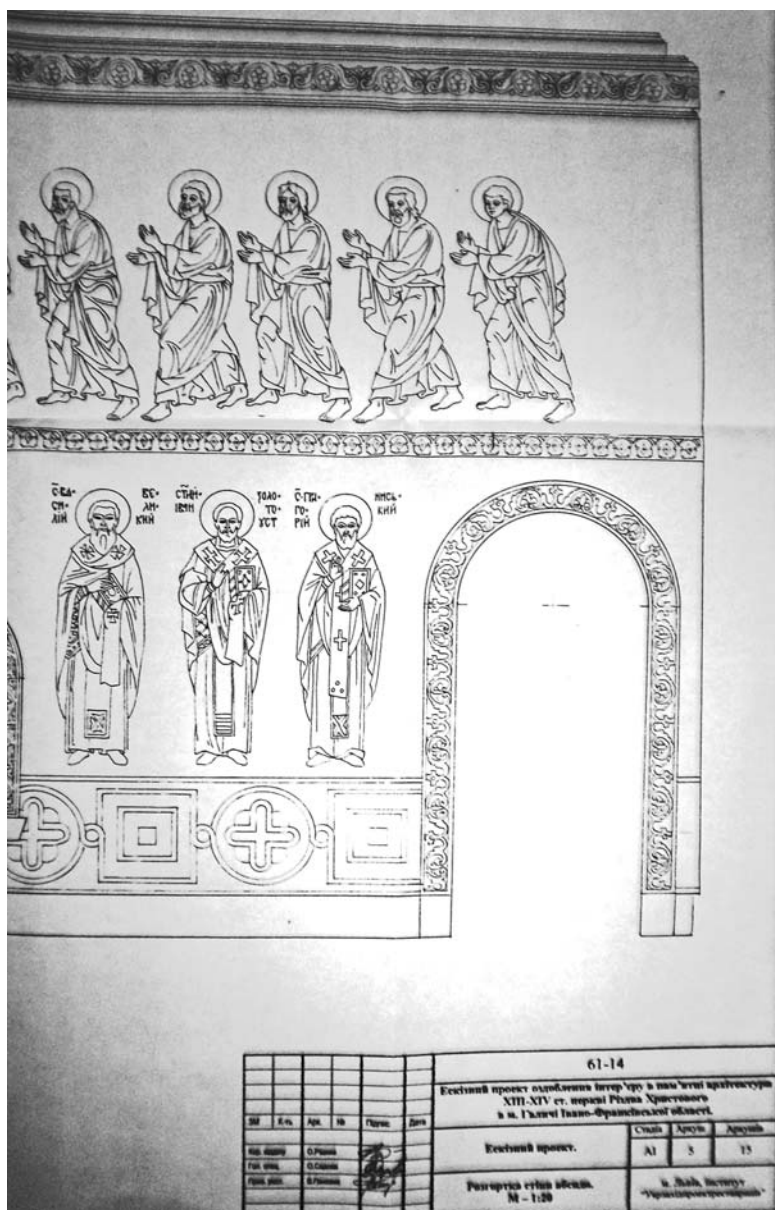
2. Розписи початку XX ст. та поновлені П. і М. Щупаками.
Храм Різдва Христового. м. Галич. Фото взято з сайту. http://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/69141_hram-rozhdestva-hristova-galich.htm

3. Фрагмент проекту зображення Богородиці Знамення в бані західної частини нави для храму Різдва Христового, розробленого «Укрзахідпроектреставрацією». Фото автора

4. Фрагмент проекту зображення стін абсиди храму для Різдва Христового, розробленого «Укрзахідпроектреставрацією». Фото автора

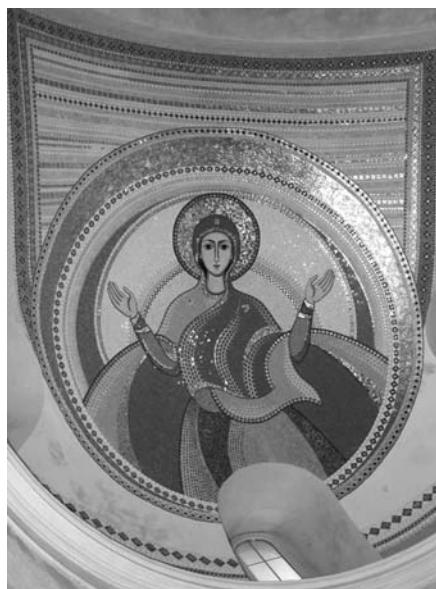
5. Фрагмент проекту зображення стін абсиди храму для Різдва Христового, розробленого «Укрзахідпроектреставрацією». Фото автора

7. Проект композиції «Різдво Христове» для стін храму для Різдва Христового від «Укрзахідпроектреставрації». Фото автора

8. Є. Андрухів. Фрагмент лику Богородиці Оранти. Храм Різдва Христового, м. Галич.

9. Є. Андрухів. Богородиця Оранта. Храм Різдва Христового, м. Галич.

Фото взято з сайту <https://yevhenandrukhiv.wordpress.com/halych/>

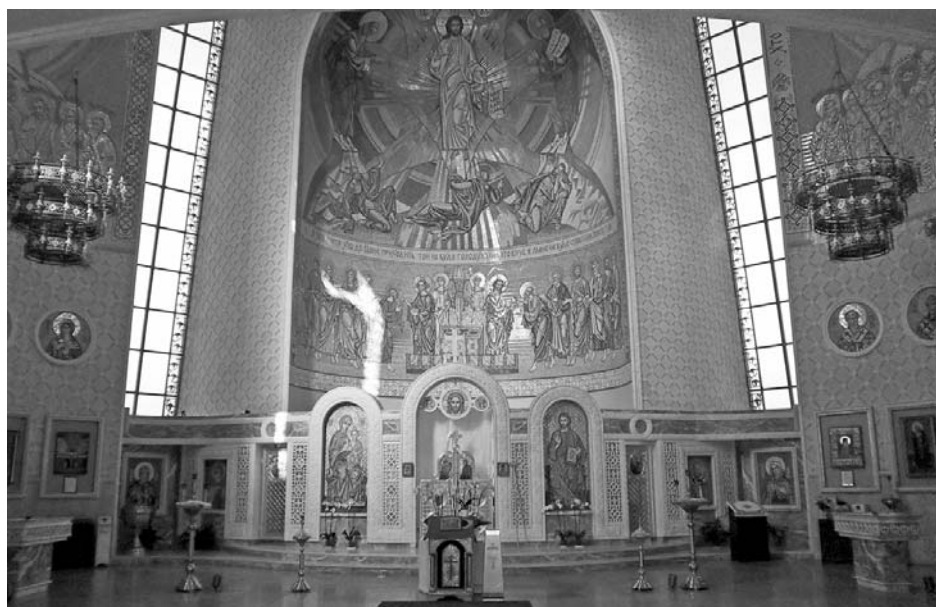
10. Є. Андрухів. Євхаристія. Храм Різдва Христового, м. Галич.
Фото взято з сайту <https://yevhenandrukhiv.wordpress.com/halych/>

11. Є. Андрухів. Фрагмент композиції Євхаристія. Храм Різдва Христового, м. Галич. Фото взято з сайту <https://yevhenandrukhiv.wordpress.com/halych/>

12. Станція метро Золоті Ворота, Аскольд і Дір. м. Київ. Фото взято з сайту <http://tov-tob.livejournal.com/103642.html>

*13. Інтер'єр Спасо-Преображенського храму у Голосієво, м. Київ.
Фото автора.*

*15. Святослав Владика. Богородиця Знамення. Церква Різдва
Пресвятої Богородиці на Сихові, м. Львів. Фото автора.*

14. Інтер'єр Спасо-Преображенського храму у Голосієво,
м. Київ. Фото автора

алич:

джерела та історіографія

ОБЛОГА ГАЛИЧА 1387 РОКУ У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті автор проводить загальний історіографічний огляд питання, пов'язаного з облогою Галича польським військом та литовськими допоміжними загонами 1387 р. Простежено погляди на цю ключову воєнну подію в історії Галицької землі представників різних українських дослідницьких шкіл, починаючи з першої половини XIX і аж до початку XXI ст. Відзначено, що в більшості наукових праць польське відвоювання галицької столиці в Угорського королівства знайшло переважно дуже побіжне відображення, яке вже не може задовольнити потреби сучасної історичної науки.

Ключові слова: місто Галич, облога 1387 р., королева Ядвіґа, воєвода Бенедикт, вітчизняна історіографія, археологія, українські історики.

Відомо, що в середньовічній історії Галича залишається ще чимало окремих подієвих лакун, які вже потребують ґрунтового наукового вивчення. Зокрема, до їхнього числа належать маловідомі аспекти, пов'язані з тривалою облогою столиці Галицької землі польським військом у ході так званого «походу Ядвіґи» 1387 р., внаслідок якого королева змогла одразу відвоювати в Угорського королівства всю цю політично важливу для неї територію. Деякі сучасні українські дослідники вважають, що саме здобуття Галича стало тією ключовою воєнною подією, що поклала початок успішній реалізації на практиці однієї з головних умов щойно укладеної між Великим князівством Литовським і Польським королівством династичної угоди — Кревської унії 1385 р.¹ Однак конкретні

¹ Наприклад, див.: Масан О. Кревська унія 1385 р.: генеза, зміст і значення / О. Масан // Політологічні та соціологічні студії : Збірник наукових праць. — Чернівці : Букрек, 2009. — Т. 8. — С. 114.

деталі військового оточення цього головного укріпленого пункту Галицької землі для оволодіння ним та обставини його взяття й надалі залишаються у вітчизняній історичній науці суцільною білою плямою.

Доводиться визнати, що загалом далеко не завжди українські історики приділяли належну увагу воєнним аспектам останнього етапу боротьби за так звану «галицьку спадщину» (1340–1387), втім безпосередньо пов'язаним з вищезазначеною облогою Галича. Так, одним з них, який у першій половині XIX ст. поставив собі завдання написати історію Галицької землі, був архіваріус Львова і співробітник Ставропігійського інституту Денис Зубрицький. Як відомо, він опублікував *«Историю древнего Галичско-русского княжества»* у трьох частинах (Львів, 1852–1855). Проте політичні події в останній завершуються 1337 р.², тобто за півсторіччя до облоги давньої галицької столиці військом Ядвіги. В іншій роботі автора *«Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош»* (Львів, 1855), яка по суті становить додаткову (четверту) частину до його попередньої праці, лише побіжно згадується, що «спустя пять лет по кончине короля Людовика, то есть в 1387 году, пользуясь отчаянным положением сестры своей Марии, королевы венгерской, бросилась Ядвига королева польская на Галицию, завоевала и присоединила ее к своей державе и с того времени по 1772 год оставалась эта земля под польским владычеством»³. Щодо наукових робіт іншого відомого тогочасного вітчизняного дослідника Антонія Петрушевича, то в них також основну увагу приділено ранішнім політичним подіям історії княжого Галича. У своїх працях *«Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галичском княжестве с половины XII до конца XIII века»* (Львів, 1854) та *«Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе*

² Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества: В 3 ч. / Д. Зубрицкий. — Львов : Типом и изданием Ин-та Ставропигианского, 1855. — Ч. 3. — 324 с.

³ Його ж. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, и критическими исследованиями и замечаниями / Д. Зубрицкий. — Львов : Напеч. в тип. Ставропигианской, 1855. — С. 89.

Галичь и его достопамятности» (Львів, 1888) він зовсім не аналізує обставин взяття столиці Галицької землі 1387 р.⁴

На 60—80-ті роки ХІХ ст. різні проблеми з історії давнього Галича займають одне з чільних місць наукового доробку професора Львівського університету Ісидора Шараневича. Він не тільки глибоко проаналізував вже відомі на той час руські літописи, але й залучив до своїх досліджень ряд ще не використаних західноєвропейських писемних джерел, а також вперше провів ґрунтовні археологічні розкопки головного укріпленого пункту Галицької землі, широко використав допоміжний топонімічний матеріал для з'ясування історичних назв. Ґрунтуючись на такій різноманітній джерельній базі, йому вдалося написати значну за обсягом комплексну *«Историю Галицко-Владимирской Руси от найдавейших времен до року 1453»* (Львів, 1863)⁵ — найкращий для свого часу огляд подій цього періоду вітчизняної історії. Дуже детально він зупиняється на політичному становищі Галицької землі з часу її переходу під владу Польського королівства і тих змін, які об'єктивно спіткали місцевих мешканців. Приділив І. Шараневич окрему увагу й аспектам облоги Галича військом Ядвіґи, вперше зазначивши, що на допомогу останній прибули також допоміжні, які надіслав її чоловік — польський король Владислав ІІ Яґайло, литовські заґони. Однак сам перебіг військових дій під галицькою столицею цей історик подає в дуже загальних рисах⁶.

Наступний етап вивчення вказаного військового аспекту історії Галича часів остаточного його переходу під польську владу пов'язаний з роботами Михайла Смирнова, Богдана Дідицького, Володимира

⁴ Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века / А. Петрушевич // Литературный сборник, издаваемый обществом Галицко-русской матицы. — Львов : Напеч. в тип. Ин-та Ставропигианского, 1854. — Вып. 2. — С. 8—81; Его же. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галичь и его достопамятности / А. Петрушевич. — Львів : Тип. Ставропигианского ин-та, 1888. — 626 с.

⁵ Шараневич И. История Галицко-Владимирской Руси от найдавейших времен до року 1453 / И. Шараневич. — Львов : В печат. Ставропегийского ин-та, накл. авт., 1863. — 462 с.

⁶ Шараневич И. Указ. соч. — С. 263—264.

Мильковича⁷ та інших вітчизняних дослідників. Однак, на відміну від праць вищенаведених дослідників, їхня наукова творчість не внесла ніяких суттєвих доповнень, а лише продовжувала популяризувати вже наявні досягнення тогочасної історичної науки. Правда, слід відзначити, що саме вони вперше спробували перейти у своїх роботах від вивчення історії Галицької землі загалом до розробки окремих її питань. Зокрема, М. Смирнов у праці *«Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387)»* (Санкт-Петербург, 1860) при висвітленні подій означеної облоги Галича вказав, що «поляки не могли его взять собственными средствами и обратились за помощью к литовцу Витовту, который в то время был в Луцке. Витовт, соединив войска многих литовских князей, своих родственников (кн. Юрия белзского, Федора Любартовича владимирского, Василия пинского, Симеона степанского, Федора рогатинского, Юрия слущкого), подступил к Галичу и заставил венгерского воеводу Бенедикта сдаться»⁸. Натомість в іншій своїй монографії *«Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею»* (Одеса, 1868)⁹ цей самий автор уже не висловлював таких необгрунтованих тверджень, мабуть, внаслідок перегляду власних попередніх наукових поглядів.

Крім того, Іван Линниченко в цей самий час підготував цінний *«Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси»* (1891), в якому піддав ґрунтовній критиці ряд найновіших з цієї проблематики праць української історії¹⁰. В одному з таких оглядів він написав, що «в начале 1387 года (в феврале) Ядвига выступает в поход для завоевания Червоной Руси и успешно оканчивает дело в течении месяца. Венгрия была не в силах защищать эту область, местная же боевая сила,

⁷ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387) / М. Смирнов. — СПб.: В тип. Лермантова и комп., 1860. — 154 с.; Дедицкий Б. Летопись Руси от 1340 до 1387 гг. / Б. Дедицкий. — Львов, 1887. — 56 с.; Милькович В. Студії критичні над історією русько-польською / В. Милькович. — Львів: Тип-я Ставропигийского ин-та, 1893. — Ч. 1 (1340 — 1387). — 109 с.

⁸ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси... — С. 105.

⁹ Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею / М. Смирнов. — Одесса: Тип. П. Францова, 1868. — Ч. 1. — 260 с.

¹⁰ Линниченко И. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси / И. Линниченко // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1891. — № 5. — С. 147—170; № 6. — С. 454—492; № 7. — С. 125—171.

состоявшая главным образом из польской шляхты, перешла на сторону польской королевы, чем только и можно объяснить столь быстрый успех польских войск. Раньше других сдался Львов, заселенный немцами, расположенными к Польше и ненавидевшими войну, нарушавшую правильность их торговых оборотов. Венгерские гарнизоны храбро отбивались, но, не получив подмоги, должны были уступить силе»¹¹.

Проте на рубежі XIX—XX ст. у працях не всіх вітчизняних істориків знайшлося місце навіть загальним відомостям про зазначену облогу Галича польським військом. Так, Володимир Антонович, попри всі свої наукові зацікавлення, не приділив цій важливій історичній події жодної уваги¹². Дуже коротко розповідає про неї Олександр Барвінський у своїй популярній *«Історії України-Руси»* (Львів, 1904)¹³. Так само і Олександра Єфименко у своїй *«Истории украинского народа»* (Санкт-Петербург, 1906) одним реченням подала інформацію про остаточне приєднання Галицької землі до Польського королівства¹⁴.

Найґрунтовніший академічний розгляд означеної події кінця 80-х років XIV ст. в четвертому томі монументальної *«Історії України-Руси»* (Київ; Львів, 1907)¹⁵ запропонував Михайло Грушевський. Зокрема він зауважив: «Покічивши з північною Галичиною польське військо рушило в Галицьку землю, але тут чекало його розчарування. Галицький воєвода Бенедикт не був так податливий, як інші, і завчасу приготувався до облоги, не схотів піддати ся Ядвізі. Не знати, чи пробувало польське військо здобути Галич силою, чи уважало се за твердий горіх для себе, досить що прийшло ся звернути ся по поміч до Литви, хоч її участь, здається, з гори старали ся оминати»¹⁶. За його твердженням, саме Ягайло на прохання своєї дружини вислав їй на допомогу декількох литовських князів на чолі з Вітовтом. «Але й се на швидку вислане литовське військо,

¹¹ Там же. — № 7. — С. 141—142.

¹² Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В. Антонович. — К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. — Т. 1. — III, 351 с.

¹³ Барвінський О. Історія України-Руси / О. Барвінський. — Львів : Накл. тов-ва «Просвіта», 1904. — С. 35.

¹⁴ Єфименко А. История украинского народа / А. Ефименко. — К. : Либидь, 1990. — С. 94.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1993. — Т. 4 : XIV—XVI віки — відносини політичні. — 544 с.

¹⁶ Там само. — С. 122.

— писав історик, — як згадує Ягайло в своїй грамоті Бенедикту, не могло здобути замку і вкінці увійшло в переговори з Бенедиктом. Удалося намовити його до згоди: він піддався, вимовивши собі ласку короля»¹⁷. Як бачимо, М. Грушевський у своїй докладній розповіді спробував дати власне бачення військових дій поляків і литовців під час зазначеної облоги столиці Галицької землі, ґрунтуючись на повідомленнях лише писемних джерел. Проте сказати, що він повністю висвітлив усі моменти цього важливого епізоду «походу Ядвіґи» 1387 р., також не можна.

Відзначмо, що 1909 і 1911 рр. археологічні дослідження території давнього Галича проводив відомий український історик і мистецтвознавець Йосип Пеленський¹⁸. На базі виявленого підйомного матеріалу він зробив деякі цікаві припущення стосовно перебування угорського війська в цьому великому галицькому укріпленому пункті. Так, на його думку, «не виключено, що певний час, поки будувався цей замок, польська та угорська залога жила або у старому замку на Крилосі, або у твердині монастиря Св. Пантелеймона. Цілком можливо, що вояки перебували на тій самій горі, де йшла будова замку. І це найправдоподібніше, бо тут могли стояти тимчасові дерев'яні будинки, крім того, біля підніжжя гори паралельно будувалося нове місто»¹⁹.

Наведені позитивні наукові зрушення в дослідженні зазначеної проблеми першого десятиріччя ХХ ст. справили певний вплив на дальший розвиток вітчизняної історіографії державницького напрямку. Яскравим свідченням цього є робота Степана Томашівського «*Українська історія. Старинні і середні віки*» (Львів, 1919)²⁰, де автор зазначав: «[...] похід Ядвіґи перемінився на чолобитні галицької людности, яка одержала грамоти з потвердженням усіх прав і привілеїв та обітницю, що Галичина не буде ніколи відлучена від Польщі або дана якому князеві в управу. Видко, що дошкулювало людям, зокрема міщанству. Щотільки в Галичи зустріли поляки і литовці (сі прийшли з підмогою) опір угорського воєводи Бенедикта. Після безуспішного здобування замку, почато переговори, в

¹⁷ Там само.

¹⁸ Пеленський Й. Таємниці стольного града / Й. Пеленський // Літопис Червоної Калини. — 1991. — Ч. 5. — С. 43–49; Ч. 6. — С. 36–41; 1992. — Ч. 1. — С. 42–48; Ч. 2. — С. 59–63.

¹⁹ Там само. — 1991. — Ч. 6. — С. 38–39.

²⁰ Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки / С. Томашівський. — Львів: Вид-во «Вчора і нині», 1919. — 155 с.

яких воєвода показав себе приступним і здав добре збудований і запровіянтований Галич, запевнивши собі свої маєтності в Галичині та охорону короля Ягайла від евентуальних поганих наслідків з боку угорського правительства»²¹.

Та попри все це окремі українські дослідники у 20–30-х роках ХХ ст. при загальному висвітленні подій, що стосувалися облоги столиці Галицької землі, і далі опускали дрібну воєнну деталь, яка, на їхню думку, не мала такого великого історичного значення. Зокрема, саме на такий стан речей натрапляємо у праці Богдана Барвінського *«Історія українського народу»* (Львів, 1922), в якій автор жодним словом не обмовився про відвоювання Галича в Угорського королівства²². Навіть у таких знаних наукових роботах, які вийшли з-під пера Дмитра Дорошенка *«Нарис історії України»* (Варшава, 1932) та Івана Крип'якевича *«Історія України»* (Львів, 1938), про цю воєнну подію йдеться лише в кількох рядках²³.

Не знайшла належного відображення вказана облога галицької столиці й у спеціальній колективній *«Історії українського війська»* (Львів, 1935–1936), де було лишень зазначено, що «[...] в 1387 р. польська королева Ядвіга, донька й наступниця Людовика, з військом виправилася на Галичину й без всяких труднощів посадила польські залоги в головних городах. Тільки в столичному Галичі замкнувся угорський воєвода Бенедикт і кілька місяців завзято боронився. Але й він мусів нарешті піддатися. Так Галичина і з нею Белзчина та Холмщина перейшли остаточно під польську владу»²⁴.

В українській радянській історіографії 30–60-х рр. ХХ ст. також не знайшлося належного місця означеному відвоюванню Галича польським військом. Так, Кость Гуслий у другому випуску академічних *«Нарисів з історії України»* (Київ, 1939), спеціально присвячених становищу українських земель під литовським пануванням і захопленню

²¹ Там само. — С. 120.

²² Барвінський Б. Історія українського народу / Б. Барвінський. — Львів : Накл. кн. А. Бардаха, 1922. — 194 с.

²³ Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. / Д. Дорошенко. — К. : Глобус, 1992. — Т. 1 : До половини XVII ст. — С. 94; Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — С. 112.

²⁴ Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. — Львів : Світ, 1992. — С. 134–135.

їх Польським королівством, писав, що «[...] в 1387 р., скориставшись феодальними міжусобицями, що спалахнули в Угорщині, Польща за допомогою посланих Ягайлом литовсько-руських військ на чолі з Вітовтом захопила Галичину, і з цього часу до першого розділу Польщі в 1772 р. Галичина лишалась під її владою»²⁵. З цього уривка виходить, що основна заслуга у здобутті Галича належала не польському війську, а допоміжним загонам, які надіслав польський король, котрі складалися з литовців та русинів. Вже в традиційнішому руслі висвітлював ці воєнні події Ярослав Ісаєвич у відповідному підрозділі колективної монографії «*Торжество історичної справедливості*» (Львів, 1968). Він зазначив, що «[...] в лютому 1387 р. польські війська рушили на Галицьку землю. В Перемишлі та Галичі на бік загарбників перейшли багаті німецькі купці. Правда, польському війську, незважаючи на допомогу литовських загонів, не вдалось здобути штурмом старовинної столиці краю — Галича. Проте в ході переговорів воєвода Бенедикт віддав міста полякам, отримавши за це підтвердження своїх прав на земельні маєтки в Галичині»²⁶.

Не змінилося ставлення до вивчення цієї проблеми в українській радянській, а також діаспорній історіографії і в наступні десятиріччя. У формі констатації про те, що поляки відвоювали в угорців Галицьку землю, говориться у відповідних підрозділах, які написали Фелікс Шабульдо та Микола Котляр для колективної багатотомної праці «*Історія Української РСР*», що побачила світ українською і російською мовами (Київ, 1979 і 1982)²⁷. Подібну картину

²⁵ Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) / К. Гуслистий // Нариси з історії України. — К. : Вид-во АН УРСР, 1939. — Вип. 2. — С. 40.

²⁶ Ісаєвич Я. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами / Я. Ісаєвич // Торжество історичної справедливості : монографія. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1968. — С. 79.

²⁷ Шабульдо Ф. Українські землі в складі Великого князівства Литовського / Ф. Шабульдо // Історія Української РСР : У 8 т., 10 кн. — К. : Наук. думка, 1979. — Т. 1 : Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (З найдавніших часів до середини XVII ст.). — Кн. 2 : Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII — перша половина XVII ст.). — С. 72; Котляр Н. Юго-Западная Русь во второй половине XIII — первой половине XIV в. / Н. Котляр // История Украинской ССР : В 10 т. — К. : Наук. думка, 1982. — Т. 2 : Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII — первая половина XVII в.). — С. 37.

спостерігаємо і в першому томі роботи Наталії Полонської-Василенко «*Історія України*» (Мюнхен, 1972), де про досліджуваний аспект сказано лише, що «[...] в 1387 році на Галичину з військом рушила Ядвіґа і без спротиву дійшла до Галича: вся Галичина, а з нею й Поділля перейшли під владу Польщі»²⁸. Про саму ж облогу галицької столиці немає ні слова.

Ще гіршу ситуацію з висвітленням цього питання знаходимо у спеціальній науковій літературі цього періоду розвитку вітчизняної історіографії. Так, у студіях І. Крип'якевича «*Галицько-Волинське князівство*» (Київ, 1984), М. Котляра «*Галицька Русь у другій половині XIV – першій половині XV ст.*» (Київ, 1968), Ф. Шабульдо «*Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*» (Київ, 1987)²⁹ та інших українських радянських істориків про остаточне приєднання Галицької землі до складу Польського королівства наприкінці 80-х років XIV ст. годі знайти хоч один рядок. А діаспорний український дослідник Павло Грицак у своїй монографії «*Галицько-Волинська держава*» (Нью-Йорк, 1958), не сказавши ані слова на її сторінках про зазначену облогу Галича, під кінець дійшов парадоксального висновку, що «Галицько-Волинська держава була частиною тодішньої духовної Європи, Коммунітас Христіана, і, після подій середини 14 століття, продовжує існування в складі Вел. Князівства Литовського, хоч Галичина дістається Польщі»³⁰.

Частково такий повний застій у науковому вивченні означеної проблеми криється в результатах проведених розкопок археологічних об'єктів у Крилосі. В численних роботах таких знаних вітчизняних археологів, як Ярослав Пастернак, Лев Чачковський, Ярослав Хмілевський, Володимир Гончаров, Вітольд

²⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1: До середини XVII ст. — С. 316.

²⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1999. — 220 с.; Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. / М. Котляр. — К.: Наук. думка, 1968. — 144 с.; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. Шабульдо. — К.: Наук. думка, 1987. — 183 с.

³⁰ Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. — Нью-Йорк: НТШ в ЗДА і Вид-м «Обнова», 1958. — С. 153.

Ауліх³¹ та інші, головну увагу зосереджено на пам'ятках княжого Галича, головнo IX–XIII ст. Наразі кардинально ситуація не змінилася. Більшість земляних робіт знову проводили на археологічних об'єктах, де переважає культурний шар вищевказаних сторіч. Тому в опублікованих працях Володимира Барана, Богдана Томенчука, Святослава Терського³²

³¹ Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. — Івано-Франківськ: Плай, 1998. — 348 с.; Його ж. Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. — Торонто: НТШ, 1961. — 783 с.; Чачковський Л. Княжий Галич: монографія / Л. Чачковський, Я. Хмільовський. — Станіславів: Союзна друкарня, 1938. — 80 с.; Гончаров В. Археологічні дослідження давнього Галича у 1951 р. / В. Гончаров // Археологічні пам'ятки УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — Т. 5. — С. 22–31; Його ж. Древній Галич / В. Гончаров // Вісник АН УРСР. — 1956. — № 1. — С. 61–67; Його ж. Галич / В. Гончаров // Археологія Української РСР. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 3. — С. 222–229; Ауліх В. Историческая топография древнего Галича / В. Ауліх // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 133–151; Его же. О детинце древнего Галича / В. Ауліх // Древнерусский город. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 12–14; Его же. Галич / В. Ауліх // Археологія Української ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 3. — С. 286–295; Його ж. Княжий Галич / В. Ауліх // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2001. — С. 139–153.

³² Баран В. Княжий Галич в історії України / В. Баран // Український історичний журнал. — 2001. — № 4. — С. 67–75; Його ж. Археологія давнього Галича / В. Баран // Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию В. Седова. — М.: Наука, 2004. — С. 276–283; Його ж. Давній Галич у світлі писемних та археологічних джерел / В. Баран // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — 2008. — Т. 17. — С. 466–473; Його ж. Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей давнього Галича (червень-жовтень 1994 р.) / В. Баран, Б. Томенчук // Україна у світовій історії. — 2014. — № 1 (50) — С. 19–28; Його ж. Археологічні дослідження давнього Галича (липень-вересень 1995 р.) / В. Баран, Б. Томенчук // Україна у світовій історії. — 2014. — № 2 (51) — С. 50–60; Його ж. Археологічні дослідження давнього Галича (червень-жовтень 1996 р.) / В. Баран, Б. Томенчук // Україна у світовій історії. — 2014. — № 3 (52) — С. 54–60; Його ж. Археологічні дослідження давнього Галича (червень-жовтень 1997 р.) / В. Баран, Б. Томенчук // Україна у світовій історії. — 2014. — № 4 (53) — С. 41–49; Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Волинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ: Вид. Третяк І. Я., 2008. — 696 с.; Його ж. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. — 596 с.; Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986–2000). Каталог виставки / С. Терський. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 108 с.; Його ж. Археологія доби Галицько-Волинської держави / С. Терський. — К.: «Стародавній Світ», 2014. — 164 с.

та інших українських археологів знайти потрібну інформацію про датовані XIV — початком XV ст. артефакти зі столиці Галицької землі зовсім непросто. Більше того, ще багато археологічних моментів у дослідженні середньовічної оборонної системи Галича залишаються і далі поки що нез'ясованими³³.

Через це сучасна вітчизняна історіографія на рубежі XX—XXI ст. не внесла якихось суттєвих змін у дослідження окресленої проблеми. Свідченням цього є загальні роботи М. Котляра «*Галицько-Волинська Русь*» (Київ, 1998), Олени Русиної «*Україна під татарами і Литвою*» (Київ, 1998), Наталії Яковенко «*Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України*» (Київ, 2005)³⁴ та ін. Не зацікавила ця важлива воєнна подія в історії столиці Галицької землі й Леонтія Войтовича, який нещодавно випустив монографію «*Галич у політичному житті Європи XI—XIV ст.*» (Львів, 2015)³⁵.

Певним винятком серед усіх перелічених наукових робіт є нові, присвячені дослідженню Галицького замку та обороні Галицької землі в XIV ст., загалом публікації. Зокрема, першу з них «*Обороздатність Галича в XIV столітті на основі письмових та археологічних джерел*» написав і опублікував у відомому конференційному науковому збірнику «*Воєнна історія Галичини та Закарпаття*» (Київ, 2010)³⁶ Андрій Стасюк. У ній дослідник поверхово розглянув облогу 1387 р., намагаючись з'ясувати стан оборони головного укріпленого пункту Галицької землі на той час. Так, він зазначив, що «[...] остання на

³³ Про це докладніше див.: Омельчук Б. Історія дослідження оборонних укріплень княжого Галича / Б. Омельчук // Військово-науковий вісник. — Львів: НАСВ, 2016. — Вип. 25. — С. 47—58.

³⁴ Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Котляр // Україна крізь віки / [ред. В. Смолій]. — К.: Альтернативи, 1998. — Т. 5. — 336 с.; Русина О. Україна під татарами і Литвою / О. Русина // Україна крізь віки / [ред. В. Смолій]. — К.: Альтернативи, 1998. — Т. 6. — 320 с.; Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2005. — 585 с.

³⁵ Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI—XIV ст. / Л. Войтович. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2014. — 478 с.

³⁶ Стасюк А. Обороздатність Галича в XIV столітті на основі письмових та археологічних джерел / А. Стасюк // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р. — К., 2010. — С. 50—57.

сьогоднішній день відома нам безпосередня письмова згадка, що стосується обороноздатності галицької фортеці в XIV ст., зафіксована у королівському привілею на земельні володіння наданого 14 жовтня 1387 р. Владиславом II Ягайлом угорському каштеляну Галича Бенедикту, як винагорода за капітуляцію галицького замку. Зокрема, у акті йдеться про облогу Галича військами великого литовського князя Вітовта (1392—1430 рр.), що прибув на допомогу польській королеві Ядвізі на прохання свого двоюрідного брата Владислава II Ягайла. Проте, прийшли з півночі литовські війська не змогли здобути castrum Halicz і угорський каштелян Бенедикт висунув власні умови, на яких він зобов'язувався здати замок»³⁷. Назагал автор дійшов висновку, що рівень обороноздатності Галицького замку в XIV ст. був доволі високий і дозволяв успішно довго витримувати облогу польського і литовського війська.

Іншу статтю під назвою «*Галицький замок*» у спецвипуску журналу «*Пам'ятки України*» (2013), повністю присвяченому князю Галичу, опублікував Зеновій Федунків³⁸. Використовуючи рукопис звіту рятівної археологічно-архітектурної експедиції, яка під керівництвом Юрія Лукомського і Василя Оприска працювала в 1997—1998 рр., дослідник навів цікаві дані про артефакти, знайдені в рештках Галицького замку третього будівельного періоду. Зокрема, він указав, що «[...] у південно-східному куті Шляхетської вежі відкрито дві зрубні конструкції валу з залишками дерев'яних клітей XIII—XIV століть, а на схилі валу за каплицею — дворядний частокіл заввишки 4,5 м і глибокий рів. Бойовий хід для оборонців був вимощений річковим та вапняковим каменем. Датують пласт цього періоду втулкові, бронебійні ромбовидні наконечники арбалетних стріл, два півгроші Владислава II Ягайла (1386—1434) та керамічний посуд. У кожному разі археологічні дослідження підтверджують, що в XIV столітті боярське дворище перебудовано в типовий дерев'яно-земляний замок»³⁹. Усі ці археологічні матеріали дають можливість простежувати окремі сліди облоги столиці Галицької землі польським і литовським військом 1387 р.

³⁷ Там само. — С. 53.

³⁸ Федунків З. Галицький замок / З. Федунків // Пам'ятки України. — 2013. — № 6. — С. 45—53.

³⁹ Там само. — С. 46.

Отже, попри наявність як загальних ґрунтовних праць з історії України, так і вузькотематичних досліджень з розвитку Галицької землі та її столиці в середньовічну добу, питання, які стосуються польського відвоювання Галича в Угорського королівства, знайшли в них переважно дуже побіжне відображення. Залишилися недослідженими аспекти, які б дали можливість з'ясувати чисельність військових сил у розпорядженні Ядвіги і литовських князів з одного боку та під командуванням воєводи Бенедикта — з другого. Невідомими залишаються методи облоги і технічні засоби, які застосовувало польське військо і допоміжні литовські загони, намагаючись штурмом захопити головний укріплений пункт Галицької землі 1387 р. Відсутня й чіткість визначення хронологічної тривалості самої облоги. Попри всі наявні здобутки вітчизняної археології, ще чимало питань залишається щодо планування і структури оборонних укріплень середньовічного замку в Галичі на той час, а також щодо причин такого тривалого і впертого опору угорської залоги військовим силам польської королеви, які переважали цю залого. Сподіваємося, що даліші наукові пошуки зможуть дати відповіді на ці та інші питання з історії давньої столиці Галицької землі.

Andrii Fedoruk (Chernivtsi, Ukraine)

Siege of Halych in 1387 in the light of native historiography

The general historiography review of the question related to the siege of Halych by the Polish army and Lithuanian auxiliary detachments in 1387 is elucidated in this article. The attitudes of the representatives of different Ukrainian research schools at this key military event in the history of Halychyna, from the beginning of the first half of the XIX and to the beginning of the XXI century, are considered too. The author notes that the fact that Poland took over the capital of Halychyna from the Hungarian kingdom, found mainly very fugitive reflection in many scientific works, which can no longer satisfy the needs of modern historical science.

Key words: *city of Halych, siege of 1387, Queen Jadwiga, voivode Benedict, native historiography, archaeology, Ukrainian historians.*

ГАЛИЧ НА АКВАРЕЛЯХ НАПОЛЕОНА ОРДИ

У статті описано акварелі Наполеона Орди із зображеннями Галича, створені в 1878—1880 роках. Підкреслено, що досі історичній науці була відома тільки одна, виконана на основі рисунка Н. Орди літографія із зображенням середмістя Галича та Замкової гори з лівого берега Дністра. В публікації описано два інші, маловідомі, рисунки автора із зображеннями Ринкової площі й руїн замку, а також церкви Святого Пантелеймона. Обидва рисунки, виконані олівцем і клеєвими фарбами технікою акварелі, збереглися у фондах Національного музею Кракова в дуже доброму стані, вони публікуються вперше.

Ключові слова: Галич, Наполеон Орда, акварель, рисунок, літографія.

Галичеві, на відміну від інших центрів Галичини, наприклад Львова чи Івано-Франківська, несправедливо довгий час не було присвячено спеціального видання, в якому можна було б знайти старі ілюстрації із зображеннями міста¹. Тільки в останні роки ситуація почала поступово змінюватися, що засвідчують календарі на 2016 й 2017 роки, які видав Національний заповідник «Давній Галич», із використанням найвідоміших гравюр та листівок із зображеннями Галича XIX — початку XX ст.².

¹ Див. наприклад: Котлобулатова І. Львів на фотографії. 1860—2006 / І. Котлобулатова. — Львів: Центр Європи, 2006. — 312 с.; Івано-Франківськ на давній поштівці: з колекції Зеновія Жеребецького. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2011. — 160 с.

² Галич у давній гравюрі з приватної колекції Андрія Чемеринського. — Галич: Національний заповідник «Давній Галич»; Галицька друкарня плюс, 2016. — 12 с.; Цісарсько-королівський Галич у давній поштовій листівці з приватної колекції Андрія Чемеринського. 650 років Магдебурзького права. — Галич: Національний заповідник «Давній Галич»; Галицька друкарня плюс, 2017. — 12 с. Можна відмітити й альбом, виданий Василем Пилип'юком 1998 р., однак він торкається археологічних розкопок княжого Галича, див.: Пилип'юк В. Древній Галич. Фотоальбом / В. Пилип'юк. — Львів: Світло і тінь, 1998. — 137 с.

Здавалося б, відсутність спеціалізованих видань, де б широко репрезентувалися старі зображення Галича, зумовлена в принципі малою кількістю графічних образів міста, відсутністю уваги художників, граверів чи фотографів до історичної столиці Галицької землі. Однак насправді в місті, незважаючи на його провінційне значення, протягом ХІХ і першої половини ХХ ст. побувало досить багато митців, що спричинило появу багатьох рисунків, літографій, дерево- і сталеритів, фотографій, а також листівок із зображенням найцікавіших об'єктів: Замкової гори з руїнами Старостинського замку, Ринкової площі, греко-католицьких церков Різдва і Святого Миколая, римо-католицького костелу Святого Станіслава (сучасна греко-католицька церква Святого Пантелеймона), кенеси, дерев'яного і залізничного мостів через Дністер, руйнувань часів Першої світової війни тощо. Тільки поверхові пошуки, проведені в останні роки³, дозволили виявити понад сотню таких зображень, значної частини з яких досі не знали дослідники. Ці зображення зберігаються по різних українських (Галич, Івано-Франківськ, Львів, Київ) та зарубіжних (Відень, Варшава, Краків) архівних, наукових і мистецьких установах. Серед них варто відзначити й Національний музей у Кракові (*Muzeum Narodowe w Krakowie*), фонди якого містять наразі неопубліковані рисунки аквареллю із зображеннями Галича⁴, які створив відомий художник другої половини ХІХ ст., виходець з білоруських земель Наполеон Орда.

Наполеон Орда (*Napoleon Orda*) народився 1807 р. в с. Вороцевичах недалеко від м. Пінська в сім'ї маршалка Кобринського повіту Міхала Орди. Здобув домашню освіту, закінчив гімназію у Свіслочі, навчався у Віленському університеті, однак з політичних причин не зміг його закінчити. Впродовж 1830—1831 рр. він брав участь в антиросійському повстанні, відзначився в бойових діях, нагороджений відзнакою Золотий хрест (*Virtuti Militari*). Після поразки повстання в середині 1831 р. емігрував

³ Такі пошуки проводив і проводить колектив не байдужих до долі Галича осіб, зокрема Василь Іваночко, Віталій Нагірний, Мирослав Волощук, Андрій Стасюк, Левко Квятковський, Зеновій Федунків, Магда Арсенич, Каміль Рушала, Юрій Довган, Артур Гошинський та ін.

⁴ За допомогу в пошукові матеріалів хочу висловити щире подяку працівникам Національного музею у Кракові: Бернадеті Май (*Bernadeta Ma*), Агнешці Гурецькій-Матурі (*Agnieszka Górecka-Matura*) і Магдалені Чубінській (*Magdalena Czubińska*). Цифрові копії рисунків Наполеона Орди люб'язно надані Фотографічним відділом Національного музею у Кракові (*Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie*), за що висловлюємо щире подяку його працівникам.

до Австрії, а звідти до Парижа, де вивчав різьбярство, рисунок (у художника-пейзажиста П'єра Гігарда) і музику (у Фридерика Шопена). Тоді ж активно подорожував Англією, Шотландією, Голландією, Португалією і Алжиром, де під враженням побаченого створив багато рисунків найцікавіших історичних пам'яток. 1856 р. Н. Орда повернувся до родинних володінь у с. Вороцевичі, де зайнявся сільським господарством та працював домашнім вчителем у родині генерала Адама Жевуського. Після повернення в рідні місця художник не припинив малювати пейзажі, почавши від 1860 р. регулярно відвідувати Волинську, Мінську, Гродненську, Київську, Подільську, Вітебську губернії. Впродовж 1875—1877 рр. він подорожував Литвою і Варшавською губернією, у 1878—1880 рр. — Галичиною, а 1881—1883 рр. — Великопольщею, Люблінською, Пьотковською, Плоцькою, Келецькою, Радомською і Сувальською губерніями. Помер 26 квітня 1883 р. у Варшаві. Похований у родовому склепі в с. Янові (тепер — м. Іванава Брестської області, Білорусь)⁵.

Під час своїх численних подорожей Н. Орда створив багато пейзажів, намальованих з натури. Наразі відомо про 1007 збережених рисунків⁶, хоча, без сумніву, створено їх було значно більше (не менше 1150-ти)⁷. Основна частина їх виконана олівцем і клеєвими фарбами технікою акварелі. Художник поставив за мету зафіксувати актуальний стан найвідоміших пам'яток архітектури з часів Першої Речі Посполитої. Тому

⁵ Детальніше про діяльність Н. Орди, див.: German F. Orda Napoleon / F. German // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1979, — Т. 24. — С. 161—163. Про «українську тематику» в його творчості, див.: Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання / І. Березіна. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. — 152 с.; Україна в літографіях з акварелей Наполеона Орди. Альбом-каталог / [укладач Л. Гутник, автор вступу Г. Юхимець]. — К., 2011. — С. 3—11.

⁶ З 1007-ми збережених і відомих рисунків Н. Орди 971 зберігається в Національному музеї у Кракові (є підстави вважати, що один із рисунків цієї колекції виконав не Н. Орда і він потрапив до колекції випадково), 30 — у Національному музеї у Варшаві, шість — у Музеї Чарторийських у Кракові і одна — у Національній бібліотеці імені Оссолінських у Вроцлаві. Див.: Kucielska Z. Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie / Z. Kucielska, Z. Tobiaszowa. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. — Cz. 1: Rysunki Napoleona Ordy. — S. 7—9, German F. Op. cit. — S. 163; Березіна І. В. Вказ. праця. — С. 21—22.

⁷ Березіна І. В. Назв. праця. — с. 22.

його малюнки характеризуються надзвичайною точністю й дуже високою якістю виконання, що надає їм особливої вартості і значення.

На основі акварелей Н. Орди Алоїзій Місерович (*Alojzy Misierowicz*) виконав ряд літографій⁸. За їхньою допомогою у 1873–1883 рр. літографічна майстерня Максиміліана Фаянса (*Maksymilian Fajans*) у Варшаві видала «Альбом історичних пейзажів Польщі» («*Album widoków historycznych Polski*»), який складався з восьми серій і містив 260 зображень⁹.

Для нас найбільший інтерес становить шоста серія цього альбому під назвою «Альбом пейзажів Королівства Галичини і краківських земель, які намалював з натури Наполеон Орда» («*Album widoków Królestwa Galicji i ziem krakowskich, zrysowane z natury przez Napoleona Orde*»). Вона містить 30 пейзажів. У центрі абсолютної більшості малюнків – старовинні замки, розташовані над річками або над іншими водоймами. Під № 6 в альбомі вміщено чорно-білу завбільшки 31,3х44,6 см літографію з підписом «Галич біля впадіння річки Лукви в Дністер» («*Halicz przy ujściu rzeki Lukiew do Dniestru*»). На ній зображено загальний вигляд середмістя Галича із Замковою горою і руїнами Старостинського замку та дерев'яним мостом через Дністер з лівого берега річки (іл. 1). Під зображенням польською і французькою мовами вміщено коротку історичну довідку про княжий Галич¹⁰. В основі літографії – рисунок, виконаний олівцем і аквареллю, який тепер зберігається у Відділі графіки (*Gabinet Graficzny*) Музею Чарторийських (*Muzeum Czartoryskich*) у Кракові¹¹. Ця літографія добре відома, її неодноразово передруковували¹², і вона широко розповсюджена в Інтернеті.

⁸ Літографія – одна з технік гравюри, яку 1796 р. винайшов Алоїсій Зенефельдер. Полягала в нанесенні малюнка на пласку друкарську форму (камінь або метал) і перенесенні відбитка на папір методом відтискування.

⁹ *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom zrysowany z natury przez Napoleona Orde, przedstawiający miejsca historyczne od początku chrześcijaństwa w Polsce (r. 965), ruiny zamków obronnych z czasów wojen tureckich, tatarskich, krzyżackich, kozackich i szwedzkich. Piękne rezydencje, świadczące o przeszłości i cywilizacji w tym kraju oraz miejsca urodzenia ludzi wsławionych orężem, piórem lub nauką. – Seria I–VIII. – Warszawa : Zakład Litograficzny Maksymilian Fajansa, 1873–1883. – 260 ark. Оцифровану версію альбому, див. в: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication?id=1120&tab=3> [1.04.2017]).*

¹⁰ Ibidem. – Seria VI. – ark. 6. Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication?id=239526&tab=3> [1.04.2017].

¹¹ Muzeum Czartoryskich w Krakowie. – Oddział Graficzny. – nr. inw. XV–R.19427.

Зовсім інакша ситуація з іншими двома рисунками автора, на яких зображено Галич. Ідеться про дві кольорові акварелі, виконані олівцем і клеєвими фарбами на папері близько 1878–1880 рр. Обидві зберігаються у фондах Національного музею у Кракові серед колекції рисунків і акварелей Н. Орди в папці «*Різні країни*» («*Teka Różnych Krajów*»)¹³. Ці рисунки досі не публікувалися.

Перша з акварелей завбільшки 22,7х28,7 см названа «*Галич. Костел Вознесіння Діви Марії і руїни замку*» («*Halicz. Kościół P. W. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i ruiny zamku*»). На підкладці малюнка є напис «*Галичина*» («*Galicja*»). На акварелі зображено фрагмент центральної частини Галича з міською забудовою. З правого боку можна розпізнати однонавовий римо-католицький костел Вознесіння Діви Марії з трьохарковою дзвіницею, а на задньому плані — Замкову гору і руїни Старостинського замку (іл. 2)¹⁴. Правдоподібно, що з цього рисунка також було виконано літографію. Можливо, саме вона стала підставою для чорно-білого відбитка, на який натрапляємо в окремих виданнях¹⁵. Що стосується оригіналу — малюнка аквареллю, то він ніколи раніше не друкувався.

Друга акварель завбільшки 22,6х28,7 см називається «*Костел С. Станіслава. Галич*» («*Kościół S. Stanisława. Halicz*»). У самому її центрі зображено фасад і бічну елевацию римо-католицького костелу Святого Станіслава (тепер церква Святого Пантелеймона). З лівого боку від храму можна побачити квадратну, дворівневу дзвіницю, перед якою видніється селянська хата під солом'яною стріхою, а на задньому плані — добротні будівлі монастирського комплексу (іл. 3)¹⁶. Літографію з рисунка не виконували, і він раніше не публікувався.

¹² Див. наприклад: Галич у давній гравюрі з приватної колекції Андрія Чемеринського. — Місяць квітень.

¹³ Kucińska Z. Op. cit. — S. 69, № 220–221.

¹⁴ Muzeum Narodowe w Krakowie. — Dział III : Rycin, Rysunków i Akwarel. — nr inw. III-r.a-4536.

¹⁵ Див. наприклад: Галич у давній гравюрі з приватної колекції Андрія Чемеринського. — Місяць березень. Можливо, що дана літографія була опублікована в окремому альбомі, виданому Н. Ордою в 1876 р. Спочатку він зберігався в бібліотеці замку в м. Суха Бескідська, а в 1950 р. був переданий до Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві. Відомо, що в альбомі була вміщена одна із літографій Галича. Пізніше він був викрадений з бібліотеки, тому неможливо встановити, про яку саме літографію йдеться. Дет. див.: Березина І. В. Вказ. праця. — С. 19.

¹⁶ Muzeum Czartoryskich w Krakowie. — Oddział Graficzny. — nr inw. III-r.a-4537.

Описані роботи Н. Орди неймовірно точно відтворюють пам'ятки Галича станом на 1878–1880 рр. Значення цих акварелей важко переоцінити, адже вони надзвичайно цінне джерело для істориків, архітекторів, мистецтвознавців, реставраторів і всіх, кому цікава минувшина рідного краю.

Vitalii Nahirnyi (Krakow, Poland)

Halych on the water colours of Napoleon Orda

The article describes the water colours of Napoleon Orda with the images of Halych created in 1878-1880. It is emphasized that until now only one lithography based on the drawing of Napoleon Orda has been known in historical science, depicting the center of Halych and Mount Zamkova from the left bank of the Dnister river. The publication describes two other little-known drawings of the author with the images of the Market Square and ruins of the castle, and the St. Panteleimon church. Both drawings, made with pencil and glue colours in watercolor technique, were preserved in the funds of the National Museum of Krakow in very good condition, they are published for the first time.

Key words: Halych, Napoleon Orda, water colour, drawing, lithography.

Іл. 1. Галич біля впадіння річки Лукви в Дністер.

Літографія з рисунка Наполеона Орди. Близько 1878–1880 рр.
Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom zrysowany z natury
przez Napoleona Ordę. — Seria VIII. — ark. 6 (<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication?id=239526&tab=3> [1.04.2017])

ГАЛИЧ НА ФОТОГРАФІЯХ З КОЛЕКЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ АВСТРІЙСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ У ВІДНІ

Стаття присвячена фотофіксації Галича часів Великої (Першої світової) війни, яку здійснили учасники австро-угорської імперсько-королівської військової прес-служби (Kriegspressequartier, KPQ). Світлина містять унікальні зображення міста й найближчих околиць, виконаних найімовірніше в липні 1915 р. після звільнення краю від російських військ.

Ключові слова: Галич, Галичина, фотографія, Відень, Австро-Угорщина, Велика (Перша світова) війна.

Національна австрійська бібліотека у Відні (нім. *Österreichische Nationalbibliothek, ONB*) зберігає колекцію фотографій імперсько-королівської військової прес-служби (*Kriegspressequartier, KPQ*). Бібліотеку було засновано 28 липня 1914 р. як відділення верховного командування австро-угорської армії (*Armeeoberkommando, AOK*)¹.

Найважливішим завданням *KRIEGSPRESSEQUARTIER* була підготовка публікацій у засобах масової інформації, а також пропагандистських матеріалів, що стосувалися австро-угорців під час Великої (Першої світової) війни. У минулому сторіччі засоби масової інформації відрізнялися від теперішніх, тому такі установи відігравали

¹ Більше про *KRIEGSPRESSEQUARTIER* див.: Kulturmanöver: das k. u. k. Kriegspressequartier und die Mobilisierung von Wort und Bild / [herausgegeben von S. Colpan et al.]. — Frankfurt am Main, 2015; Iuga A. The Austrian intellectual elite in the Great War: the «Kriegspressequartier», the «Literarische Gruppe» and the political uses of culture / A. Iuga. — Wien, 2015 (неопублікована магістерська робота, Віденський університет); Mayer K. Die Organisation des Kriegspressequartiers beim k. u. k. AOK im ersten Weltkrieg : 1914–1918 / K. Mayer. — Wien, 1963 (неопублікована дисертація, Віденський університет).

важливу роль при формуванні суспільної думки про поточну ситуацію. У випадку Великої (Першої світової) війни це була інформація про військові дії, політичну ситуацію, а також створення потрібної суспільної думки. Важливо було висвітлити досягнення армій центральних держав, а отже Австро-Угорщини і Німеччини, документувати основні елементи військової інфраструктури й нотувати наслідки війни: знищення ворожих військовиків, а також локалізувати воєнні поховання і кладовища.

Велика (Перша світова) війна була новим досвідом для всіх мешканців Європи. Усвідомлення потреби в документуванні щоденних подій було дуже високе через розуміння їхньої важливості. Діяльність військових кореспондентів і використання різних елементів пропаганди мали й втамувати «жагу знань» жителів про збройний конфлікт. Іноді самі солдати просили задокументувати їхні страждання на полі бою й передати це громадськості².

Галичина, будучи театром військових дій Великої (Першої світової) війни, неминуче стала тереном зйомок учасників групи *KRIEGSPRESSEQUARTIER*. Серед численних фотографій є й кілька десятків із зображенням Галича. Ці світлини було зроблено найімовірніше в липні 1915 р., а отже зовсім невдовзі після звільнення частини краю від російської окупації. Слід нагадати, що від початку війни Галичина відійшла під контроль російської армії. Оскільки Львів і фортецю Перемишль вони захопили, росіяни продовжили рух у напрямку Кракова, якого, щоправда, не здобули. Фронт на кілька місяців стабілізувався лінією Тарнув — Гурліче, де в травні 1915 р. дійшло до його прориву: австро-угорська й німецька армії переможною ходом захопили територію Галичини, визволивши Перемишль (3 червня 1915 р.), Львів (22 червня 1915 р.), а також Галич (до 30 червня 1915 р.) Разом з армією ввійшли військові фотографи, щоб задокументувати поточний стан справ у місті й краї, яке дало йому назву.

На цих світлинах відображені головні наслідки військових операцій, а саме — зруйнована війною інфраструктура (зокрема міст через річку Дністер), військове кладовище, воронка після обстрілу з гармати типу

² Прикладом може слугувати прохання угорських солдатів до військового кореспондента Ференца Мольнара (*Ferenc Molnar*) детально описати те, що йому розповіли солдати, які воювали біля Ліманова в грудні 1914 р. Див.: F. Molnar, *Galicja 1914–1915* / F. Molnar. — Warszawa, 2011. — S. 43.

³ Див.: <http://www.bildarchivaustria.at/> (доступ: 05.06.2016)

«Morser» 30,5 см. На особливу увагу заслуговують світлини руїн замку в Галичі (іл. 1), який після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. опинився в занедбаному стані, або світлини з видом на місто як з боку твердині, так і з головного ринку (іл. 3, 5–6). На фото також проілюстровано повсякденне життя мешканців (іл. 2). У колекції є одна фотографія єврейського кладовища (іл. 4) — німе свідчення мультикультурності та багатонаціональності Галичини (до початку Великої (Першої світової) війни в місті мешкало близько 30% єврейського населення). Деякі фотографії підписали учасники групи Гофмана (*Hofmanna*) в *KRIEGSPRESSEQUARTIER*.

Світлини доступні в електронному вигляді на сторінці Національної австрійської бібліотеки — *Bildarchiv Austria*³, а також включені до міжнародного проекту оцифрування джерел з історії Першої світової війни «*Europeana Collections 1914–1918*»⁴.

*Переклад з польської Андрія Павлюка
(Івано-Франківськ, Україна)*

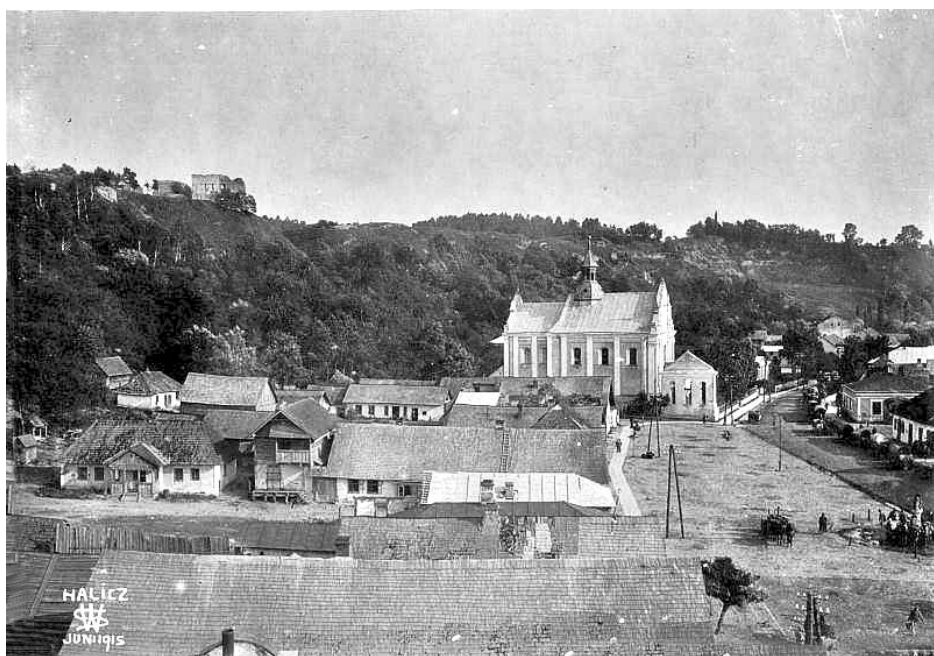
Kamil Ruszala (Krakow, Poland)

Photos of Halych in the Wien National library's collections

The article is devoted to the photo fixation of Halych during the Great (First World) War, which was carried out by members of the Austro-Hungarian Imperial and Royal Army Press Service (Kriegspressequartier, KPQ). The photos contain unique images of the city and the surrounding neighborhoods, most likely performed in July 1915 after the liberation of the land from Russian troops.

Key words: *Halych, Halychyna, photography, Wien, Austria-Hungary, Great (First World) War.*

⁴ Див.: <http://www.europeana1914-1918.eu/> (доступ: 05.06.2016)

Галич на сторінках
іноземних досліджень.
Передруки

АНАЛІЗ І РЕСТАВРАЦІЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ XII ст. В ГАЛИЧІ

У статті на основі архітектурних і археологічних досліджень, вивчення залишків фундаментів і архітектурних фрагментів висвітлюється реставрація однієї з найголовніших архітектурних пам'яток Галича XII ст. — Успенського собору. Розмір собору встановлено шляхом аналогій з чернігівськими архітектурними пам'ятками (рис. 1), визначеними певним співвідношенням між об'ємами і просторовими характеристиками церков. Порівняння збережених фрагментів Галицького собору з деталями Владимиро-Суздальської і романської архітектурної школи здійснено задля реконструкції його архітектурної пластики (рис. 10), а також підтвердження участі галицьких майстрів у спорудженні церкви Бориса і Гліба у Кидекші (1152) і собору Преображення Господнього в Переяславі-Заліському (1152—1157). В ході дослідження автори дійшли висновку, що типологічні архітектурні форми і принципи побудови просторових структур, а не окремих деталей пластики, визначають стиль архітектурної школи.

Ключові слова: Успенський собор, Галич, реставрація, архітектурна пластика, архітектурний фрагмент.

Для вивчення початкових етапів розвитку архітектури стародавнього Галича велике значення мають дві датовані пам'ятки Галицького князівства: церква Спаса (1152 р.) та Успенський собор у Крилосі (близько 1156 р.). Княжої домової церкви Спаса, про яку йдеться в *Іпатіївському літописі*¹ і

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 461—464.

яка, на думку більшості дослідників, стояла на *Золотому Тоці* у Крилосі, не виявлено². Фундаменти Успенського собору з незначними залишками стін у деяких місцях віднайшов 1936 р. і дослідив Я. І. Пастернак³.

На базі обрисів фундаментів і знахідок архітектурних деталей дослідники створили «словесні портрети» міського кафедрального собору, збудованого в період князювання Ярослава *Осмомисла* (1130–1187 рр.). Найповніший опис Успенського собору здійснив Я. І. Пастернак⁴.

Однак на сторінках спеціальної літератури дані про Успенський собор не дозволяють відповісти на численні питання, пов'язані з галицькою архітектурною школою. Тому перед авторами поставлено завдання — на основі збережених фрагментів архітектурної пластики та аналізу просторової структури доповнити і відтворити у кресленнях образ Успенського собору в Галичі.

Для точнішої характеристики цієї важливої пам'ятки княжого Галича і реставрації її зовнішнього вигляду потрібно було встановити безпосередні прототипи і найближчі аналоги Успенського собору, тобто визначити місце цієї споруди в еволюційному ряду давньоруських пам'яток XII ст.

Згідно з типологічними схемами Успенський собор належав до чотиристовпових хрестовокупольних храмів із трьома апсидами і галереєю, був збудований з місцевих порід алебастру та дрібнозернистого вапняку і прикрашений різноманітними деталями. Чотиристовпові хрестовокупольні храми, оточені з трьох боків галереєю, характерні для київських споруд часів князювання Ярослава *Мудрого* (1019–1054). Плани церков Георгія

² Пастернак Я. І. Перші розкопки на «Золотому Тоці» у Крилосі / Я. Пастернак. — Львів, 1939; Чачковський Л. Княжий Галич / Л. Чачковський, Я. Хмільевський. — Станиславів, 1938; Воронин Н. Н. Архитектура / Н. Воронин, М. Каргер // История культуры древней Руси. — М. ; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. 2; Асеев Ю. С. Архитектура юго-западных областей Руси в XII–XIII вв. / Ю. Асеев // ВИА. — М., 1966. — Т. 3; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. Раппопорт // МИА, 1967. — № 140.

³ Пастернак Я. І. Галицька катедра у Крилосі (Тимчасове звіт про розкопки у 1936 і 1937 рр.) / Я. Пастернак // Відбитка із записок НТШ. — Львів, 1937. — Т. 154.

⁴ Його ж. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1843 рр. / Я. Пастернак. — Краків ; Львів: Українське вид-во, 1944.

(1037), Ірини (1037), Дмитріївського собору (1057–1062), а також храму, розкопаного на території садиби митрополита, мають подібну типологічну схему, як Успенський собор у Галичі (рис. 1, а, з).

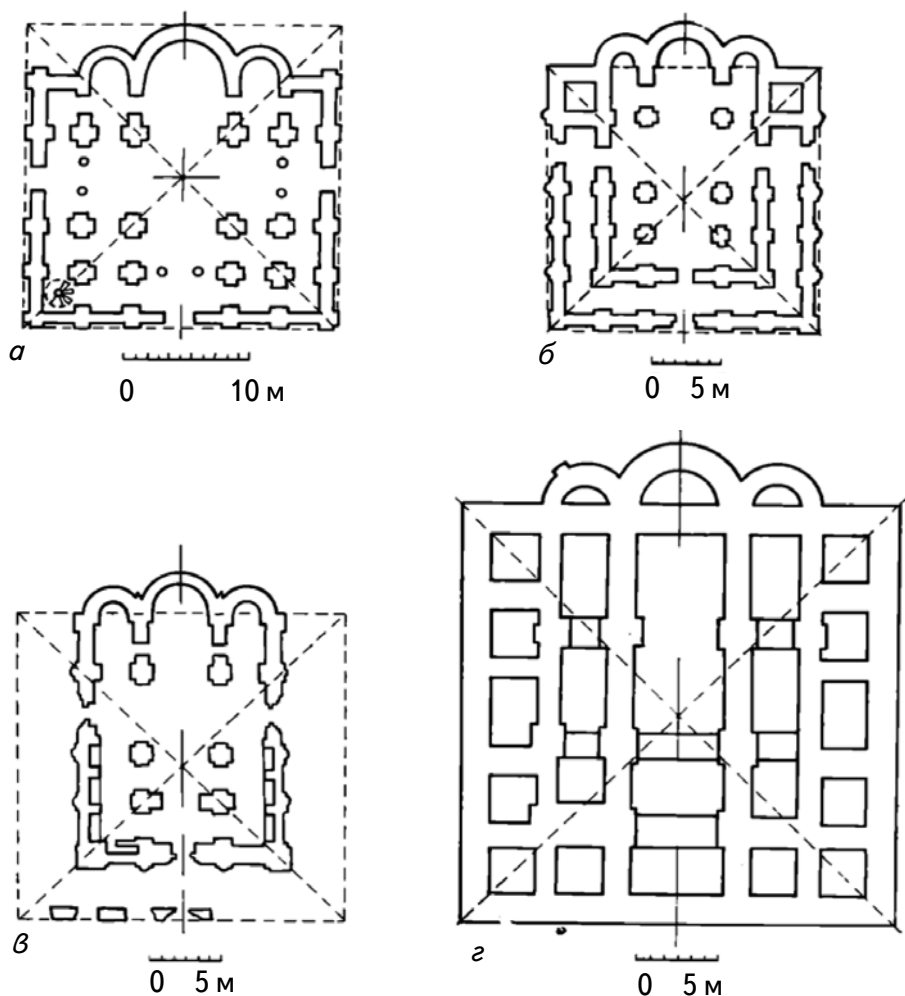

Рис. 1. Плани храмів XI–XII ст. зі схемами їхньої побудови на ділянці:

- а – Київ. Ірининська церква, 1037 р.;
- б – Чернігів. Борисоглібський собор, 1120–1123 рр.;
- в – Чернігів. Благовіщенська церква, 1186 р.;
- г – Галич. Успенський собор, близько 1156 р.

У XII ст. храми, оточені з трьох боків галереєю, трапляються (за останніми археологічними даними) в Чернігівському, Смоленському і Володимиро-Суздальському князівствах⁵. На жаль, жоден нинішній храм не зберіг своїх галерей.

Хронологічно першим шестистовпним храмом з галереями XII ст. є Борисоглібський собор у Чернігові (1120—1123)⁶. Виявлені стіни галереї викладені з такої ж цегли і в тій же техніці, що й стіни собору⁷. Це дає підстави дослідникам, які брали участь у розкопках, зробити висновок, що галерею зводили у спільний для собору будівельний період і вона «була його невід'ємною частиною»⁸.

Навіть якщо припустити, що галерею прибудовували до собору пізніше, то це, судячи за аналогією у матеріалі і техніці, було виконано відразу ж після закінчення будівництва храму.

У XII ст. храми з галереями характерні для культових споруд Смоленського князівства⁹. Найраніші споруди Смоленська з галереями — це «велика церква Бориса і Гліба» на Смядині (1145) і церква Петра і Павла на Городенці (середина XII ст.). Проте їхні галереї прибудовані пізніше, радше в кінці XII ст.¹⁰ Володимиро-суздальські храми з галереями — церкву Покрови на Нерлі (1165), Дмитріївський собор (1194—1197), собор Княгининоного монастиря (1200—1202) зводилися після початку будівництва Успенського собору в Галичі і взірцями для нього не слугували. Отже, під час спорудження Успенського собору в Галичі як типологічні приклади використовували святині Києва XI ст. або Чернігова XII ст.

Проаналізуймо історичні умови, в яких створювався собор у Галичі.

⁵ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. Рыбаков // МИА, 1949. — № 11. — С. 92.

⁶ Воробьева Е. В. О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове / Е. Воробьева, А. Тиц // Советская археология, 1974. — № 11.

⁷ Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові / М. Остапенко // Архітектурні пам'ятники. — К.: Вид-во Академії Архітектури УРСР, 1950. — С. 70.

⁸ Там само. — С. 71.

⁹ Воронин Н. Н. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. / Н. Воронин, П. Раппопорт. — Л.: Наука, 1979. — С. 58.

¹⁰ Там же. — С. 61, 90.

У 1140-х рр. князь Володимирко Володаревич (1104—1152) переніс столицю Галицького князівства з Перемишля, оплоту бояр, до Галича, що потребувало визначених заходів для підняття престижу нового столярного града. Його син, князь Ярослав *Осмомисл*, який вступив на престол 1153 р., продовжив батькову політику і використав будівництво для зміцнення власного авторитету. Літописець не випадково помітив: Ярослав «розбудував (забудував) землю свою»¹¹. Зрозуміло так само, що нащадок Ярослава *Мудрого*, галицький князь Ярослав прагнув і ідеологічно обґрунтувати спорідненість зі своїм могутнім предком. Ореол мудрого правителя, що об'єднав руські землі і наводив страх на ворогів, повністю відповідав політичним прагненням Ярослава *Осмомисла*. Тому зрозумілим є його звернення до поширеного в часи могутності Київської держави типу хрестово-купольних храмів з галереями. Не можна не брати до уваги й опосередкований вплив типового для Галичини оточення дерев'яних храмів галереєю («опасання»), що має дуже давні традиції.

Але одна річ типологічний прототип, а друга — безпосередній зразок, який можна використовувати для складного процесу розбиття храму на землі — його «розмірення». В стародавній Русі за відсутності масштабних креслень вибір типу храму і його будівництво проходили за аналогією з уже спорудженими об'єктами. Тому для розмітки контурів споруди на будівельному майданчику потрібні були майстри, які знайшли особливості геометричної побудови подібних храмів, таємницю закономірного узгодження його частин, прийоми визначення розмірів галерей.

Аналіз показує, що вчителями галицьких будівельників Успенського собору були, за всією вірогідністю, чернігівські майстри. У всякому разі галицьким будівельникам були відомі характерні для чернігівської архітектурної школи прийоми «розмірення основи», які ті використовували у своїй практиці.

За даними геометричного аналізу основою для початку спорудження київських чотирикупольних храмів з галереями XI ст. (церква Георгія, церква Ірини та ін.) був квадрат, описаний навколо всієї споруди. На перетині діагоналей цього квадрата розташовувався головний купол, що надавав усій композиції центричного характеру (рис. 1, а).

Чернігівські майстри для розмітки шестистовпного Борисоглібського собору (1120—1123) застосували іншу схему розбиття. Вони вписали у

¹¹ Ипатьевская летопись. — Стб. 656.

квадрат лише галереї (рис. 1, б). Винесення апсид за межі квадрата для шестистовпного собору з видовженою віссю захід — схід цілком логічне. Схему чернігівських архітекторів використовували також пізніше під час розмітки шестистовпних храмів з галереями. За цією схемою 1186 р. було виконано Благовіщенську церкву в Чернігові¹² (рис. 1, в), Борисоглібський монастир Смядинського монастиря у Смоленську (1145)¹³ і церкву на Воскресенській горі (кінець XII — початок XIII ст.). Як відомо, в архітектурі Смоленська середини XII ст. використовували чернігівські архітектурні традиції¹⁴.

Чотиристовпні храми XII ст. як у Смоленську, так і у Володимиро-Суздальських землях зводили за київською схемою (тобто вписували разом з апсидами у квадрат) або за наближеною до неї. Так, для розширення галерей і меж північну та південну стіни розташовували із зовнішнього боку роздільного квадрата, а східну і західну — із внутрішнього. У всякому разі всі відомі наразі чотиристовпні храми з галереями XII ст. споруджували не за чернігівською схемою. Тому застосування цього взірця розбиття, характерного для шестистовпних храмів, до чотиристовпного собору в Галичі дає підстави вважати, що розмітку основи Успенського собору виконували з допомогою чернігівських архітекторів (рис. 1, г). На їхню участь у розбитті плану галицького собору вказують також повторні товщі носійних стін. Товщина стін і стовпів, приблизно 152 см (простий сажень, або 5 грецьких футів), трапляється на початку і в середині XII ст. тільки у спорудах, пов'язаних із чернігівською архітектурною школою; Борисоглібський і Успенський собори в Чернігові, собор Бориса і Гліба у Смоленську, собор Юріївського монастиря у Каневі (1144), Кирилівський собор у Києві (1146)¹⁵, Успенський собор у Володимирі-Волинському (1160) мають стіни й опорні стовпи, що дорівнюють в середньому 150 см.

Слід відзначити, що цей розмір пізніше не трапляється. Мабуть, він був типовим для певної артілі чернігівських архітекторів.

¹² Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 92.

¹³ Галереї Борисоглібського собору було прибудовано пізніше.

¹⁴ Воронин Н. Н. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. — С. 376.

¹⁵ Воробьева Е. В. Указ. соч.

Наведені факти дозволяють припускати, що безпосереднім взірцем, від якого відштовхувались будівничі Успенського собору, був чернігівський Борисоглібський собор. Однак, як завжди, давньоруські майстри механічно не повторювали взірець, а творчо застосовували його в конкретних умовах, враховуючи соціальне замовлення, матеріал, архітектурні традиції. Внаслідок цих обставин участь чернігівських майстрів головно позначилася на використанні геометричного канону узгодження частин об'ємно-просторової структури.

Галич у середині XII ст., очевидно, не володів достатнім досвідом будівництва великих культових споруд, яким виявився Успенський собор, і змушений був, як це практикувалося в Середньовіччі, користуватися послугами прийшлих архітектурних артілей. Зведення Успенського собору з каменю, сам характер різних архітектурних деталей дають підстави припускати наявність серед каменярів майстрів, які знали також романську будівельну техніку.

Формування галицької архітектурної школи проходило в умовах різноманітних художніх взаємодій головно Великоморавської і Київської держав. Внаслідок схрещення східнослов'янської структури храмів і архітектурно-пластичного романського декору виникли оригінальні споруди Галича, виконані, на відміну від Наддніпровщини, в доступному місцевому матеріалі — камені.

Величний міський собор Галича, як Софія Київська або Новгородська, височів понад зниженим об'ємом галерей, створюючи монументальну, стійку композицію, яка мовою мистецтва виражала домагання Ярослава *Осмомисла* чільної ролі серед князів. Мистецтво, як відомо, «завжди було функцією людського життя, можливо, найбільш всеосяжною і універсальною разом з теоретичним мисленням»¹⁶.

Одним із кардинальних питань для реконструкції зовнішнього вигляду собору в Галичі є питання розміщення виходу на хори і галерею: чи існувала вежа, чи були внутрішньостінні сходи?

Для XII ст. помітна тенденція заміни веж внутрішньостінними сходами. У чернігівських і смоленських храмах з галереями веж, напевно, не було. Відсутня вона й у церкві Покрови на Нерлі. Відповідно можна

¹⁶ Бенеш О. Искусство Северного Возрождения. Его связь с современными духовными и интеллектуальными движениями / О. Бенеш. — М.: Искусство, 1973. — С. 53.

припустити, що Успенський собор у Галичі не мав вежі, тим паче, що це був єпископський храм. Припущення про відсутність вежі знаходить підтвердження в обрисах фундаментів, аналогічних всім осередкам галереї. Водночас північна ділянка фундаменту західного прясла храму, де зазвичай облаштовували внутрішньостінні сходи, єдина мала значне розширення (до 3,4 м), що легко дозволяло здійснити досить широкий вихід на хори в товщі стіни.

Непрямим підтвердженням застосування внутрішньостінного ходу слугує композиційна побудова Успенського собору. Майстри, що розбивали план собору, домагалися розміщення головного купола посередині між апсидами і західною стіною галереї. Отже, вони прагнули

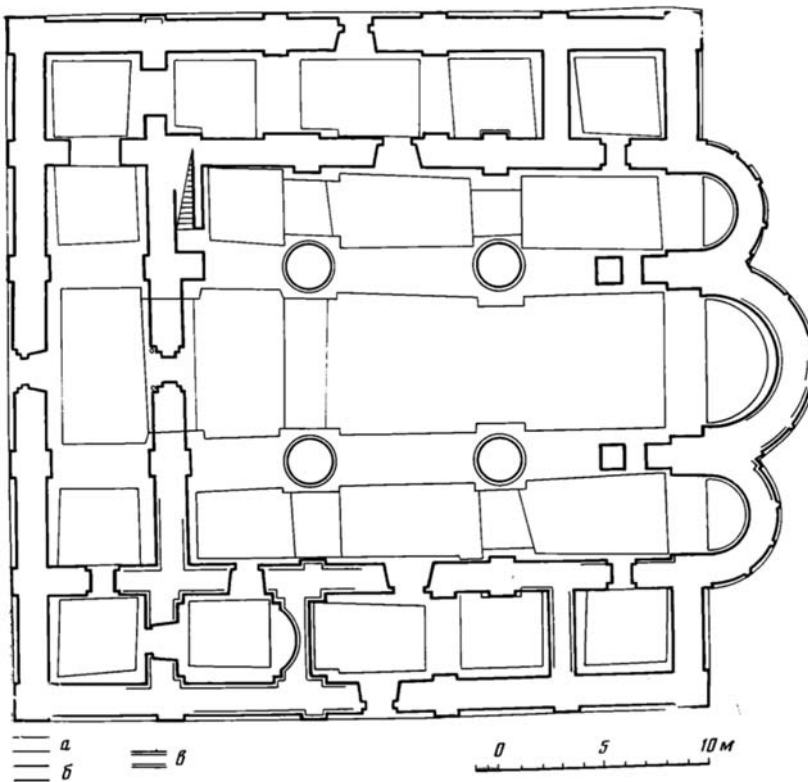

Рис. 2. Реставрація плану Успенського собору в Галичі О. Тица:
 а — збережені фундаменти; б — реконструйовані стіни;
 в — фрагменти збережених стін

створити центричну композицію з наростанням об'ємів до головного купола. Спорудження вежі або сходів у північно-західному осередку галереї (що вважав можливим Я. Пастернак) обумовлювало розміщення хорів над нартексом, що порушувало б ідею центричності. Але ж заради неї, очевидно, майстри значно видовжили східну гілку хреста, зробивши її такою, що вона дорівнювала підкупольному квадратові, як це видно у Спаському соборі Чернігова (закладений до 1036 р.).

Видовження східної ланки — теж характерна особливість чернігівського стилю XI ст., що може бути додатковим свідченням того, що їхні майстри розбивали план собору Галича. Намір створити врівноважену симетричну композицію позначився і на незвичайному розбитті північної і південної стін галереї, яка, як це помітно з окреслення фундаментів, повторює не ритм стовпів храму, як зазвичай, а членування західної стіни галереї. Завдяки цьому північна і південна стіни галереї розбиті на п'ять прясел з виділенням центральної ланки, що не узгоджується з тричастинною структурою храму (рис. 1, з). Тяжіння до центричних композицій спостерігається і в інших спорудах Галича (Спаський храм на горі Карпиці, церкви Пантелеймона та Іллі, «Полігон»).

Фундаменти, які збереглися повністю, добре вивчені, законсервовані¹⁷, дозволяють досить точно відновити креслення плану (рис. 2). Планове вирішення основного об'єму храму не викликає сумнівів, складнішим є питання реконструкції галерей, на існування яких натякає наявність залишків мурування 1157 р. в південній частині. Вцілілий фрагмент стіни в першій зі сходу поперечній комірці галереї свідчить про наявність тут закритого приміщення, очевидно, службового призначення (дияконікона).

У західній частині південної галереї містилася хрещальня з невеликим притвором. На залишках її стін близько 1500 р. було зведено каплицю, яка дійшла до наших днів, зберігши в нижній частині фрагменти первісного мурування. Наявність у стародавньому Успенському соборі в південно-західному куті хрещальні підтверджується також знахідкою в цьому місці нижньої частини кам'яної чаші для хрещення¹⁸.

¹⁷ Дмитрович Л. М. Ескізний проект трасування фундаментів Успенського собору XII ст., та церква Іллі в с. Крилосі Івано-Франківській обл. / Л. Дмитрович // Архів львівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні, 1972.

¹⁸ Пастернак Я. І. Назв. праця. — Табл. XIII, рис. 1 і 4.

Знову доводиться згадати пам'ятки чернігівської архітектурної школи. В Успенському соборі Єлецького монастиря (1110—1120) у південно-західному куті також була влаштована хрещальня. За аналогією з південною галереєю можна вважати, що й у північній (у східній ділянці) містилася закрита комірka, де зберігалися священні посудини і пожертви. Розташування з боків апсид двох приміщень, призначених для культових потреб — широко розповсюджене явище.

Ще один важливий момент для реконструкції — визначення основних висотних розмірів Успенського собору. Виходячи з припущення, що

Пам'ятка і дата	Сторона підкупольного квадрату — модуль, в м	Відношення ширини до модуля	Відношення висоти до замка купола до модуля	Відношення висоти до барабана до модуля	Відношення висоти стовпа до модуля	Відношення висоти хорів до модуля
Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові, 1110—1120 рр.	6,15	3,2	4,07	2,42	1,7	1,14
Борисоглібський собор у Чернігові, 1120—1123 рр.	6,15	3,03	3,85	2,42	1,8	1,1
Юріївський (Успенський) собор у Каневі, 1144 р.	5,90	2,95	3,56	2,27	1,66	1,12
Собор Кирилівського монастиря в Києві, 1147 (?) р.	7,70— 6,80	2,91 3,29	3,63 4,12	2,34 2,66	1,63 1,85	0,9 1,02
Успенський собор у Володимирі-Волинському, 1160 р.	7,70	3,05	4,07	2,40	1,72	1,06
Середнє відношення за чернігівською архітектурною школою		3,07	3,89	2,42	1,72	1,06

майстри однієї архітектурної артілі стабільно використовували геометричні прийоми розбиття плану і встановлення висоти споруди, а також щоб виявити зв'язок схеми плану Успенського собору з пам'ятками Чернігова, було проаналізовано співвідношення основних параметрів споруд чернігівської архітектурної школи. Для встановлення пропорційного взаємозв'язку і порівняння величин було прораховано в спорудах чернігівської школи відношення основних висотних розмірів до сторони підкупольного квадрата, прийнятого за модуль. Результати підтвердили припущення наявності канонічних співвідношень у чернігівській архітектурній школі. Розходження розмірів — незначні. Звичайно, аналогічні співвідношення для групи володимирських пам'яток дали інші результати з меншою збіжністю показників.

На основі отриманих даних було складено таблицю, показники якої свідчать про те, що, незважаючи на різноманітні розміри підкупольного квадрата, основні відношення його сторони до висотних габаритів практично залишалися постійними, особливо в будівельній техніці XII ст. з неминучими похибками обмірних креслень, які послуговували основою для визначення розмірів. Для відповіді на запитання, чи входить Успенський собор у Галичі до групи цих пам'яток, було досліджено збережені архітектурні деталі, встановлені розміри підкупольних стовпів храму, а їхні габарити нанесено на план фундаментів.

Наявність на ділянці храму 1979 р. фрагмента бази великого круглого стовпа дозволила з достатнім рівнем точності визначити його діаметр, що дорівнює 2,08 м¹⁹. Незважаючи на круглу форму стовпів, співвідношення сторони отриманого підкупольного квадрата до ширини храму збіглося із середньою величиною співвідношення, характерного для чернігівської архітектурної школи. Через неточність під час розбиття фундаменту (ширина східної частини — 20,7, а західної — 21,2 м) співвідношення для східної сторони становило 3,04, а західної — 3,11 м. Середня величина 3,075 м точно збіглася з виведеною величиною чернігівської архітектурної школи.

Виявлений збіг у плані дозволив аналітично (шляхом помноження сторони підкупольного квадрата на вирахувані середні величини відношень) визначити розміри від підлоги храму до замка купола (26,5 м), барабана (15,5 м), висоту стовпа (11,7 м) і хорів (7,2 м). На основі

¹⁹ Я. Пастернак також вказував на наявність круглих підкупольних стовпів.

цих даних нескладним виявилось й визначення основних габаритів фасадів. Отримані результати дозволили перейти до наступного етапу відтворення первісного вигляду храму — архітектурної пластики галицького собору.

Реставрацію зовнішнього вигляду Успенського собору виконували через вивчення виявлених під час розкопок архітектурних деталей і залишків збережених стін. При визначенні місцезнаходження різноманітних фрагментів архітектурної пластики брали до уваги їхню аналогію з деталями владими́ро-суздальських пам'яток середини XII ст. і в ряді випадків місце їхнього виявлення під час розкопок.

Лопатки галерей Успенського собору в Галичі не мали бази, починалися від цоколя у вигляді прямокутного виступу. Це підтверджується збереженим шматком південної стіни галереї з нижньою частиною лопатки. Суворі форми стіни галереї, розчленовані монументальними лопатками, оживлювалися невеликими віконними отворами, розташованими на значній висоті.

Літописні дані засвідчують спорудження Успенського собору з урахуванням можливості його використання і під час захисту від ворогів. Функції собору як останнього оплоту в кривавих зіткненнях, що вражали Галич, описуються достатньо переконливо. Наприклад, коли Мстислав визволив місто, яке 1219 р. зайняли війська угорців і поляків, уцілілі після розгрому іноземні воїни «возбегоша же на комары [склепіння галереї. — *Е. В., А. Т.*] церковния и ини же тужи возвлачишася, а фаре (коні) ихъ поимаша. бе бо градъ створень на церкви; о нем же стреляющимъ и камене мещающимъ на гражаны, изнемогахоу жажею водною, не бе бо воды в них; и приехавшю же Мьстисловою и вдалася ему и сведени быша со церкви»²⁰.

Отже, склепінні перекриття галереї перетворювалися на бойовий майданчик: «[...] бе бо градъ створень на церкви». Безсумнівно, що верх галереї огорожували парапетом, скоріш за все глухим. Він закривав захисників по груди, дозволяючи вести обстріл ворогів. Під час бойових дій, можливо, влаштовували тимчасові захисні пристрої з дерева — заборали. Парапет відділявся від площини стіни горизонтальним членуванням. Давньоруські майстри завжди правдиво відображали просторово-конструктивну основу. Серед архітектурних фрагментів,

²⁰ Ипатьевская летопись. — Стб. 738.

виявлених під час розкопок 1976 р., є камінь незвичайної конфігурації зі скошеним відступом і валиком, що виступає, (рис 3, *а*). Відкіс каменя нагадує цокольні частини давньої церкви Спаса в Суздалі (1148—1152) або Георгія у Володимирі-на-Клязьмі (1152)²¹. Оскільки цоколь Успенського собору зберігся, то можна припустити, що взятий до уваги камінь з відкосом і валиком вкладався на рівні площадки галереї. Розміщення каменя тут доволі логічне, бо ним забезпечувався відступ парапета від зовнішнього краю стіни і відведення атмосферних опадів.

Серед виявлених під час розкопок каменів є фрагмент аркового завершення невеликого віконного отвору завширшки 58 см (рис. 3, *б*). Скоріш за все ці вікна, що наближались до бійниць, розташовувались між лопатками галереї.

Неприступність, суворість галерей, які оточували з трьох боків на зразок фортечних стін «дім божий», пом'якшувалася пластично виразнішими плямами порталів. Серед збережених архітектурних уламків — різноманітні деталі дверних обрамлень і архівольтів. Тепер важко

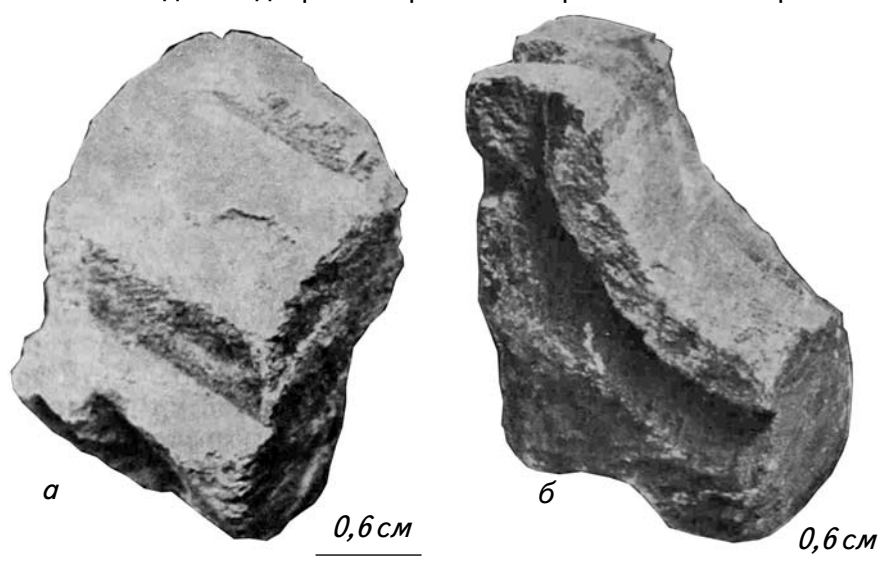

Рис. 3: а — архітектурний фрагмент Успенського собору з розкопок 1976 р.; б — аркове завершення віконного отвору

²¹ Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV ст. / Н. Воронин. — М. : Изд-во АН СССР, 1961. — Т. 1. — С. 65, 97.

достовірно визначити їхнє місце. Але, ґрунтуючись на традиційних принципах і архітектурних аналогіях, можна висловити досить обґрунтовані міркування.

Західний вхід у собор, очевидно, був найпластичніше виражений і міг вміщувати рельєфні зображення, характерні для романських порталів сусідніх з Галицьким князівством держав: Угорщини, Польщі, Німеччини та ін. Не позбавлене підґрунтя припущення про розташування у тимпані західного portalу Успенського собору рельєфу Успіння Богородиці. Нині із західного боку колишнього собору Ярослава *Осмомисла* підноситься Успенська церква, збудована на початку XVI ст. за кошти Марка Шумлянського²². Як відомо, її зведено із залишків зруйнованого Успенського собору XII ст.²³ Над її західним порталом розміщений рельєф Успіння Богородиці, складений з напівкруглого каменю і ширшого архітравного (рис. 4). Зображення, розташоване на напівкруглій плиті,

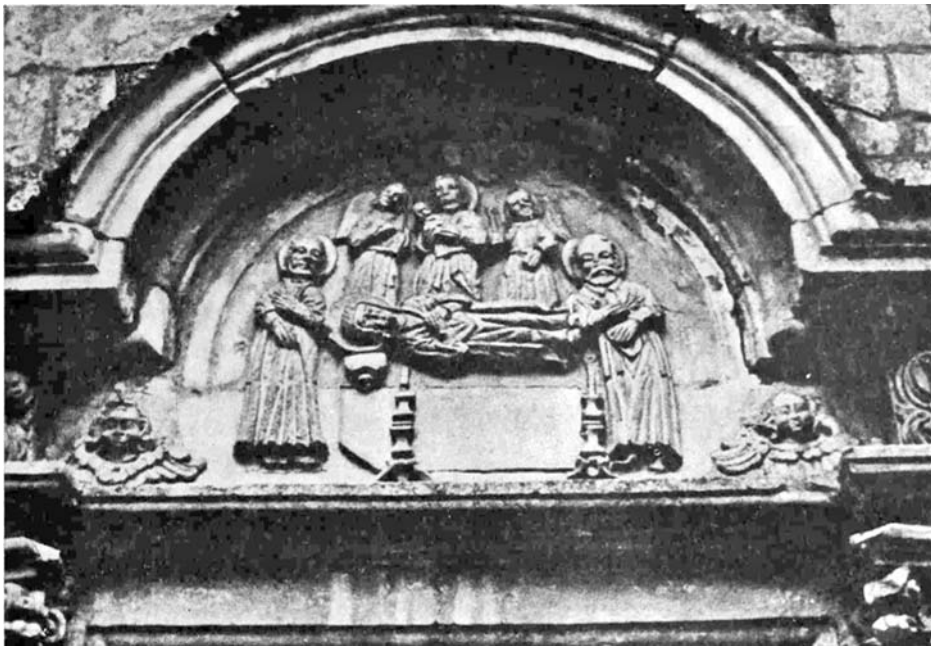

Рис. 4. Тимпан над західним входом в Успенську церкву в Крилосі, початок XVI ст.

²² Пастернак Я. І. Назв. праця.

²³ Там само.

за характером пропорцій людських фігур, їхньою анатомічною неправильністю (перебільшений розмір голови, фронтальне положення лежачої Богородиці і т. д.) радше відповідає рельєфам XII ст., ніж XVI ст. Тоді ж на архітравному камені, в його кутах, розміщені головки херувимів, виконані у витонченішій манері. Об'ємне і ретельніше тесання вирізняє й основи світильників. Можна вважати, що рельєф на напівкруглій плиті належав давньому Успенському собору, а архітравний блок виконано в XVI ст. Це вірогідно, адже плоске обрамлення напівкруглої частини просто впирається у горизонтальний камінь. У стінах Успенської церкви XVI ст. є й інші давні камені із зображеннями й графіті XII ст. Серед них привертає увагу частина горизонтального блока з рельєфним зображенням дракона (рис. 5). Аналіз розмірів каменя, відсутність по боках уламків, характер аналогічних зображень й інші деталі дозволили зробити висновок про

Рис. 5. Частина архітравного блока із зображенням дракона, очевидно, від обрамлення південного входу в Успенський собор, XII ст.

²⁴ Воробьева Е. В. Рельеф с драконом из древнего Галича / Е. Воробьева // Советская археология. — М. : Наука, 1981. — № 1.

давнє походження й достатнє поширення цього уламка архітравного блока з ритуальною сценою²⁴. У своєму первісному вигляді рельєф складався з двох симетрично розташованих крилатих драконів, які охороняли християнізований символ «Дерева життя». Цей світськіший рельєф, що ввібрав народні перекази, радше перекривав призначений для князя проліт південного входу. Характерно, що в обрамленні portalу Борисоглібського собору Чернігова ми теж натрапляємо на рельєф із драконоподібним крилатим створінням. Зовнішніх дверей у галерею з півночі, можливо, й не було, оскільки розташування Успенського собору на місцевості ускладнювало підхід з цього боку²⁵.

У фондах Історичного музею Львова зберігається наріжний камінь від portalу з базою. Кути верхньої плити бази скошені й утворюють основу для круглої колонки, що приблизно дорівнює 14 см. Portal з колонками на рогах радше, враховуючи захисні функції галереї, обрамлював внутрішній західний вхід самого собору.

Я. Пастернак серед архітектурних фрагментів Успенського собору опублікував фотографії частини архівольта з орнаментальним візерунком у вигляді кубоподібних виступів і заглиблень, які чергуються у шаховому порядку²⁶. Цей різьблений камінь було знайдено біля західної стіни собору близько до входу, де він, можливо, доповнював різьблене убрання внутрішнього portalу з колонками.

Уламки з аналогічним виїмчастим орнаментом також зберігаються у фондах Історичного музею у м. Львові. 1976 р. під час розкопок у Крилосі дослідники віднайшли частину віконного обрамлення з таким самим візерунком (рис. 6, а). Замір цього фрагмента показав, що він міг слугувати обрамленням отвору з радіусом приблизно 26 см. Подібні розміри характерні для витягнутих вікон барабанів і апсид. Різноманітні віконні обрамлення за своїм функціональним і композиційним призначенням потребували, звісно, різноманітних розмірів і пластичної розробки. Розташовані над галереєю вікна храму для належного освітлення інтер'єру мали мати досить великі розміри й виразні обрамлення. Найбільш відповідним для цього є трапецієподібний камінь, який має досить велике профілювання з вала, відкосу і криволінійної поверхні, віддалено схоже

²⁵ Такого ж судження дотримувався і Я. Пастернак.

²⁶ Пастернак Я. І. Назв. праця. — Табл. VI, рис.5.

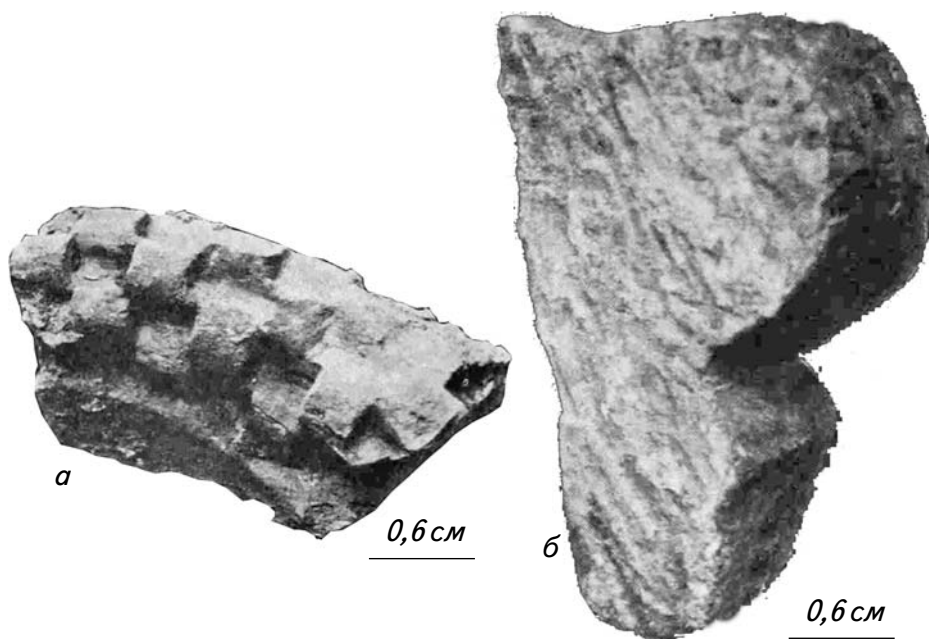

Рис. 6: а — фрагмент обрамлення Успенського собору з розкопок 1976 р.;
б — камінь трапецієподібної форми, скоріш за все від аркового обрамлення

на викруження (рис. 6, б). Верхня частина каменя ширша за нижню, очевидно, він був елементом аркового обрамлення. Про це свідчить і грубша обробка бокових, невидимих поверхонь архівольта. Геометрично побудована, виходячи зі скосів каменя, крива показує, що вся ширина профільованого обрамлення дорівнювала приблизно 1,5 м, а ширина віконного отвору — близько 50 см. Ці розміри відповідають вцілілим наразі вікнам культових споруд XII ст.

Пластичне оздоблення елементів храму в давньоруському зодчестві узгоджувалася з його утилітарним та ідейно-художнім призначенням. Тому і в Успенському соборі в Галичі основні, начебто ідейні центри — апсида і маківка храму, мусили мати найбагатше пластичне оздоблення. Це підтверджується знахідками двох розколотих консолей із зображеннями жіночого лику і голови лева на руїнах біля собору²⁷. На

²⁷ Пастернак Я. І. Назв. праця. — С. 105.

основі вищесказаного можна припустити, що поверхні апсид розчленовувалися розтягнутими колонками і завершувалися аркатурою на консолях, на зразок Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі (1158—1160) або церкви Покрови на Нерлі (1165). Про це свідчить і близькість масок на консолях галицького собору з рельєфами Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі (1158—1160) й фігурними консолями церкви Покрови на Нерлі²⁸. Характерно, що різьблення консолей в Галичі сприймається архаїчнішим (рис. 7, а).

Серед збережених у музеях архітектурних деталей Успенського собору в Галичі є фрагменти фактично всіх елементів скульптурного декору апсид. Уламки напівколон діаметром 16—20 см радше належали тягам, які розчленовували знизу догори поверхню апсид. Завершуючи апсиди, між ними проходив аркатурний фриз. Зберігалася й база з початком колонки діаметром 16—17 см, яка, очевидно, розташовувалася на частині цоколя, що виступала, і слугувала опорою для вертикальних тяг. Вціліли й складові елементи аркатурного поясу. В завалах біля апсид було виявлено плиту з напівкруглою нішею від завершальної частини аркатури²⁹. Діаметр її арокки становить 40—42 см. Такі ж розміри мають і арки аркатурних фризів володимиро-суздальських храмів. Арокка

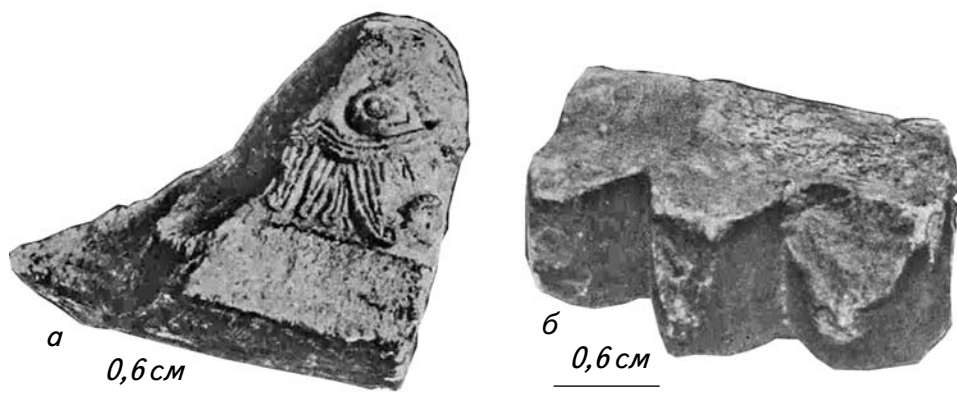

Рис. 7. а — частина фігурної консолі з музею в м. Івано-Франківську;
б — деталь наріжника

²⁸ Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир, Боголюбово / Г. Вагнер. — М. : Искусство, 1969. — С. 101, 105, 147, 149 и др.

²⁹ Пастернак Я. І. Назв. праця. — Табл. VI, рис. 4.

аналогічного каменя з напівкруглою нішею церкви Бориса і Гліба в Кидекші (1152) має діаметр 38 см, у Спасо-Преображенському соборі в Переяславі-Заліському (1152—1157) діаметр аркатури коливається від 37 до 40 см, а в церкві Покрови на Нерлі (1165) він сягає 42 см.

Колонки аркатурного фризa, судячи з розмірів консолі з лев'ячою маскою, мали діаметр 10—12 см, що дорівнює величині колонок владими́ро-суздальських аркатурних фризів. Капітелі колонок, очевидно, не були прикрашені орнаментикою, як і в Успенському соборі у Владимирі-на-Клязьмі (1158—1160). Збережена під № III—3612 проста конусоподібна капітель зі зрізаними кутами мала розміщуватися на колонці діаметром (у верхній частині) 10 см. Отже, можна припустити, що ця капітель завершувала колонки аркатурного фризa. Зверху аркатурного фризa в галицькому соборі, як і в церкві Бориса і Гліба в Кидекші, Спасо-Преображенському соборі в Переяславі-Заліському та інших владими́ро-суздальських храмах, проходив пояс наріжника. Серед розкопаних архітектурних деталей є залишки цього зубчастого поясу, такого характерного для пам'яток раннього Середньовіччя. Збереглися два фрагменти наріжника, один із шириною зубця 12—13 см і висотою 12 см (рис. 7, б) та другий із шириною і висотою близько 17 см.

Величина й пропорції зубців теж збігаються з розмірами наріжника храмів в Кидекші і Переяславі-Заліському, що робить переконливішою гіпотезу про участь галицьких каменерізів у будівництві цих пам'яток. Варто гадати, що більші зубці належали наріжнику, який проходив біля основи закомар собору і по верху апсид. У всякому разі їхній масштаб краще узгоджується з крупнішими формами його нижньої частини. Наріжник меншого розміру завершував барабан.

Припущення про наявність у соборі Галича простого аркового поясу з наріжником на рівні закомар базується на аналогії з пам'ятками цього кола. Арковий пояс біля основи мають: Борисоглібський собор (1120—1123) та Успенський Єлецького монастиря (1110—1120) у Чернігові, а також Успенський собор у Володимирі-Волинському (1160) та ін.

З достатнім рівнем впевненості можна реставрувати також карниз апсид.

Серед уцілілих деталей колишнього оздоблення Успенського собору є два однотипні камені з двома валиками, розташованими на певній відстані один від одного, які закінчуються плоскою частиною. Камені схожого типу трапляються і в завершеннях карнизів апсид та барабанів владими́ро-суздальських храмів. Камінь кількох великих розмірів і ускладненішого

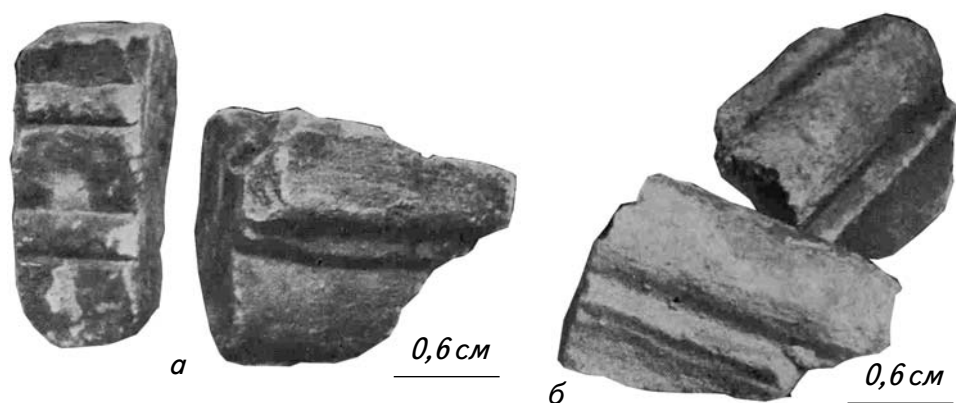

Рис. 8: а — профільовані деталі Успенського собору;
б — деталі напівколонк барабана

профілювання радше завершував апсиди, оскільки невеликі полички (завширшки 1 см) навряд чи могли бути помітні на 20-метровій висоті. Камінь з простішим профілем має ширину 10 см, що полегшувало укладання криволінійного завершення на великій висоті (рис. 8, а). Характерно, що й колонки, які розчленовували барабан, мали менший діаметр, ніж колонки, які розчленовували апсиди, що відповідало

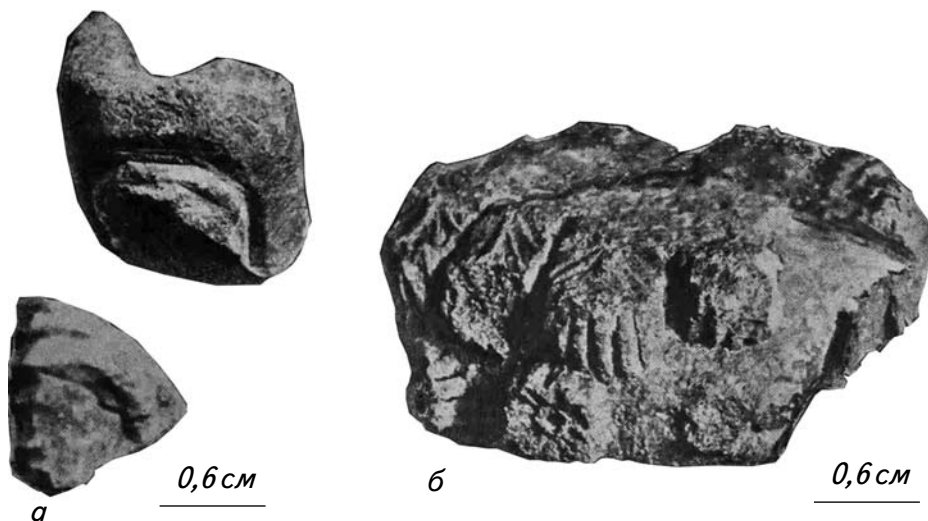

Рис. 9: а — капітель напівколонки і фрагмент консолі;
б — різьблений камінь з Музею українського мистецтва у Львові

масштабові цих криволінійних об'ємів. Незначне зменшення аналогічних пластичних деталей на барабані викликало ілюзію великої висоти храму.

Напівколонки барабана Успенського собору мали діаметр близько 8 см, тому, як і в інших храмах, їх виконували з одного каменя разом з боковими прямолінійними ділянками, які примикали до площини стіни (рис. 8, б). Цілком вірогідно, що напівколонки барабана собору в Галичі увінчувалися простими прямокутними капітелями з заокругленими рогами й гранованою шийкою, а спиралися на маленькі конусоподібні профільовані консольки (рис. 9, а). Розміри капітелі й консолі відповідають перетині напівколонки.

Отже, архітектурна пластика екстер'єру храму відновлюється з достатнім рівнем достовірності (рис. 10). На жаль, образ інтер'єру, що носив індивідуальніший характер, можна змалювати лише в загальних рисах. У нижній частині стіни, під північною ділянкою каплиці XV ст., збереглася *in situ* частина бази пілястри, що містилася

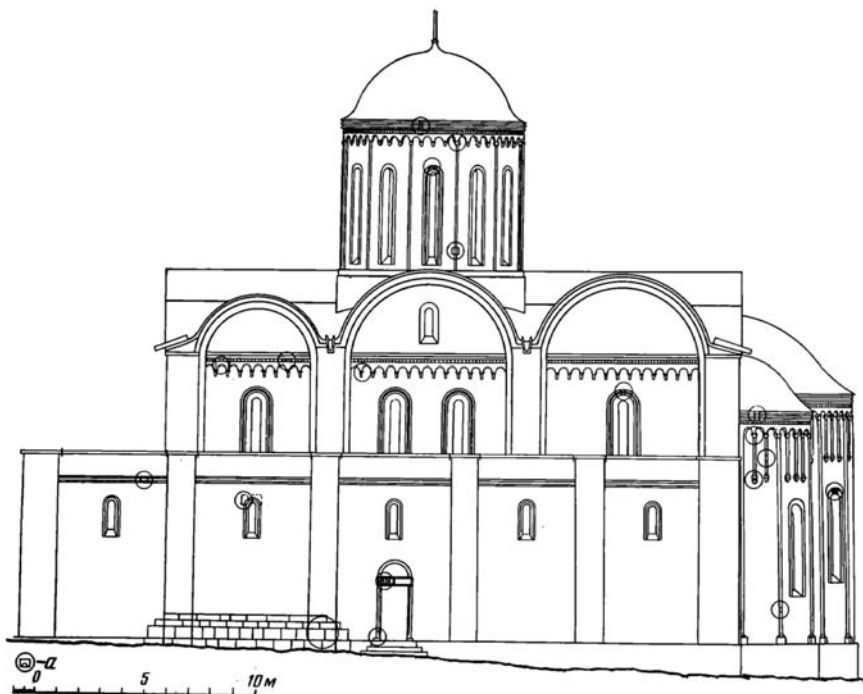

Рис. 10. Реставрація південного фасаду Успенського собору в Галичі О. Тиця: а — виявленені під час розкопок архітектурні деталі

під хорами³⁰. База має досить канонізовану форму і пропорції свого аттичного прототипу.

Зберігся сегмент бази й круглих стовпів, на яких лежав барабан з куполом. Очевидно, це тільки верхня частина бази, оскільки в неї нехарактерний для основи профіль у вигляді зворотного викруження і дуже тонкого плінта (6 см). Очевидно, цей камінь лежав на масивній квадратній плиті з великим валом, бо майже всі збережені фрагменти опорних елементів включають валоподібні профілі з плінтом.

Грунтуючись на аналогії з круглими стовпами собору Різдва в Боголюбіві (1158), які завершувалися композитоподібними капітелями, можна також припустити наявність капітелі на стовпах Успенського собору.

Не позбавлене логіки й припущення про те, що значний фрагмент, завдовжки близько 35 см, з Музею українського мистецтва у Львові є уламком великої капітелі. Однак прямокутні врізи з одного боку каменя дали привід робітникам музею вважати, що це деталь різьбленого portalу. Але відсутність узгодженості врізів із загальною орнаментальною композицією каменя і особливо наявність горизонтальної площини, що входила в рельєф листа, дозволяють припускати їхнє пізніше виготовлення, коли уламок капітелі був пристосований з іншою метою. Форма ж спрощених листів із поясом розеток більше нагадує рисунок капітелі (рис. 9, б). Мізерні залишки уламків карнизів, різьблених білокам'яних деталей, покритих фресками шматочків штукатурки, які дійшли до нас, дозволяють сьогодні уявити інтер'єр собору стольного града Галича, що вражав сучасників різнобарвністю і пишністю. Візерунчасті підлоги з керамічних плиток жовтих, зелених, червоно-коричневих відтінків, бронзові панікадила, золоті хрести й навіть, очевидно, мозаїка³¹ засліплювали людей, створюючи неземне середовище, що так відрізняється від убогих жител містян.

Враженню святковості, яка вирізняла давньоруські храми, сприяло використання в екстер'єрі кольору. На одному шматку зубцеподібного обрамлення, фрагменти якого характерні для Успенського собору, у виїмці між виступами збереглися сліди фарбування синім кольором³². Це дозволяє припускати, що обрамлення порталів або віконних отворів мали

³⁰ Пастернак Я. І. Назв. праця. — Рис. 32.

³¹ В експозиції Історичного музею у Львові виставлені шматочки смальти з Успенського собору.

³² Деталі № III—3117 (94) з фондів Історичного музею у Львові.

кольорове оформлення. Світлий, очевидно, з барвистими плямами порталів, з кам'яним різьбленням апсид і барабанів, Успенський собор, незважаючи на стриманість і суворість майже глухих стін галереї, зберігав риси великої людяності й був ближчий до народних художніх ідеалів, ніж до аскетичних споруд католицького світу.

Архітектура Галича відобразила духовне життя прикордонного князівства на західних рубежах давньоруської держави, майстри якого вибирали і творчо переробляли досягнення культур багатьох народів на базі високих традицій античності, асимільованих народною творчістю слов'ян. Структура хрестово-купольного храму, яка походить з Візантії, яку переосмислили зодчі Київської Русі, набула своєрідності на галицькому ґрунті. Немовби закладаючи основи майбутніх українських церков-фортець, зодчі Галича надали галереям оборонних рис, використовували камінь як основний будівельний матеріал, збільшували (не без впливу західноєвропейської архітектури) композиційне значення порталів і широко застосовували декоративну пластику. Не відкидаючи окремі романські архітектурні деталі, майстри Галича широко застосовували декоративну пластику.

Не відкидаючи окремі романські архітектурні деталі, майстри Галича зберігали основну принципову типологічну схему православного храму, підсилювали центричність його композиції і поступливість пірамідальної побудови об'ємів, які завершувалися центральною маківкою, ніби протиставляючи їх структурі романських базилік з чільною роллю повздожної осі і західного фасаду.

Проведений аналіз архітектурних форм Успенського собору в Крилосі дозволяє висловити деякі міркування про складення архітектурних шкіл Галича і Володимира-на-Клязьмі. У літературі це питання розглядали, як правило, у контексті впливів і виявлення походження майстрів, що володіли технікою кам'яного будівництва, виконавців архітектурних деталей романського типу³³.

При визначенні участі іноземних майстрів у будівництві того чи іншого храму мало звертали уваги на широку диференціацію тогочасних будівельних робіт, що призводило до спільної діяльності майстрів різних країн і артілей. У XII ст. вже існувало чимало будівничих професій. При

³³ Проблему майстрів владимирської архітектурної школи найдетальніше розглянув М. Воронін.

описі спорудження Всеволода літописець відзначав: «[...] не ища мастеров от Немець, но налезе мастера от клеврет святое Богородици и от своих, иных олову ляти, иных крыти, иных известью белити»³⁴. До цих спеціалістів ми можемо додати мулярів, різьбярів по каменю, керамістів, теслів, ковалів і багатьох інших. Очевидно, вирішальну роль відігравали не безпосередні виконавці, а керівники артілей, які втілювали соціальне замовлення в конкретну об'ємно-просторову форму будівлі.

Визначальною основою при формуванні ідейно-художнього образу споруди були загальний задум і прийнята типологічна структура, яка отримувала розвиток в архітектурній пластиці та інших деталях. Тому основним фактором під час визначення належності майстра до тієї чи іншої архітектурної школи є типологічна схема храму. Для встановлення принципових композиційних основ архітектурних шкіл потрібно перш за все простежити характер та прийоми формування об'ємно-просторової структури споруди, яку обумовлював замовник і виконував керівник будівельних артілей — зодчий у повному сенсі цього слова. Таким от провідним майстром, виконавцем «розмірення основи» і визначення об'ємно-просторової структури Успенського собору в Галичі був, мабуть, чернігівський зодчий, оскільки важко припустити, що збіг основної схеми розбиття, що визначала місце розташування центральної маківки, а також товщини зовнішніх стін (один простий сажень) з будівлями чернігівських майстрів — чиста випадковість. Це малоімовірно ще й тому, що аналіз пропорційних відношень будівель чернігівської архітектурної школи показав стійкість основних співвідношень, які свідчать про визначену канонічність прийомів розбиття креслень споруди. Про зв'язки архітектури Галицької землі з архітектурою Чернігівського князівства свідчить і близькість Успенського собору у Володимирі-Волинському (1160) з Борисоглібським собором (1120—1123) і Успенського собору Єлецького монастиря (1110—1120) у Чернігові.

Історичні події середини XII ст. також підтверджують можливе зближення культури Чернігова й Галича в ці роки. 1150 р. галицький князь Володимирко Володаревич взяв участь у жорсткій усьобиці між Мстиславовичами і Юрієм Долгоруким, виступаючи на боці свого свата — Юрія. В коаліції проти Ізяслава Мстиславовича брали активну участь й чернігівські князі. Цей час збігається з підготовчим періодом будівництва

³⁴ Пастернак Я. І. Назв. праця. — С. 41.

Успенського собору в Галичі, і цілком природно, що галицькі князі шукали майстрів не в Києві, в Чернігові — серед своїх політичних соратників.

Чернігівські майстри (або детальне ознайомлення зодчих Чернігова з прийомами «розмірення» храмів) були потрібні для виконання основного завдання — побудови незвичайної для Галича структури великого собору з галереями. У кам'яному муруванні, незвичному для чернігівських будівельників, і виконанні різьблення по каменю брали участь, мабуть, місцеві й запрошені із сусідніх країн майстри. П. Раппопорт вважає, що формування Галицької архітектурної школи проходило за участі запрошених романських фахівців із Польщі³⁵. Але вони не визначали ідейного задуму і об'ємно-просторового рішення, продиктованого соціальним замовленням. Визначальним для культового зодчества Галича була хрестово-купольна система й увесь образ споруди з домінантним значенням центральної вертикальної осі. Ці принципові типологічні риси не могли внести прийшли західноєвропейські майстри.

До середини XII ст. у Галичі, очевидно, існували свої кадри каменярів, які працювали на будівництві церкви Спаса, що входила до комплексу княжого палацу³⁶. У всякому разі для Галицької Русі кам'яне будівництво не було новинкою. Про це свідчать виявлені залишки кам'яного княжого палацу і церкви в кремлі Перемишля (приблизно XI ст.) та у Звенигороді (XII ст.)³⁷. Ці майстри знали й деталі романської архітектурної пластики, використаної для підсилення виразності художнього образу православного хрестово-купольного храму.

При визначенні місця розташування кам'яних архітектурних деталей зруйнованого Успенського собору в Галичі доводилося їх порівнювати з ранніми пам'ятками владими́ро-суздальського зодчества. Зіставлення ряду деталей (наріжників, завершення аркатури та ін.) показало не лише їхню схожість, а й зберігання розмірів. Отже підтверджується припущення М. Вороніна і ряду дослідників про участь галицьких майстрів у будівництві

³⁵ Раппопорт П. А. К вопросу о сложении Галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М. : Наука, 1968. — С. 459.

³⁶ Церква Спаса згадується у літописі під 1152 р., але будували її, очевидно, раніше, з початку 1140-х рр., коли син перемишльського князя Володимирко переніс столицю з Перемишля до Галича.

³⁷ Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворах в стольных городах Галицкой Руси XI—XIV ст. / А. Ратич // Культура средневековой Руси. — Л. : Наука, 1974. — С. 190.

Спасо-Преображенського собору і церкви Бориса і Гліба в Кидекші³⁸, про що свідчить також аналогія будівельної техніки. Однак каменярі з Галича, мабуть, були виконавцями, а керував ними місцевий майстер. На це вказує збігання розмірів у плані (при розходженні пластичних деталей) собору Спаса в Переяславі-Заліському і церкви Бориса і Гліба, яке свідчить про розбиття планів храмів за єдиною схемою і про те, що його, можливо, здійснював один і той самий майстер:

	Підкуполь- ний простір, у м	Довжина з апсидами, у м	Ширина зовні, у м	Товщина стін, у м
1. Церква Бориса і Гліба в Кидекші, 1152 р.	4,92х4,92	18,90	15,50	1,23
2. Спасо- Преображенський собор у Переяславі-Заліському, 1152–1157 рр.	5,05х5,05	18,80	15,75	1,24

Особливо звертає на себе увагу стабільне збереження товщини стін практично майже у всіх владими́ро-суздальських храмах (половина великого косо́го саже́ня — 124 см), що свідчить про наявність місцевих пропорційних канонів. У цей час художній образ собору Спаса в Переяславі-Заліському і церкви Бориса і Гліба, незважаючи на повторюваність типологічної структури, різноманітний: собор міста-фортеці строгіший і монументальний, а княжої резиденції — м'якший і привітніший. Ця своєрідність художнього вигляду храму, тісно пов'язаного з внутрішніми особливостями політичного життя князівства, також радше є наслідком творчості місцевого зодчого.

Аналіз архітектурних форм Успенського собору та їхнє порівняння з аналогічними давньоруськими пам'ятками дозволяють вести мову про творчий взаємозв'язок і обмін майстрами між князівствами. Тож початкові етапи монументального будівництва в Галичі пов'язані з чернігівською архітектурною школою³⁹.

³⁸ Воронин Н. Н. Указ. соч. — С. 108–109.

³⁹ Після того, як рукопис було здано в редакцію, з'явилася стаття О. М. Іоаннісяна, в якій автор вважає, що перший етап розвитку галицької школи зодчества пов'язаний з діяльністю майстрів з Польщі (20-ті рр. XII ст.), а другий (кінець 40-х рр. XII ст.) також з романською групою майстрів: Іоаннісян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества / О. М. Иоаннисян // КСИА, 1981. — Вып. 164.

Проведене дослідження показує, що формування архітектурних шкіл на Русі та їхні взаємозв'язки ще недостатньо вивчені. Безсумнівне й те, що під час характеристики окремих шкіл і встановлення їх генезису не можна виходити лише з аналогії, подібності деталей і на цій основі формулювати висновки про витoki й шляхи формування місцевих художніх шкіл. Потрібно проводити комплексний аналіз, звертаючи увагу головню на об'ємно-просторову структуру споруди та принципи її формоутворення як визначальні типологічні риси.

*Переклад з російської Остапа Кардаша
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Olena Vorobiova (Kharkiv, Ukraine)
Oleksii Tits (Moscow, Russia)*

**Analysis and restoration of the assumption cathedral of the
XII century in Halych**

The subject of the article is the restoration of the Assumption Cathedral, one of the principal architectural monuments of the XII century in Halych, on the basis of architectural and archaeological investigations, study of the remains of the foundations and architectural fragments. The size of the Cathedral was established through analogies with the Chernihiv architectural monuments (Fig. 1) defined by a certain ratio between volumes and spatial characteristics of churches. Comparison of the preserved fragments of the Halych Cathedral with details of the Volodymyr-Suzdal Romanesque architectural school served to reconstruct its architectural plastics (Fig. 10) and confirm the participation of Halych stonemasons in the constructions of the Borys and Hlib Church in Kidesha (1152) and the Cathedral of Transfiguration in Pereiaslav-Zaliskyi (1152–1157). In the course of their researches, the authors came to the conclusion that typological architectural forms and principles of organisation of spatial structures, rather than individual details of plastics, determine the style of an architectural school.

Key words: *The Assumption Cathedral, Halych, restoration, architectural plastics, architectural fragment.*

Воробьева Е. В. Анализ и реставрация Успенского собора XII в. в Галиче / Е. В. Воробьева, А. А. Тиц // Советская археология. — М. : Наука, 1983. — № 1. — С. 213–230.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ ПАНТЕЛЕЙМОНА БІЛЯ ГАЛИЧА

Стаття присвячена попереднім та новим дослідженням церкви Святого Пантелеймона в околицях стародавнього Галича. Унікальна пам'ятка романської архітектури зазнала неодноразових змін, перебудов і реконструкцій, зберігши попри це чимало автентики. Архітектурна композиція, стиль, деталі оздобу храму радше свідчать про угорське, аніж польське походження майстрів, що його споруджували.

Ключові слова: Галич, церква Святого Пантелеймона, архітектура, романський стиль, Угорщина.

Культура Галицько-Волинської Русі періоду феодальної роздробленості цікава й своєрідна. Саме тоді в удільних князівствах інтенсивно розвинулося давньоруське монументальне будівництво. Вже з першої половини — середини XII ст. в архітектурі Давньої Русі почали виділятися локальні школи з відмінними характерними рисами, однією з найсвоєрідніших і найменш досліджених серед яких у XII—XIII ст. є галицька¹.

На жаль, пам'ятки архітектури Галицького князівства, зведені до середини XIII ст., відомі нам лише з літературних джерел і археологічних розкопок. Єдиною вцілілою церквою цього періоду, котра втім збереглася в частково перебудованому вигляді, є храм святого Пантелеймона поблизу Галича. Разом з відкритими внаслідок археологічних розкопок архітектурними деталями інших споруд він дає певні уявлення про галицьку архітектурну школу.

Святиня стоїть на підвищенні (60-метровому) правого берега Дністра, при впадінні до нього р. Лімниці, в 7 км на північ від давнього Галича.

¹ Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 459.

Залишки земляних укріплень та вигідне географічне положення церкви вказують на існування тут укріпленого форпосту давньої столиці, ймовірно монастиря. Білокам'яна церква Пантелеймона майже квадратна за плануванням, чотиристовпна, з висунутими вперед трьома апсидами, перспективним, декорованим різьбою західним порталом і скромнішим південним. Апсиди прикрашені тричетвертними колонами з капітелями і аркатурою, стіни роздрібнені пілястрами, карнизами і тягами.

Архітектура церкви вже з середини XIX ст. постійно приваблює увагу вчених. Внаслідок дослідження зібраного матеріалу вималювалася історична доля пам'ятки. На основі відкриття 1909 р. напису на південному фасаді церкви, датованого періодом князювання в Галичі (1219—1228) новгородського князя Мстислава Удатного, І. Пеленський датував спорудження храму близько 1200 р.² Це датування й увійшло до наукового вжитку. Близько середини XIV ст. церкву передали католикам і переосвятили на костел Святого Станіслава, перша згадка про який датується 1367 р. Після перенесення католицької парафії в Галич 1427 р. церква залишалася занедбаною до кінця XVI ст.³ 1575 р. вона постраждала від нападу на місто татар. 1596 р. польський король Сигізмунд III передав порожній храм францисканському монастиреві. Впродовж 1598—1611 рр. його перебудували й перетворили на тринефрий базилікальний костел. Далі церква ще декілька разів зазнавала руйнувань: 1676 р. під час походу турецького війська Ібрагіма Шайтана, 1802 р. від пожежі⁴. В Першу світову війну 1915 р. церква зазнала великого ушкодження від артилерійського обстрілу. 1926 р. її відремонтували, за винятком західного фасаду, реставрацію якого 1965 р. провели працівники Львівської реставраційної майстерні. З 1977 р. вони ведуть систематичне й детальне обстеження пам'ятки. Хоча дослідження ще не закінчилися, одержані результати викликають значне наукове зацікавлення.

Вивчаючи графіті на стінах, мистецтвознавець В. Вуйчик відкрив три раніше не відомі датовані написи XIII ст. Найдавніший з них (1212 р.)

² Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Peleński. — Kraków, 1914. — S. 32.

³ Ibidem. — S. 169.

⁴ Шараневич И. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича / И. Шараневич. — Львов, 1881. — С. 90.

нанесений на пілястрі південного фасаду, де також виявлено й напис, датований 1229 р., а ще графіті в інтер'єрі (1288 р.).

Фундаменти зовнішніх стін церкви викладені з річкового каміння завбільшки 10–20 см, залитого вапняним розчином, приготовленим із дрібного річкового каміння і домішок гальки (фракції 0,5–1,2 мм) в траншеях, викопаних на глибині 1,4 м до материкової глини. Фундаменти розширені за краї стіни на 33–35 см із зовнішнього боку і на 21–22 см із внутрішнього. Фундамент західного порталу закладено одночасно з фундаментом стіни. На 10 см нижче від сучасного мощення на ширині 35–40 см збереглося давнє мощення з грубої гальки. Сучасний рівень підлоги церкви піднято більш ніж на 5–8 см, а у вівтарній частині — на 30–35 см. Викладена 1926 р. кам'яна підлога на цегляній основі, укладені 1611 р. крипти у вівтарній частині, південному і центральному нефах і фундаменти під колони хорів дуже ускладнили дослідження давніх фундаментів усередині церкви. Втім за допомогою розкопок вдалося встановити характер розташування внутрішніх фундаментів, а також початкову конфігурацію опорних стовпів і пілястрів⁵.

Можна виділити наявність суцільних стрічкових фундаментів. Декотрі їхні ділянки було розібрано під час перебудови церкви 1611 р. Так, при укладенні крипт було розсічено фундаменти поміж північною парою стовпів, а також поміж південно-східним стовпом і південним пілястром. Ділянка фундаменту між південно-західним стовпом і західною стіною зовсім вільна і заповнена будівельним сміттям, на якому викладено північну цегляну стіну південно-західного вбудованого приміщення. Під опорними стовпами фундаменти додатково заглиблені приблизно на 90 см.

На стику центральної і південної апсид, крім одного виступа, відкрито два додаткові з добре збереженим цоколем і частково базою. Частину бази розібрано, а частина зрізана вище від рівня підлоги. Всі заглиблення приблизно рівносторонні, завбільшки 24–26 см. Відповідні їм два додаткові виступи цоколю відкрито і на східній межі південно-східного стовпа. На північній межі того ж опорного стовпа під підлогою зберігся цоколь висунутого на подвійну величину заглиблення з додатковим внутрішнім виступом. На західній грані виступ зрубано повністю, а на

⁵ Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих / П. Максимов. — М., 1976. — С. 42.

південній — частково вкорочено у східній частині. Вдалося встановити наявність стесаних при перебудові 1611 р. заглиблень на західних стовпах, аналогічних тим, що на східних стовпах. Лише західні грані західних стовпів не мали заглиблень.

Внутрішні центральні пілястри вкорочені по ширині шляхом спіляння, а південно-західний пілястр спіляний повністю до фундаменту. Добре зберігся профіль бази пілястра в південно-східному куті. Залишки баз також спостерігаються в північно-східному пілястрі біля північної абсиди і на південно-західному розі південно-західного стовпа. Профіль бази за напрямком знизу вгору складається з полиці, полувала, викруження і завершується полувалом. Висота бази 38 см, ширина — 7,3—8,8 см. У місцях спіляних білокам'яних заглиблень стовпів і пілястрів обрано забутування і зроблено облицювання завтовшки з півцеглини. Сліди пиляння помітні на висоті від 2 до 8 м від рівня підлоги.

Ретельно виконане архітектурно-археологічне вимірювання з контрольним фотограмметричним виміром дало можливість з'ясувати розміри плану, фасадів і окремих деталей приміщення (рис. 1). Загальна довжина храму з пілястрами й апсидами — 19,88 м, ширина — 17,69 м, довжина без апсид з пілястрами — 17,32 м. Всередині храм квадратний і без врахування пілястрів має розмір 15,26х15,26 м. Товщина стін — 1,04 м, зовнішні пілястри виступають з площини стін на 22—24 см, а внутрішні — на 19—22 см, обріз зовнішнього цоколю — близько 12 см (при висоті 0,9—1 м). Центральна ділянка західної стіни між пілястрами має товщину 127 см завдяки внутрішньому потовщенню. Зовнішній діаметр центральної апсиди 7,4 м, південної і північної — 2,43 м.

Виміри встановили, що як зовнішні, так і внутрішні пілястри відповідають розташуванню внутрішніх стовпів. Неточні виміри плану, які свого часу зробив І. Пеленський зі зміщеними на схід стовпами і внутрішніми пілястрами, введені в науковий вжиток, ввели в оману й навіть привели деяких науковців до помилкових висновків.

Зовнішні стіни зроблені з блоків вапна і дрібнопористого черепашнику, оброблених зубилом завширшки 30—35 мм, глибина тесання 1—2 мм без зачищення. Висота блоків — 23—58 см, довжина — 23—70 см, товщина — 12—46 см. Із блоків з детально підігнаними зовнішніми краями викладали насухо зовнішні й внутрішні верстви, потім рідкий вапняний розчин заливали всередину, забивали простір між

блоками відходами від обробки вапна і грубої гальки із суцільним заливанням розчином. Верхній край кожного ряду блоків ретельно вирівнювали за шнуром, а тоді додатково затирали розчин до рівня стесаних блоків.

Давні білокам'яні стіни збереглися з різною висотою: північна і південна — 7,3 м, до висоти сучасних карнизів цих стін; північна і південна апсиди — 7,1 м, до рівня низу капітелій; центральна апсида — 9,4 м, на один блок вище від арки апсиди. З найбільшою висотою, майже 14 м, збереглася стіна західного фасаду, а забутування і декілька передніх блоків — на всю висоту фронтона біля пілястрів. Під час ремонту 1926 р. збережені до того часу і дуже пошкоджені під час артилерійського обстрілу 1915 р. білокам'яні карнизи було замінено на цегляні, а інші білокам'яні елементи архітектурного декору (карнизи, тяги, сандрик вікна над порталом, прямокутна ніша другого ярусу, обрамлена валиком) відновлені в цеглі або стесані, як наприклад сандрик, тяга у верхній частині пілястра та ін.⁶ Біля основи фронтона західного фасаду, на рівні верхнього карниза північного пілястра, збереглися два блоки зі слідами горизонтального карниза, стесаного 1611 р., але збереженого на три блоки від обох пілястрів і традиційно відновленого в цеглі на східному фронтоні. Від давнього мурування східної стіни на висоті 14 м збереглися наріжні пілястри з карнизами і тягами у формі валика на два-три блоки, приблизно до лінії внутрішнього обрізу стіни центральної апсиди. На північній і південній стінах другого ярусу на висоті 14 м добре збереглися два наріжні пілястри з карнизами і частково зрубаними тягами. Нижче від тяги блоків збереглися начисто оброблені сліди прилягання каменів, якими фіксувався нахил вниз у напрямку до зовнішніх пілястрів.

У первісному вигляді збереглися два вікна. Одне щілиноподібне в глибокій ніші без декору в центральній апсиді; друге невелике віконечко над західним порталом з напівциркульним завершенням, обрамлене валиком, ідентичним обрамленню рамки під фронтоном. Решту вікон переробляли. На основі детального вивчення вдалося певною мірою реконструювати первісну форму всіх вікон. Наприклад, у південній та

⁶ Фотофіксацію руйнувань виконано 1921 р. Матеріали зберігаються у фондах Львівського музею українського мистецтва.

північній апсидах вони мали однакову з вікнами центральної. Їхні підвіконня розташовані на блок нижче, і за величиною вони нижчі від вікна центральної апсиди на 35 см. Зовнішній їхній розмір становив 251х114 см, а розмір щілини — 208х24 см. Зовні ніша глибиною в 45 см звужувалася всередину до розмірів 220х93 см, від щілини всередину відкоси розширювалися до розмірів 231х69 см. Вікно нижнього ярусу північного фасаду було схоже на вікна апсид, а його підвіконня містилося на тій же висоті, що й вікно центральної апсиди.

За збереженими в натурі слідами вдалося встановити, що над південним порталом розташовувалося вікно, аналогічне вікнові над західним порталом. Точні розміри прилягання білокам'яного облицювання стін до блоків обрамлення дають підстави припустити, що обрамлення обох вікон виготовив один майстер. Рівень низу їхнього обрамлення збігається з рівнем вікна нижнього ряду північного фасаду і центральної апсиди, але просвіт завбільшки в 30 см вище від них і відповідно на 93 см нижче від рівня вікна над західним фасадом. Враховуючи, що південний портал нижчий від західного на 1,9 м, можна вважати, що таке розташування вікна цілком логічне. Отвір вікна становить 104х69 см.

Західне і східне вікна південного фасаду мали однакові розміри. Їхній низ був на рівні низу вікон північної і південної апсид. На цьому етапі досліджень вдалося встановити лише зовнішні габарити відкосів і напівциркульної арки в межах зовнішньої білокам'яної поверхні стін. Під закладанням, виконаним 1611 р., зберігся орнаментальний живопис у вигляді плетенки, який, за попередніми дослідженнями, датується XV ст.

Вікно другого ярусу західного фасаду містилося в центрі прямокутної рамки, мало напівциркульне завершення і, ймовірно, профільоване обрамлення. Реконструйований розмір вікна 150х104 см. У такі розміри вписується й верхня частина профільованого валиком дверного обрамлення західного portalу. Існують всі підстави вважати, що верхня частина дверного обрамлення повторного використання; цілком імовірно, що ця частина обрамлення колись прикрашала одне з вікон церкви. Але, можливо, вікно в прямокутній рамці було кругле. Поки що немає можливості остаточно дати відповідь на це питання. Отвір дверей західного portalу, як і збережений отвір південного, спершу

мав прямокутну форму. Висоту дверного отвору південного порталу зменшено при перебудові 1611 р. шляхом встановлення додаткової горизонтальної перемички для підсилення тріснутої кам'яної плити тимпана.

Якщо планування церкви Святого Пантелеймона має традиційну для Русі чотиристовпну центрально-купольну структуру з трьома апсидами, то об'ємно-просторове рішення й особливо архітектурний декор, на думку багатьох дослідників, мають винятково романський характер. На безпосередні аналогії архітектурного декору і рішення фасадів натрапляємо і в романських будівлях півдня ФРН, НДР і Угорщини. Найбільше спільних рис й навіть аналогічних деталей архітектури й об'ємно-просторових рішень простежується в будівлях XI–XII ст. міста Регенсбурга на Дунаї, а особливо в угорських церкві Святого Якова⁷ та спорудах XI–XII ст. Печа, Естергома, Вертершенкерта і особливо Белапатфальфи⁸. У цій віддаленій на перший погляд аналогії немає нічого дивного, якщо згадати, що саме вільне торговельне місто Регенсбург було центром торгівлі Західної Європи з Руссю. Тут навіть виникло товариство «русаріїв» — торговців з Руссю, а шлях до Східної Європи проходив через міста Угорщини до Перемишля та Галича, а звідти вів до Києва⁹.

На нашу думку, немає підстав вважати можливим вплив на галицьку архітектурну школу романської архітектури Польщі цього періоду. Вже з середини XII ст., як засвідчують фрагменти архітектурного декору Успенського собору Галича, в монументальній архітектурі Галицької Русі широко використовували розвинуті елементи романської різьби, тоді як їхнє застосування в Польщі відоме лише з початку XIII ст.¹⁰. На той час галицька архітектурна школа вже остаточно сформувалася.

⁷ Frize K. *Reise in die Romanik* / K. Frize. — Leipzig, 1978. — S. 9, 109, 126–141, 184–193; Hamann R. *Geschichte der Kunst* / R. Hamann. — Berlin, 1962. — S. 241–276.

⁸ Deresenyi D. *Romankori építészet Magyarországon* / D. Deresenyi. — Budapest: Magyar helicon, 1972. — S. 94–95, fig. 12–36, 51–62, 80–83, 111–114.

⁹ Исаевич Я. Д. *Культура Галицко-Волынской Руси* / Я. Исаевич // Вопросы истории. — 1973. — № 1. — С. 94–95.

¹⁰ *Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. — Warszawa, 1971.

Результати досліджень і порівняльний аналіз архітектури XII–XIII ст. Західної і Східної Європи дають можливість гіпотетично реконструювати церкву Святого Пантелеймона (рис. 2). Це був хрестово-купольний храм з односхилою покрівлею і високим барабаном. Наявність додаткових відступлень опорних стовпів давала можливість будувати ступеневі арки, що дозволяло зробити постамент купола підвищеним, а також ледь звузити широкий барабан. Храм був витягнутий догори і мав баштоподібний вигляд. Сьогодні можна назвати лише одну пам'ятку галицької архітекрутної школи XII ст., яка мала деякі елементи аналогічного характеру, — це церква у Василеві на Дністрі¹¹.

*Переклад з російської Ірини Тимар
(Івано-Франківськ, Україна)*

Ivan Mohytych (Lviv, Ukraine)

Results of the research of the st. Panteleimon church near Halych

The article is devoted to the previous and new research of the St. Panteleimon church in the suburbs of ancient Halych. A unique landmark of Romanesque architecture has undergone numerous changes, rebuildings and reconstructions, so that its authenticity isn't preserved enough. The architectural composition, style and details of the decoration of the temple testify that the masters who built it have rather Hungarian than Polish origin.

Keywords: *Halych, St. Panteleimon church, architecture, Romanesque style, Hungary.*

Могитыч И. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича / И. Могитыч // Краткие сообщения Института археологии Ордена трудового Красного знамени Академии наук СССР. — М.: Наука, 1982. — Вып. 172: Археология и архитектура. — С. 65–70.

¹¹Логвин Г. Н. Белокаменный храм XII в. в Василеве / Г. Логвин, Б. Тимошук // Памятники культуры: Исследования и реставрация. — М., 1961. — Вып. 3. — С. 37–50.

ІСТОРІЯ РЕСТАВРАЦІЇ ЦЕРКВИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КІНЦЯ XII СТ. БІЛЯ ГАЛИЧА

(коментар до батькової статті)¹

Серед зразків Галицької школи давньоукраїнської архітектури X—XIV ст. єдиною пам'яткою, що збереглася як просторовий об'єкт, хоч і в частково перебудованому вигляді, є церква Святого Пантелеймона біля Галича, розташована на високому, 60-метровому правому березі Дністра, при впадінні в нього р. Лімниці, за 4 км на захід від сучасного центру та за 7 км на північ від Крилоса. Залишки земляних укріплень і вигідне розташування храму на терені вказують на існування тут укріпленого форпосту давнього Галича, скоріше за все монастиря.

Білокам'яна святиня майже квадратна в плані, чотиристопна, з трьома апсидами, висунутим вперед перспективним західним порталом, декорованим різьбою та скромнішим південним порталом. Апсиди прикрашені тричвертними колонками з капітелями і аркатурою, стіни почленовані пілястрами, карнизами і тягами.

Архітектура церкви вже з середини XIX ст. перебуває під увагою вчених. Внаслідок вивчення віднайдених матеріалів вималювалася історична доля пам'ятки. 1909 р. на південному фасаді відкрито напис періоду князювання в Галичі новгородського князя Мстислава Удатного (1219—1228). Це дало підставу Й. Пеленському датувати спорудження храму приблизно 1200 роком². Погляд вченого закріпився в науковому середовищі³. Близько середини XIV ст. церкву передали римо-католикам і переосвятили на костел Святого Станіслава. Перша згадка про нього датується 1367 р. З 1427 р., відколи католицьку парафію перенесено до

¹ Написано з використанням праць І. Могитича: Результати исследования церкви Пантелеймона близ Галича / І. Могитич // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — М., 1982. — С. 65—70; Реставрація західного portalу церкви св. Пантелеймона у давньому Галичі / І. Могитич // Вісник «Укрзахідпроектреставрація». — Львів, 1997. — Ч. 6. — С. 124—125, а також матеріалів особистого наукового архіву І. Могитича.

² Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Peleński. — Kraków, 1914. — S. 32.

³ З часу публікації статті датування храму продовжили вивчати. Зокрема на одному з графіті відчитано дату, що відповідає 1194 р. (Рождественская Т. В. Надписи графити XII—XIII веков на памятниках зодчества Волыни и Галича / Т. Рождественская // Проблемы изучения древнерусского зодчества. — СПб, 1996. — С. 91), відтак датування храму перенесено на початок 1190-х рр. (Прим. автора).

Галича, храм стояв покинутий до кінця XVI ст.⁴. 1575 р. церква потерпіла під час нападу на Галич татар.

1596 р. польський король Сигізмунд III з династії Ваза передав покинуту церкву францисканському монастиреві. Від 1598-го до 1611 р. її перебудовували і перетворили на тринавний базилікальний костел.

Уявлення про його вже двічі змінений на сьогодні вигляд можуть дати фотографії 1921 р. Бічні високі рамена просторового хреста та світловий барабан розібрано. Введено поздовжні аркади, на які сперлася центральна нава, освітлена верхніми вікнами. Стовпи, що мали багату форму, продиктовану рисунком склепінь, обтесано. Тобто храм змінив не лише призначення, а й конструктивну схему і просторовий силует.

В роки Першої світової війни церква дуже потерпіла від артилерійського обстрілу 1915 р. У фондах Національного музею у Львові збереглися фотографії храму, зроблені під час наукової експедиції Грона консерваторів.

1926 р. її відремонтували, відновили склепіння і дахи, підняли висоту бічних апсид, на яких відтворили аркади. «Поправлено» й форму чільного фасаду, бічні схили якого отримали хвилясту форму. До пишного західного portalу, як про це й свідчать фотографії, руки не дійшли. Його лише згрубша поправлено цегляним муруванням. Костел Святого Станіслава надалі залишився монастирським храмом.

Після Другої світової війни костел закрили. З поваги до давності і значущості пам'ятки її не використали, як зазвичай у ті часи, під колгоспний склад. Тут зберігали зведені з навколишніх святинь скульптури. 1965 р. було проведено реставрацію та відтворення білокам'яної різьби західного перспективного portalу храму. Ця частина споруди — найбільша цікавинка пам'ятки. Романський портал можна порівнювати з подібними в найвидатніших церквах Європи того часу, однак прямих аналогів годі знайти — це цілком оригінальна форма, «перспективність» якої підсилюється ще й зменшенням висоти внутрішніх колон, чого не простежується в інших подібних пам'ятках. Роботи тривали під керуванням головного архітектора Львівської реставраційної майстерні Івана Могитича, який щойно лиш восени 1964 р. став працювати у львівській реставрації. Можна здогадуватися, що й її ініціатива також виходила від нього. Цього року відтворено лише частину, яка виступала зі стіни, змінені в XVII ст. двері, втім тимпан над ними залишили без змін.

⁴ Pelenski J. Op.cit. — S. 169.

Під час демонтажу однієї з колонок під нею виявлено напис вірменською мовою, що дало слушну підставу вважати, що у спорудженні храму брали участь вірменські майстри.

З 1977 р. працівники Львівської реставраційної майстерні вели систематичні й детальні студії пам'ятки. Вивчаючи графіті на її стінах, мистецтвознавець В. Вуйчик відкрив три досі не відомі написи, датовані XIII ст. Найдавніший (1212 р.) відкрито на пілястрі південного фасаду, де також виявлено напис 1229 р. та графіті в інтер'єрі (1288 р.). Однак головним завданням було віднайдення форми стін та стовпів інтер'єру. Розкопки встановили конфігурацію зрубаних частин, віднайдено фрагменти збережених цоколів, баз колонок, сліди зрубаних форм у верхніх частинах стін.

На їхній підставі І. Могитич опрацював обґрунтовану графічну реконструкцію первісного вигляду, яку опублікував 1982 р. Треба сказати, що запропонована форма дещо шокувала фахівців, адже відрізнялася від храмів цієї епохи, що вже існували. Особливу дискусію викликали форма фронтонів та конічна форма завершення бані. Однак автор довів, що форма фронтонів визначена за чіткими натурними слідами, техніка мурування та пряма вказівка на участь вірмен у будові дозволяють шукати аналогів у вірменській архітектурі, яка має саме такі форми, що більше відповідають техніці кам'яного мурування. Водночас принципово задекларовано мету: в найближчий час найдавнішій пам'ятці Галича повернути первісну просторову структуру.

Різниця між хрестово-банною структурою храму візантійсько-української традиції і базилікальною конструктивною схемою, притаманною західноєвропейській будівельній культурі (що однозначно асоціюється в Україні з римо-католицькими святинями), виявилася принциповим пунктом обґрунтування відтворення первісної моделі храму.

Загалом теорія реставрації зобов'язує зберегти всі часові нашарування. Це на перший погляд теоретичний момент. Та був ще ідейний: адже, якби пам'ятці XII ст. залишили форму латинської базиліки, то це в уяві реставратора-патріота означало б, що політично українці так само смиренно мали б і надалі нести своє ярмо у складі інших держав. І. Могитич за потреби не цурався спекуляційних аргументів для досягнення мети. За часів СРСР це була тонко продумана гра. Зокрема аргумент повернення златинізованого храму в «давньоруську» традицію солодко лоскотав політичні амбіції імперських ідеологів.

1984 р. постав ескізний проект повернення пам'ятці первісного вигляду. Внаслідок доволі гарячих дискусій І. Могитич згодився «поправити»

завершення храму, змінивши його форму на звичнішу для пам'яток давньоукраїнської доби. Лише 1989 р. було видано перші робочі креслення на трасування в підлозі первісної форми зламів внутрішніх стовпів та виступів пілястрів, а також на відтворення форми вікон фасадів. 1990 р. ці роботи розпочалися, що вслід за трасуванням без особливих перерв і подальших погоджень супроводжувалося відновленням і верхніх частин. Цю фахову роботу автор довіряв робити лише двом каменотесам — Богданові Дудяку та Павлові Чечевиці, які відтоді надовго «прописалися» в с. Шевченковому, повертаючись додому лише на вихідні й свята.

Наступний етап реалізації проекту за ескізами І. Могитича передбачав відтворення підпружних арок, первісної форми склепінь і світлового барабана. На підставі додаткових студій Івано-Франківської філії інституту «Укрзахідпроектреставрація» він постав 1994 р. Знову ж, щойно реставратори вийшли за межі даху, як ця подія сколихнула опонентів стилістичної реставрації.

Того ж року було розроблено проект іконостаса, форма якого виникла на підставі аналогів візантійської архітектури відповідного періоду, коли храм вірних від вівтаря відділяв лише намісний ряд. Однак архітектура каркаса продиктувала потребу антаблемента, у фризі якого розташовано празничковий ряд. Форми декору взято з білокам'яної різьби цього ж храму, а ікони проекту розробляли Наталія Сліпченко і Ярослав Скрентович.

Останніми штрихами було закінчення 1996 р. реставрації головного portalу. Тоді розібрано замурування останнього уступа та встановлено тимпан над вхідними дверми. На відкосах вікон відреставровано фрескові орнаменти і доповнено малюванням за їхнім же зразком.

У творчій біографії головного автора реставрації — І. Могитича це чи не найважливіший з-посеред кількох об'єктів, які він відреставрував. Він власноруч провадив дослідження і обміри, розробляв найважливіші креслення, особисто керував виробництвом, завзято й послідовно втілював у життя свою ідею.

Храм освячено в день його патрона Святого Пантелеймона 9 серпня 1998 р. Тепер це чудова просторова домінанта на під'їзді до Галича, що слугує візитівкою давньої столиці нашого краю.

*Роман МОГИТИЧ
(Львів, Україна)*

Ил. 1. Церква Св. Пантелеймона станом на 1914 р.

Ил. 2

Ил. 2

Ил. 2—7. Храм Св. Пантелеймона у 1921 р.

л. 3

л. 4

л. 5

л. 6

ln. 7

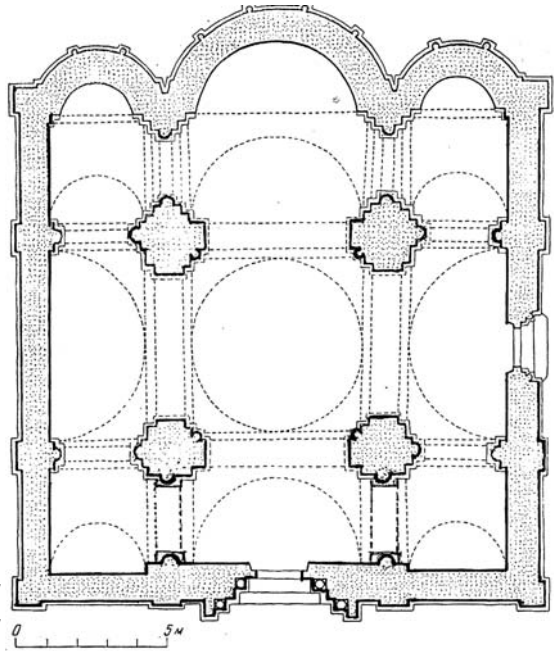
Іл. 8—9. Церква у 1926 р. Спроби реставрації

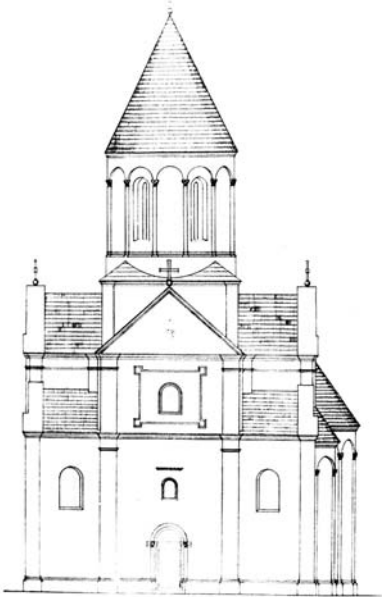
Іл. 10—11. Храм у 1965 р. Чергові реставраційні роботи

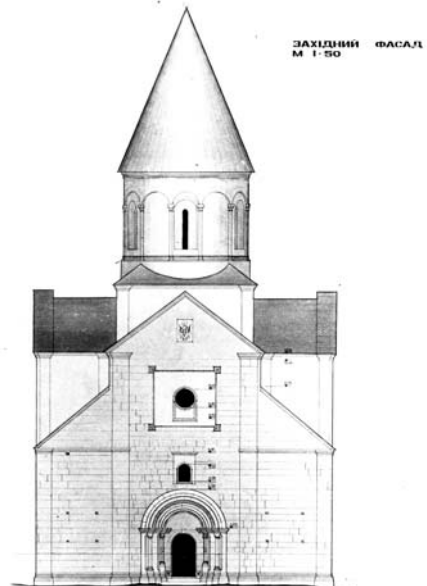
лн. 11

Іл. 12. План церкви
Святого Пантелеймона

Іл. 13

Іл. 14

Іл. 13–14. Проект реконструкції храму (за Іваном Могитичем)

Іл. 15. Проект реконструкції храму за вірменським стилем

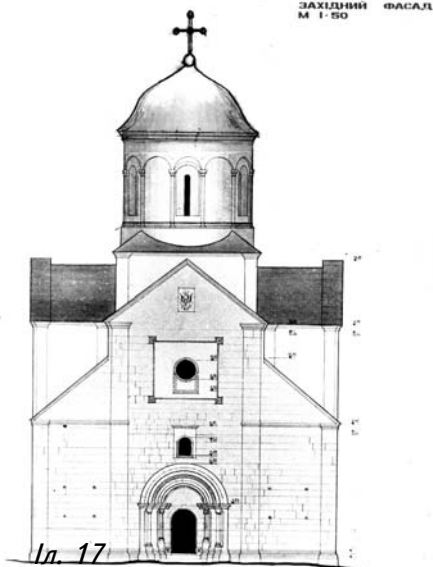
ЗАХІДНИЙ ФАСАД

ПЛАН КИРОВА

ЦЕРКВА ПАНТЕЛІМОНА В С. ШЕВЧЕНКОВЕ ГАЛИЦЬКОГО РАЙОНУ
РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХІТ. Д. СОСНОВИЧ

Іл. 16. Проект реконструкції храму (за Д. Сосновим)

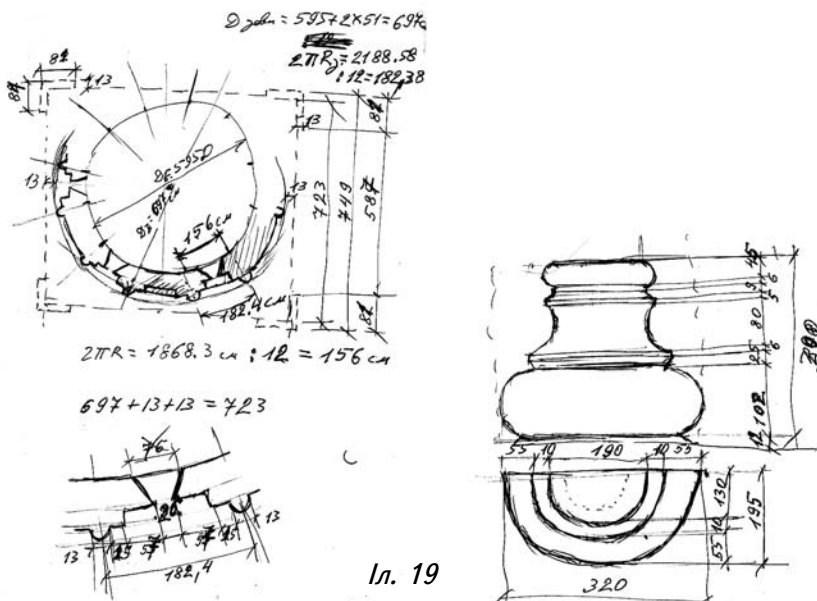
ЗАХІДНИЙ ФАСАД
М 1:50

Іл. 17

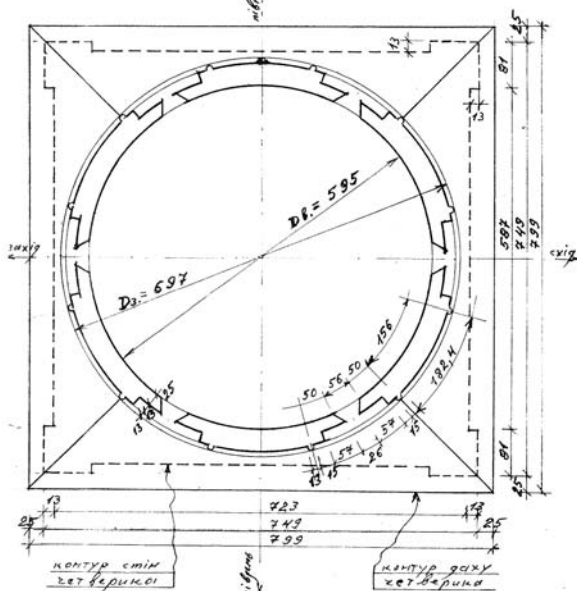
Іл. 18

Іл. 17–18. Проект реконструкції храму в руському стилі

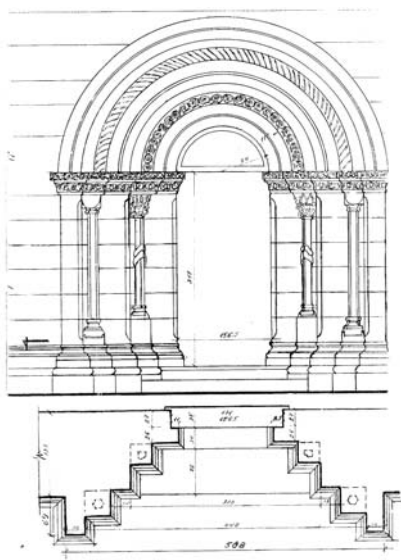
Іл. 19-23. Ескізи реконструкції церкви (за Іваном Могитичем)

ПЛАН-СХЕМА ПІДБАННИКА НА ВІДМ. +19.00

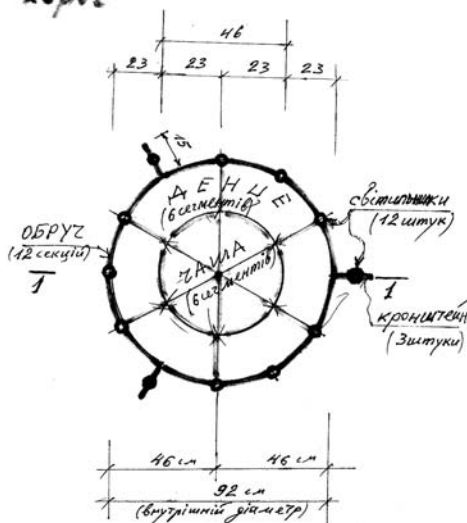
Іл. 20

М 1:50

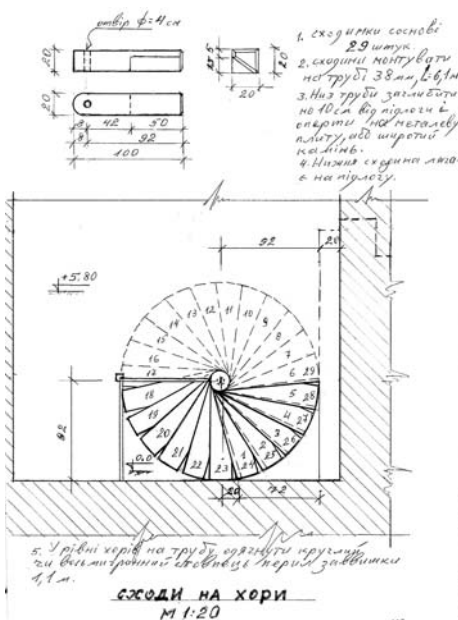

Іл. 21

хорос

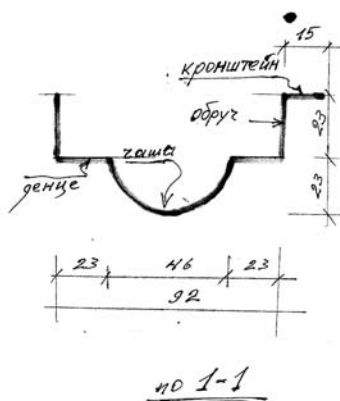

довжина брусу (внутрішній) = 289 см.
довжина без лапів (289 : 12) = 24 см.
об'єм цегли (внутрі) = 144 см.
середня цегла (144 : 6) = 24 см.

Іл. 22

хорос

НО 1-1

Іл. 23

ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОГО ЗОДЧЕСТВА XII—XIII ст.

Стаття присвячена прикладам галицького середньовічного зодчества, зокрема — квадрифолієві в с. Побережжя. Шляхом аналізу досліджених унаслідок археологічних розкопок XIX—XX ст. храмів Галича вивчено становлення місцевої архітектурної школи. Доведено помітний вплив на її розвиток архітектурних традицій Польщі, Чехії та особливо Угорщини.

Ключові слова: археологія, архітектура, Галич, Єзупіль, Побережжя, квадрифолій, ротонда, Угорщина.

1

Всі донині відомі пам'ятки галицького зодчества XII—XIII ст., за винятком майже (крім заново перебудованої верхньої частини) цілком збереженої церкви Святого Пантелеймона біля Галича, дійшли до нас у вигляді руїн. Їх було виявлено за допомогою археологічних розкопок у різний час. Перші археологічні відкриття пам'яток галицького білокамінного зодчества здійснив Л. Лаврецький за участі професора І. Шараневича в 1882—1884 рр. Саме тоді було виявлено фундаменти церкви на пагорбі Карпиці, які І. Шараневич пізніше назвав церквою Спаса — палацовим храмом Володимирка Ростиславовича¹. Невдовзі Л. Лаврецький розкопав фундаменти в урочищі Карпів Гай, які професор Львівської політехнічної школи І. Захарович назвав «Полігоном».

¹ Це твердження І. Шараневич базувалося на тому, що з місця, відкритого розкопками, відкривався чудовий краєвид на село Болшів, куди виїхав від Володимирка на нічліг згаданий у літописному оповіданні (Іпатіївський літопис) боярин Петро Бориславич. Пізніше Й. Пеленський висловлював сумніви щодо атрибуції руїн, вказавши на те, що в Галичі одночасно були дві церкви Спаса (Peleński I. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych s źródła archiwalnych / I. Peleński. — Kraków, 1914).

Третім видатним відкриттям Л. Лаврецького і І. Шараневича були фундаменти великої церкви біля лісу Діброва. Враховуючи великий розмір руїн, І. Шараневич умовно вважав їх залишками галицького собору Богородиці (поки не було виявлено фундаментів більшого рельєфу). Пізніше Й. Пеленський, беручи до уваги, що частина лісу називалася Кирилівкою, вважав ці руїни церквою Кирила та Мефодія².

Протягом 1884 р. Л. Лаврецький під наглядом І. Шараневича розкопав фундаменти ще трьох невеликих церков Галича. Один із них відкритий «на Цвинтарисках», неподалік від дороги із Залукви до Четверок. І. Шараневич спочатку сприймав цей фундамент як залишки церкви Благовіщення, а пізніше — за домініканський костел Святої Анни. Як встановив Й. Пеленський, обидва ці припущення безпідставні. Друга будівля, яку 1884 р. виявив Л. Лаврецький, виявилася старовинною церквою Пророка Іллі в Прокалієвому Саду. Восени 1884 р. Л. Лаврецький, неподалік від Підгороддя на березі р. Лукви розкопав фундамент церкви Благовіщення. У ній добре збереглися залишки дерев'яної підлоги з жовтих майолікових плиток, малюнок яких було пізніше опубліковано в монографії Й. Пеленського. На підлозі також знайшли шматки розплавленої міді.

Восени 1884 р., наприкінці плідної археологічної кампанії 1882—1884 рр., Л. Лаврецький відкрив фундаменти не зовсім зрозумілої (за планом) церкви в урочищі Воскресенському, який повторно розкопали Я. Пастернак і М. Драган.

Найбільшим археологічним відкриттям при вивченні давнього галицького зодчества були розкопки Я. Пастернака фундаментів Успенського собору в Крилосі, які дозволили не тільки реконструювати вигляд цієї видатної пам'ятки, а й остаточно розв'язати основні питання історичної топографії давнього Галича.

В 1958—1959 рр. експедиція Чернівецького історико-краєзнавчого музею під керівництвом Б. Тимощука і Г. Логвина виявила й ретельно дослідила фундамент білокам'яного храму XII ст. у Василеві³. Керівники розкопок вважали, що відкритий храм був одним із найдавніших (перша половина XII ст.) варіантів галицької школи зодчества.

² Ibidem. — С. 76.

³ Логвин Г. Н. Белокаменный храм XII века в Василеве / Г. Логвин, Б. Тимошук // Памятники культуры: Исследования и реставрация. — М., 1961. — Вып. 3. — С. 37—50.

На більшу увагу заслуговують виявлені при розкопках під керівництвом О. Ратича в 1962–1972 рр. руїни храму і князівського палацу XII ст. літописного Звенигорода — одного з важливих міст Галицької землі⁴.

Важко переоцінити значення археологічних розкопок пам'яток галицької архітектурної школи, розпочатих у 80-х рр. минулого сторіччя, які з успіхом тривають і сьогодні, незважаючи на те, що якість цих досліджень була досить неоднозначна: від дуже ретельних, а інколи й просто майстерних, до студій дилетантського рівня, які потребували повторного дослідження.

Перед сформованою 1955 р. Галицько-Волинською археологічною експедицією ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури Академії наук (далі — ІІМК АН) СРСР, що працювала впродовж кількох років під керівництвом автора статті, та Галицько-Волинською архітектурно-археологічною експедицією Ленінградського державного університету (далі — ЛДУ) виникли певні труднощі. Поряд із власне археологічними проблемами, пов'язаними з вивченням галицьких жител давнього Галича, їхнього ремесла, історичної топографії, були й першочергові проблеми вивчення давнього зодчества Галича.

При огляді численних руїн давніх храмів, досліджених наприкінці XIX ст., наша експедиція встановила, що внаслідок розкрадання тесаного каміння та багатолітнього розорювання ділянок землі від більшості з них майже нічого не залишилося. Тільки в урочищі Прокаліїв Сад на схід від давнього Галицького городища (місцезнаходження якого в с. Крилосі з часів розкопок руїн Успенського собору перестало бути дискусійним) на горі за Мозолевим потоком вціліли від розорювання загороджені земляним валом руїни давнього храму Іллі. Саме тут проводили розкопки наприкінці XIX ст. Оскільки єдиним їхнім результатом був схематичний план, не всі деталі якого зрозумілі, ми постановили провести нові, скрупульозніші дослідження. Це було актуально ще й тому, що недавно В. Гончаров висловив сумніви щодо доцільності вважати руїни в Прокалієвому Саду церквою. Автор вважав, що насправді це була кругла башта оборонного характеру, яка лише згодом перетворилася на церкву⁵.

⁴ Ратич О. О. Літописний Звенигород / О. Ратич // Археологія. — К., 1973. — № 12. — С. 88 — 89.

⁵ Гончаров В. К. Отчет о раскопках в Галиче в 1951 г. / В. Гончаров // Архив ИА АН УССР.

Нові розкопки церкви Іллі, що проводили Галицько-Волинська архітектурно-археологічна експедиція ІІМК АН СРСР та ЛДУ, показали, що будівля сягає в довжину (за віссю схід — захід) 20,3 м, в ширину дещо менше — 10 м⁶. Основна її частина є ротондою, діаметр якої 9,5 м (внутрішній 5,9 м). Із заходу до ротонди примикає прямокутний притвор, зі сходу — напівциркулярна апсида. Всі ці частини, всупереч думці В. Гончарова, поза сумнівами, одночасні за появою.

2

Руїни білокам'яної будови біля с. Побережжя, неподалік від містечка районного підпорядкування Жовтня (раніше Єзупіль), привернули увагу львівського дослідника М. Драгана ще в 30-х рр. XX ст. На полі Мурованка місцеві жителі вказали йому на дуже зруйновані залишки будівлі «княжої доби» з різноманітним різного каміння романського стилю.

1935 р. Я. Пастернак провів попереднє археологічне обстеження руїн, визнаючи їх залишками великої білокам'яної ротонди XIII ст. Він стверджував, що руїни на Мурованці є залишками монастиря Бориса та Гліба, який побудував Данило Галицький. Зруйнували його турки або татари, а з розібраних стін монастирської церкви місцевий поміщик побудував в Єзуполі стійла для худоби, корчму в сусідньому селі і церкву в с. Бранвиці біля с. Побережжя, знищену розливом Дністра⁷.

Оскільки територія Мурованки належала трьом власникам, а дозвіл на розкопки було отримано тільки від одного з них, розкопки Я. Пастернак вів лише в середній частині руїн, залишивши нерозкритою більшу східну й меншу західну їхні частини. Підсумувавши свої незавершені розкопки, вчений припустив, що залишилася невизначеною форма східної вівтарної частини «ротонди», зокрема кількість і форми аспид. Однак, враховуючи величину Борисоглібової «ротонди», він вважав, що вона могла мати три аспиди й загалом її план нагадував форму куди меншої аналогічної споруди, яку він розкопав разом з М. Драганом 1941 р. на Воскресенському пагорбі в Крилосі.

Я. Пастернак вважав можливим «стратегічне призначення» «ротонди» в с. Побережжі. Вона могла відігравати роль оборонного форпосту в

⁶ Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. / М. Каргер // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 70—71.

⁷ Львівський музей. Рукопис № 27611.

долині Дністра, що виступав на 11 км у південно-західному напрямі від дністровської пристані давнього Галича. Саме цим Я. Пастернак пояснював надмірну товщину фундаментів, зручну для обори, круглу форму будівлі та розміщення її на висоті 60 м над рівнем Дністра.

Характеризуючи мурування «ротонди», вчений стверджував, що фундамент складався з великих тесаних блоків вапняку на дуже міцному вапняковому розчині, який перемішували з великою галькою. Фундамент власники Мурованки виламали на різну глибину (до 1,5 м). Нестача часу для розкопок не дозволила дійти до основи фундаменту, але дослідник вважав, що вона мала міститися на глибині не менш ніж 2 м під кам'яною підлогою, побудованою з великих плит.

Над залишками фундаменту було виявлено кілька архітектурних білокам'яних фрагментів, а також великі частини свинцевих пластин, що зазнали ушкоджень вогнем і належали до покрівлі ротонди. Дослідник звертав особливу увагу на частину гранованого стовпчика, обтесаний блок арки над порталом, гранований камінь з круглою ямкою, камінь, де сходилися завершення над подвійним вікном, і декілька фрагментів архітектурної різьби в романському стилі. Під верхнім шаром щебеню у двох місцях знайшли фрагменти початкової підлоги, викладеної кам'яними плитами (70х70 см). Вони лежали на прошарку жовтої та чорної глини завтовшки до 20 см, під яким лежали білокам'яні шари.

Методичні розкопки 1935 р. багато років залишалися незавершеними. В загальних оглядах історії українського мистецтва навіть найкваліфікованіші історики архітектури і далі називали руїни, відкриті в с. Побережжі — «великою ротондою»⁸. Діаметр ротонди визначали по-різному: Я. Пастернак — 15 м, а Ю. Асєєв — 20 м. Однак обидва виміри неточні.

Широкі розвідки на території давнього Галича та навколишніх поселень дозволили нам ще 1955 р. ознайомитися з руїнами в с. Побережжі. Частково розкопані в 30-х рр. XX ст. руїни «ротонди» виявилися в значно гіршому стані. Більшу частину мурування з білого квадратного каміння було виламано. Залишилися *in situ* лиш окремі камені. Вся площа Мурованки була вкрита уламками білого каменю, шматками вапняного розчину, нечисленними уламками різаного каменю. Очевидно, руйнація пам'ятника після часткових розкопок 30-х рр. інтенсивно тривала при пошуку будівельного матеріалу в господарських потребах. Також стало

⁸Див. наприклад: Нарис історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К., 1957. — С. 59.

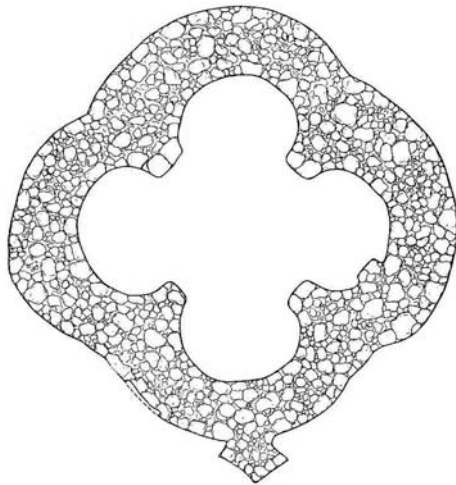
ясно, що якщо планомірні розкопки Мурованки не буде здійснено якнайшвидше, то пам'ятник давнього галицького зодчества назавжди зникне для історико-археологічної науки.

Завершивши дослідження в Галичі та на прилеглих територіях, ми повернулися в с. Побережжя тільки 1959 р. Поза сумнівами, протягом 1955–1959 рр. руйнація пам'ятника тривала не тільки при розкраданні будівельних матеріалів для господарських потреб, а й при якихось «археологічних розкопках», автори яких некваліфіковано і безуспішно намагалися уточнити окремі елементи плану «ротонди». Зі слів місцевих жителів про ці «розкопки» вдалося встановити ім'я архітектора, що так непрофесійно займався пошуками і навіть не засипав свої ями (викопані для пошуків скарбу) на Мурованці. Сліди відкритого листа на розкопки в с. Побережжі, а також будь-якої звітності щодо цих робіт в архіві Інституту археології знайти не вдалося.

Розкопки 1959 р. повністю розкрили фундамент храму в с. Побережжі. Він виявився зовсім не «ротондою», а «квадрифолієм» (мал. 1).

Мурування із квадратів білого каменю у верхній частині фундаменту до часу наших розкопок було майже повністю зруйновано. Ці залишки, а також щільний материковий ґрунт, до якого примикали квадрати, дозволяли досить точно встановити складний малюнок плану. Нижня частина фундаменту на всю його глибину складалася з великих і маленьких кам'яних кругляків, з'єднаних вапняковим розчином з домішками вугілля, типовим для галицької будівельної техніки. Як відомо, ні в фундаменті, ні в муруванні стін галицького зодчества не застосовували цем'янкові домішки, характерні для інших архітектурних шкіл давньоруського зодчества домонгольського періоду.

Фундамент закладено на глибину 1,5 м, ширина фундаменту сягала 3,5 м. Потрібно мати на увазі, що товщина стін була значно менша. Загальний діаметр квадрифолію за зовнішнім контуром становив 22 м, за внутрішнім — 15,5 м.

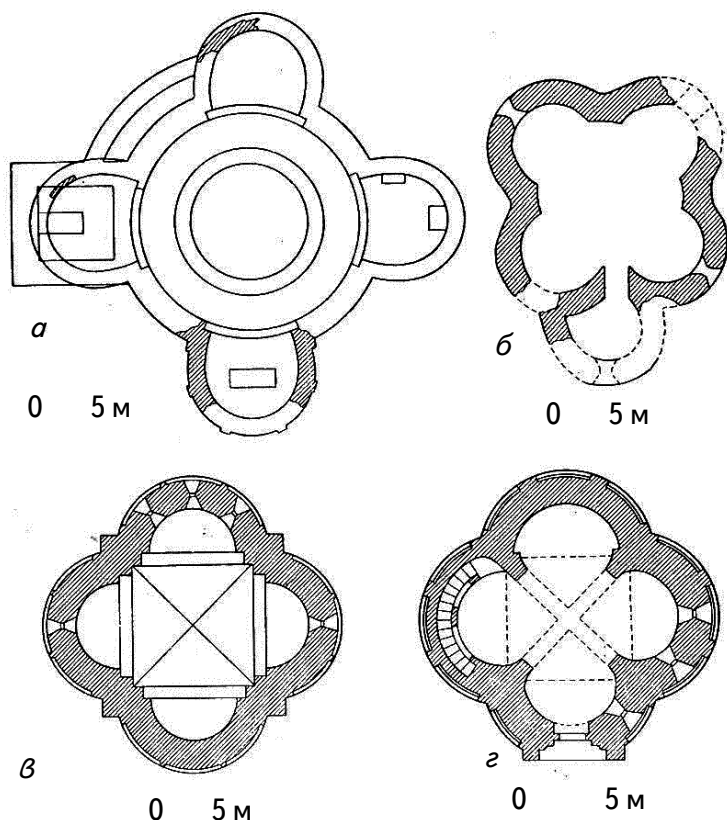

Мал. 1. План храму в Побережжі

3

Давньоруське зодчество домонгольського періоду не зберегло будівель у вигляді квадрифолію. Але подібні храми були широко відомі в романську епоху зодчим західних сусідів Давньої Русі (Польщі, Чехії, Угорщини).

Раніше вони з'явилися в Чехії. Однією з найдавніших пам'яток кам'яного зодчества є ротонда Святого Віта в Празькому граді, про план якої ми знаємо з розкопаних фундаментів (мал. 2, а). Вона становила круглу, в плані приміщення, будівлю діаметром 13 м, до якої з чотирьох боків примикало по апсиді (завглибшки 5,53 м). У східній апсиді розташовувався вівтар, а в південній — гробниця Святого Вацлава.

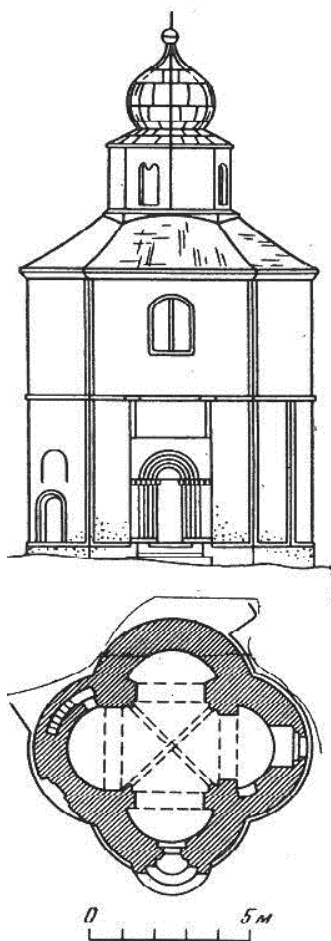

Мал. 2. План храму Святого Віта в Празькому граді (а);
план церкви Святого Яна на Забродлі в Празі (б);
план церкви Марії на Вавелі в Кракові (в); план церкви в Яці (г).

Залишки фундаменту квадрифолію — частини південної, західної та північної апсид було знайдено внаслідок розкопок 1911 і 1928 рр., так з'явилися достовірні матеріали для реконструкції храму, який 926—929 рр. спорудив один із засновників ранньо-феодалної Чехії — князь Вацлав. Це була палацова споруда князівського двору готичного собору Віта, де потім поховали самого Вацлава, якого вбив брат-суперник. Ротонда стояла на місці, де тепер стоїть капела Святого Вацлава готичного собору Святого Віта⁹. Храм найстарший із подібних квадрифоліїв. У 20-х рр. XII ст. в Празі побудували церкву Яна на Забродлі, яка збереглася тільки частково і яку розкрили реставраційними роботами (мал. 2, б)¹⁰.

Ще до романської доби польського зодчества відноситься церква Святої Марії на Вавелі, побудована в X ст. Вона відкриває ряд церков XII—XIII ст. з планами типу квадрифоліїв у романському зодчестві (мал. 2, в)¹¹.

Характерні пам'ятки подібного роду збереглися в зодчестві романської епохи Угорщини. Серед них виокремимо капелу XIII ст. на цвинтарі в Папоці, що має в плані квадрифолій з порталом із червоного мармуру в західному півкрузі і з вівтарями у трьох інших (мал. 3)¹².

Мал. 3. План і фасад капели в Папоці

⁹ Menci N. Praha preromanska a romanska / N. Menci // Praha romanska. — Praha, 1948. — С. 46—48, мал. 2; Маца И. Л. Архитектура Чехословакии / И. Маца. — М., 1959. — С. 16—17.

¹⁰ Menci N. Op. cit. — С. 112, мал. 47—48.

¹¹ Źari A. Pocątki Krakowa / A. Źari. — Kraków, 1965. — С. 68—69; Świechowski Z. Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków / Z. Świechowski. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. — С. 395—396 і мал. 299—301.

¹² Всеобщая история архитектуры. — М.; Л., 1966. — Т. 4. — С. 538.

Мал. 4. Капела в Яці.
Загальний вигляд

Найближчою аналогією цьому пам'ятнику є капела на цвинтарі в Яці (мал. 2, з; 4)¹³.

Перелічені романські й дороманські пам'ятки Чехії, Польщі і особливо Угорщини наочно свідчать про те архітектурне середовище, в якому сформувався зодчий квадрофолю в с. Побережжі.

*Переклад з російської
Андрія Носенка
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Mykhailo Karher
(Saint Petersburg, Russia)*
**To the history of Halych
architecture of the XII–XIII
centuries**

*The article is devoted to the
examples of Halych medieval
architecture, the quatrefoil in the*

*Poberezhzhia village in particular. Formation of the local architectural school
was studied by analyzing the temples of Halych which were investigated
by carrying out archaeological excavations in the XIX–XX centuries. The
author proves that architectural traditions of Poland, the Czech Republic
and Hungary in particular had a noticeable influence on its development.*

Key words: *archeology, architecture, Halych, Yezupil, Poberezhzhia,
quatrefoil, rotunda, Hungary.*

*Каргер М. Кистории галицкого зодчества XII–XIII вв. / М. Каргер
/ / Краткие сообщения Ордена Трудового красного знамени
Института археологии Академии наук СССР. – Ленинград, 1976. –
Вып. 146. – С. 53–59.*

¹³ Gerevich T. Magyarország románs kővi emlékei / T. Gerevich. – Budapest, 1938.
– Old. 32, табл. LXXV.

Xроніка

«ЦІСАРСЬКО-КОРОЛІВСЬКИЙ ГАЛИЧ У ДАВНІЙ ПОШТІВЦІ»: КАЛЕНДАР НА 2017 РІК

Для популяризації славного минулого нашого міста Національний заповідник «*Давній Галич*» і ПП «*Галицька друкарня плюс*» видали календар, присвячений різноманітним об'єктам культурної спадщини міста на Дністрі, зокрема — 650-й річниці надання містові маґдебурзького права, яку відзначатимемо цього року.

Календар тематичний, містить зображення міста періоду його перебування у складі володінь Габсбургів (1772—1918). Назва календаря відповідна — «*Цісарсько-королівський Галич у давній поштівці*». Історичний період вибрано не випадково, адже в часи «бабці Австрії» місто отримало потужний поштовх до розвитку промисловості, залізниці, пароплавства.

Кожен зацікавлений зможе побачити як досі вцілілі, так і зруйновані, втрачені у вирі військових подій та під час реконструкцій міста пам'ятки. Серед зображень: загальний вигляд міста 1899 р., ринкова площа (1902); пароплави на Дністрі (1903), церква Різдва Христового (до 1906-го), Галицький замок (1906), Караїмська вулиця з кенасою (1910); парафіяльний костел (1910); міська ратуша (1911); залізничний двірець (1914); металевий міст на р. Дністрі (1915). Окремі з них видавали у столиці Австрії Відні (видавництво К. Швідерноха і видавництво художників) та Станиславові (видавництво Е. Шрейєра). Найдавнішу поштівку видано 1899 р. Цікавими є штемпелі пошти Галича, які видозмінювалися у різні періоди — 1850, 1855, 1859, 1890, 1899, 1900, 1908, 1915, 1916 рр.

Календар видано на основі приватної збірки старшого наукового співробітника відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «*Давній Галич*» Андрія Чемеринського.

Минулого 2016 року видавці опублікували календар «Галич у давній гравюрі». Вже тепер збирають графічні зображення для чергового календаря на 2018 рік.

Видання буде цікаве для шанувальників історії міста — його жителів, а також колекціонерів — філокартистів і філателістів, оскільки в ньому зібрано листівки з видами Галича, а також поштові марки, погашені штемпелями місцевої цісарсько-королівської пошти. Календар надруковано у привабливому дизайні, зручному настінному форматі, на якісному крейдяному папері.

АВТОРИ

Волощук Мирослав — директор Центру медієвістичних студій, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — русько-угорські, русько-польські, русько-чеські зв'язки доби Середньовіччя IX—XIV ст., «Русь» за межами Русі на прикладі просопографічних студій руських поселенців у країнах Європи.

Воробйова Олена — кандидат історичних наук (Харків, Україна). Вивчає мистецтво та архітектуру середньовічної Русі.

Гусак Андрій — магістр історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, молодший науковий співробітник відділу Пам'яткознавства, Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту «*Укрзахідпроект-реставрація*» (Львів, Україна). Наукові зацікавлення — епіграфіка кирилических пам'яток, історичне краєзнавство.

Дундяк Ірина — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну і теорії мистецтва Інституту мистецтв Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує український іконопис, церковне мистецтво, образотворче мистецтво України XX ст., сучасний графічний дизайн.

Каргер Михайло (1903–1976) — доктор історичних наук, професор, завідувач Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР (Ленінград, СРСР) (до 1972 р.). Сфера наукових зацікавлень — історія культури і мистецтва середньовічної Русі.

Кваснюк Ярема — завідувач Івано-Франківської філії Національного військово-історичного музею України — музею «*Герої Дніпра*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — військова історія Прикарпаття періоду Першої і Другої світових воєн, поховання загиблих військовослужбовців воюючих сторін.

Клеменський Марчін — аспірант Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення — історія середньовічної Сілезії, русько-сілезькі відносини доби Середньовіччя та Нового часу, конвент августиніанців-єремітів у середньовічній Сілезії і на Русі, студенти-іноземці Ягеллонського університету XV—XVI ст.

Книш Ярослав — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича

Національної Академії наук України (Львів, Україна). Вивчає руське літописання доби Середньовіччя.

Коваль Ігор — кандидат історичних наук, докторант кафедри релігієзнавства, теології і культурології Філософського факультету Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — матеріальна культура Галича та Галицької землі доби Середньовіччя.

Корнієнко В'ячеслав — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «*Софія Київська*» (Київ, Україна). Вивчає графіті, пам'ятки епіграфії і палеографії українських середньовічних храмів.

Мельничук Олег — молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «*Давній Галич*» (Галич, Україна). Займається археологічними дослідженнями та вивченням історії Галича XII—XVII ст. як церковно-релігійного центру.

Миронюк Іван — доктор хімічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри теоретичної та прикладної хімії Факультету природничих наук Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує матеріальну культуру Галича і Галицької землі доби Середньовіччя.

Мнацаканян Піруз — кандидат історичних наук, науковий співробітник Матенадаран (*Matenadaran*) — наково-дослідного інституту давніх рукописів імені св. Месропа Маштоца (Єреван, Вірменія). Наукові інтереси — вірменське письмо, давня вірменська література, історія вірменської діаспори у Європі.

Могитич Іван (1933–2006) — кандидат історичних наук, народний архітектор України, директор інституту «*Укрзахідпроектреставрація*» (Львів, Україна) (до 2005 р.). Сфера наукових інтересів — високогірне будівництво Гуцульщини, пам'ятки етнографії, історії та культури Західної України, насамперед дерев'яні церкви.

Могитич Роман — кандидат архітектури, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету «*Львівська політехніка*» (Львів, Україна). Сфера наукових зацікавлень — історія архітектури та урбаністики Галичини.

Мусін Олександр — доктор історичних наук, кандидат богослов'я, старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук в Санкт-Петербурзі (Росія). Вивчає матеріальну та духовну культуру міст Русі (Псков, Новгород, Галич і ін.).

Нагірний Віталій — доктор історії (кандидат історичних наук), ад'юнкт (доцент) кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів — історія Галицького князівства (XI—XII ст.), Галицької і Волинської земель у XIII ст., історія фортифікацій, замки над Дністром.

Рушала Каміль — аспірант інституту історії Ягеллонського університету в Кракові (Польща). Наукові зацікавлення: Перша світова війна, східний фронт в 1914—1918 роках, історія Ясла.

Слободян Василь — кандидат історичних наук, дійсний член *ICOMOS*. Провідний науковий співробітник відділу Пам'яткознавства, Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту «*Укрзахідпроектреставрація*» (Львів, Україна). Наукові зацікавлення — українська сакральна архітектура України та етнічних територій, українські архітектори та майстри будівничі, палеографія, епіграфіка поминальних написів.

Стасюк Андрій — кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-освітнього відділу Національного заповідника «*Давній Галич*», фахівець Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — діяльність ордену францисканців на Русі в XIII—XV ст., середньовічна історія Галича.

Тіц Олексій (1916–1988) — архітектор, історик архітектури (Харків, Україна). Сфера наукових зацікавлень — історія архітектури та архітектурного креслення.

Томенчук Богдан — кандидат історичних наук, доцент, виконував обов'язків завідувача кафедри етнології і археології Факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає городища, фортифікації та сакральні пам'ятки Галича і Галицької землі.

Федорук Андрій — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Факультету історії, політології і міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна). Сфера наукових інтересів — військова справа руських земель доби Середньовіччя та ранньомодерного часу.

Чемеринський Андрій — магістр історії, старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «*Давній Галич*» (Галич, Україна). Вивчає історію Галича часів Австрійської імперії та Австро-Угорщини 1772–1918 рр.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» та видавництво Лілея НВ (місто Івано-Франківськ) приймають матеріали до третього випуску збірника наукових праць «Галич».

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Матеріали необхідно надіслати до **30 серпня 2017 р.** за адресами: myrkomyrko79@gmail.com (**Мирослав Волощук**), aveandriy1987@gmail.com (**Андрій Стасюк**) та lileyanv@gmail.com (**Василь Іваночко**) або ж подати на диску разом з одним видрукуючим примірником статті (міжрядковий інтервал — 1,5; поля: ліве — 30 мм, верхнє, нижнє та праве — 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 12–15 сторінок. Мова публікації — українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт — монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь» чи «Русская земля» на захід від Києва простягалася не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Насонов. — СПб. : Алетея, 2002. — С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК та ББК статті.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**
*Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76025
Контактні телефони: +30506651069, +30981204650, +30966090922*

ГАЛИЧ

випуск 2

Збірник наукових праць

Переклади та філологічна редакція

Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна),
Іванна Папа (Львів, Україна), Андрій Павлюк (Івано-Франківськ, Україна),
Сергій Дубчак, (Івано-Франківськ, Україна),
Ірина Тимар (Івано-Франківськ, Україна),
Андрій Носенко (Івано-Франківськ, Україна),
Остап Кардаш (Івано-Франківськ, Україна),
Галина Пославська (Івано-Франківськ, Україна)

**СТОРІНКИ ЗБІРНИКА ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОГО КОМІТЕТУ**

За редакції *Ярослава Довгана*
Переклад англійською *Лесі Матіїв*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Підписано до друку 27.04.2017 р. Формат 70х100/32.
Гарнітура «TextBook».

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250, вул. Незалежності, 18/2, м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.